

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ  
МИНИСТРЛИГИ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Кол жазма укугунда**

**УДК: 811. 512. 154 (575. 2) (043)**

**ЖОЛДОШАЛИЕВА НАРГИЗА АВТАНДИЛОВНА**

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ АЛ-АБАЛ ЭТИШТЕРИНИН СЕМАНТИКАЛЫК  
ТИПТЕРИ ЖАНА ТИЗМЕКТЕШҮҮ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн  
жазылган диссертациялык иш

**Илимий жетекчи:** филология илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын академиги Мусаев Сыртбай Жолдошевич

## МАЗМУНУ

|                                                                                                                                                     |           |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>КИРИШҮҮ.....</b>                                                                                                                                 | <b>5</b>  |
| <b>I БАП. ЭТИШТЕРДИН СЕМАНТИКА-ФУНКЦИОНАЛДЫК ТАБИЯТЫНЫН<br/>ИЗИЛДЕНИШИНЕ ЖАЛПЫ СЕРЕП.....</b>                                                       | <b>12</b> |
| 1.1.Этиштердин семантикасына жана классификациясына байланышкан<br>маселелердин жалпы тил илиминде изилдениши.....                                  | 12        |
| 1.2. Этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык<br>классификациясына байланышкан маселелердин түркологияда<br>изилдениши.....            | 18        |
| 1.3. Этиштердин семантикалык классификациясына жана абал этиштерине<br>байланышкан маселелердин кыргыз тил илиминде<br>изилдениши.....              | 26        |
| I бап боюнча тыянактар.....                                                                                                                         | 36        |
| <b>II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАТЕРИАЛДАРЫ, БУЛАКТАРЫ ЖАНА<br/>МЕТОДДОРУ.....</b>                                                                   | <b>41</b> |
| 2.1. Изилдөөнүн теориялык, иллюстрациялык негизги материалдары жана<br>булактары.....                                                               | 41        |
| 2.2. Изилдөөнүн негизги методдору.....                                                                                                              | 51        |
| II бап боюнча тыянактар.....                                                                                                                        | 53        |
| <b>III БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АБАЛ ЭТИШТЕРИНИН СЕМАНТИКА-<br/>ФУНКЦИОНАЛДЫК ТАБИЯТЫ, СЕМАНТИКАЛЫК КЫЗМАТЫ ЖАНА<br/>ТИЗМЕКТЕШҮҮ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ.....</b> | <b>55</b> |
| 3.1.Этиштердин семантикалык классификациясы жана аларды<br>классификациялоонун принциптери.....                                                     | 55        |
| 3.2. Абал этиштери жана алардын классификациясы.....                                                                                                | 73        |
| 3.3.Кыргыз тилинде абал категориясын туюндурган вербалдык<br>каражаттар.....                                                                        | 91        |
| 3.4. Абал категориясын туюндурган бейвербалдык каражаттар.....                                                                                      | 102       |
| 3.5. Абал этиштеринин метафоризациясы жана десемантизациясы.....                                                                                    | 115       |
| 3.6. Ал-абал этиштерин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин<br>десемантизациясы жана грамматикализациясы.....                                   | 126       |

|                                                                    |     |
|--------------------------------------------------------------------|-----|
| 3.7. Валенттүүлүк жана анын типтери.....                           | 138 |
| 3.8. Абал этиштеринин валенттүүлүгү жана семантикалык кызматы..... | 145 |
| III бап боюнча тыянактар.....                                      | 154 |
| Жалпы корутунду.....                                               | 159 |
| Пайдаланылган адабияттардын тизмеси.....                           | 162 |

## КИРИШҮҮ

**Теманын актуалдуулугу.** Бизди курчап турган дүйнөдөгү материалдык жана материалдык эмес объектилердин көптүгү, коом турмушундагы өзгөрүүлөргө ылайык алардын улам жаралып туруусу тилдерде жаңы аталыштардын пайда болуусун шарттай тургандыгы, ошондон улам башка сөз түркүмдөрүнө караганда, тилдин лексикалык системасында зат атоочтордун басымдуулук кылышы окумуштуулар тарабынан белгиленип келет. Ошол себептүү айрым окумуштуулар тилдин жаралуу эволюциясында атоо зарылчылыгынан келип чыккан аталыштардын, заттык түшүнүктөрдү белгилөөгө карата колдонулган жупуну акустикалык образдардын, үн жаңсоолорунун ролун баса белгилешсе, глоттогенез багытында изилдөө жүргүзгөн кээ бир окумуштуулар алгач шилтеме ат атоочтор пайда болгондугун айтышып, алардын жаралуусу шилтеме кол жаңсоолордун (указательные жесты) вокализациясы, б.а., алардын үндөргө айлануусу аркылуу түшүндүрүшөт. Ал эми эволюциялык лингвистика жаатында жазылган жаңы эмгектерде этиштердин жаралуусу тилдик эволюциянын кийинки этаптарына байланыштуу каралып жүрөт. Маселен, окумуштуу Т.Гивон тилдик эволюцияны протограмматикалык жана грамматикалык деген эки этапка бөлүп кароо зарылдыгын белгилеген. Окумуштуу биринчи этапты, атап айтканда, протограмматикалык деген этапты грамматиканын жоктугу, анын ордуна сигналдык деңгээлдеги үндөрдүн сөз сүйлөмдөргө айлануусу өндүү өзгөрүүлөргө байланыштуу караган. Ал эми экинчи этапта зат атоочтор этиш сөздөргө кошулуп айтыла баштаган, б.а., субъект-предикат катышындагы синтаксистик конструкциялар пайда боло баштаган [Даниленко, 2015, 63]. Демек, этиш сөздөр тилдин жаралуу эволюциясынын кийинки этаптарына, атап айтканда, грамматикалык этабына мүнөздүү болгонуна карабастан, адамдардын алгачкы жамааттык бирикмелеринин жупуну деңгээлдеги маалымат алмашуусунда кеп агымынын түз сызыктык принцибинин, б.а., сөздөрдү биринен кийин экинчисин улап сүйлөө көндүмдөрүн өздөштүрүүдө өзгөчө

мааниге ээ болгондугу талашсыз. Демек, эволюциялык лингвистикада же палеолингвистикада алгачкы, жөнөкөй синтаксистик конструкциялардын семантикалык өзөгүн, структурасын этиштер түзүп, алар сөздөрдүн орун тартибинин аныкталып, турукташуусунда уюштуруучулук грамматикалык кызмат аткаргандыгы көптөгөн тилчи-окумуштуулар тарабынан белгиленген. Маселен, В. фон Гумбольдт сүйлөмдүн тутумундагы башка сөздөр этишсиз жансыз, өлүү материал экендигин, андыктан этиш гана аларга “жан киргизип”, бир тизмекке тизип, байланыштыра ала тургандыгын, аракетти, кыймылды, ал-абалды туюндурган этиш кеп агымындагы башка сөздөрдүн ортосундагы байланыштын маңызы экендигин айтып, этишти тилдин “нерв системасына” салыштырган [Гумбольдт, 1984, 199]. Ушул өңүттөн алып караганда, жалпы жана жеке тил илимдеринде предикатты сүйлөмдүн семантикалык борбору, түйүнү, потенциалдуу сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктаган башкы компонент катары изилдөөгө алган лингвистикалык семантика багыты азыркы учурда актуалдуу мүнөзгө ээ. Аталган багыттын алкагында соңку мезгилдерде кыргыз тил илими жаатында да С.Ж. Мусаев [2014], Ж. Элчиев [2015; 2021], Т.Г. Ибрагимова [2017], Б.Ж. Тургунбаева [2019], С.Ж. Тургунбаева [2019] өндүү окумуштуулардын эмгектери жарык көрдү. Биздин изилдөө ишибизде каралган маселелерге, атап айтканда, этиштердин семантикалык табиятына, классификациясына, алардын тизмектешүү мүмкүнчүлүгүнө түз жана кыйыр байланыштагы жогорудагы изилдөөлөрдөн тышкары, кыргыз тилиндеги этиштердин семантикасын, аны башка тилдердеги этиштердин семантикасы менен салыштырып изилдөөгө арналган эмгектер да пайда болду. Мындай изилдөөлөрдүн авторлору катары Ч.К. Найманованын [2004], Г.С. Мусурманованын [2005], А.А. Атакееванын [2007], А.К. Чокубаеванын [2007], Ч.А. Шекееванын [2009], Ж.Ж. Чыманованын, [2009], Ж.А. Семенованын [2011] жана биздин изилдөө ишибизге түздөн-түз байланыштуу изилдөөнүн автору катары окумуштуу Б.А. Гайыпованын [2012] ысымдарын атап өтүүгө болот. Б.А. Гайыпованын 2012-жылы

корголгон “Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин табияты жана лексика-семантикалык маанилери” аттуу диссертациясында кыргыз тилиндеги абал этиштеринин семантикалык классификациясы берилип, алардын семантикалык, морфологиялык табияты изилдөөгө алынган. Аталган диссертацияда абал маанисин туюндурган отур-, тур-, жат-, жүр- көмөкчү этиштеринин контексттик маанилери изилдөөгө алынып, жансыз предметтер, адамдар же жаныбарлар аталган этиштер туюндурган абалдардын биринде болору белгиленген [Гайыпова, 2012]. Мындан тышкары сөз болуп жаткан диссертацияда абал этиштеринин лексика-семантикалык топторунун кыргыз тилинин сөздүк курамында алган орду, айрым абал этиштеринин синонимдик да, антонимдик да катышта келиши, жалпы эле этиш сөздөрдүн лексикалык системадан алган ордун аныктоо сыяктуу бир катар маселелер да изилдөөгө алынган. Ал эми биздин диссертациялык ишибизде этиштерди изилдөөнүн семантикалык өңүтүнө басым жасалып, бизге чейинки эмгектерде каралбаган же толук карала элек маселелерди изилдөө аракети көрүлдү. Маселен, жалпы этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларынан тышкары, абал категориясынын грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу, алардын метафоризациясы, бир лексика-семантикалык топтон экинчи бир лексика-семантикалык топко өтүп кетүүсү, негизги этиштерге уланып абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өндүү маселелер конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында иликтөөгө алынды. Ошону менен эле бирге, этиштердин сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык компонент катары аткарган предикаттык кызматы этиштердин валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелердин контекстинде каралды. Демек, кыргыз тилинин этиштик лексикасын изилдөөдө саналып өткөн айрым маселелердин азыркы учурга чейин изилдене электиги же башка аспектилердин алкагында, башка проблемалардын контекстинде жарым-

жартылай каралгандыгына байланышкан жагдайлар изилдөө ишибиздин темасынын **актуалдуулугун** айгинелейт.

**Изилдөөнүн максаты жана милдеттери.** Изилдөө ишинин негизги максаты катары жалпы эле этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларын сунуштоо менен, аларды туюндурган вербалдык жана бейвербалдык каражаттарга талдоо жүргүзүү, абал этиштеринин семантикалык мутацияларын конкреттүү тилдик иллюстрациялар аркылуу көрсөтүү жана абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу айрым маселелерди иликтөө саналат.

**Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:**

1) этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде ар кандай өңүттөрдөн изилдениш абалына, андагы концептуалдуу көз караштарга, этиштик лексиканы изилдөөгө арналган илимий адабияттарга сереп жүргүзүү;

2) жалпы этиштердин жана абал этиштеринин лексика-семантикалык топторго ажыратуунун илимий принциптерине талдоо жүргүзүү менен, этиштердин жана абал этиштеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминдеги классификацияларын изилдөө, алардагы жалпылыктар менен айырмачылыктарга токтолуу;

3) абал категориясын туюндурган бейвербалдык жана вербалдык, атап айтканда, грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктерге семантика-функционалдык өңүттөн талдоо жүргүзүү;

4) абал этиштеринин метафоризациясы, аларды туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өңдүү маселелерди конкреттүү тилдик фактылардын мисалында кароо;

5) этиштердин семантикалык компонент катары аткарган предикаттык кызматын абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелердин контекстинде иликтөө;

б) абалдык маанини туюндурган вербалдык каражаттардын каралышына байланыштуу “туюм тууранды сөздөр”, этиштеринин метафоризациясына байланыштуу “жайылма метафора”, ошондой эле абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу “антилогикалык валенттүүлүк”, “бейвербалдык валенттүүлүк” өңдүү айрым жаңы түшүнүктөрдү сунуштоо.

**Иштин илимий жаңылыгы.** Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу, алардын метафоризациясы, бир лексика-семантикалык топтон экинчи бир лексика-семантикалык топко өтүп кетүүсү, абал этиштерин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өңдүү маселелердин кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде алгач изилденип жатышы иштин илимий жаңылыгын түзөт.

**Иштин колдонулуу чөйрөсү.** Изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды Азыркы кыргыз тили курсунун лексикология, морфология, синтаксис, бөлүмдөрү, ошондой эле лексикалык семантика, функционалдык-грамматикалык семантика, коммуникативдик-синтаксистик семантика, деривациялык семантика, семантикалык синтаксис өңдүү атайын курстарды өтүүдө пайдаланууга болот. Ошондой эле изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды жогоруда аталган багыттар боюнча окуу китептерин, пособиелерди, лекциялык курстардын тексттерин даярдоодо теориялык материал иретинде сунуштоого болот.

### **Коргоого коюлуучу негизги жоболор.**

1) Бир эле этиштик лексеманын ар башка лексика-семантикалык топторго тиешелүү болуп калуусу анын семантикасында статикалык да, динамикалык да маанилердин болуусуна, семантикалык структурасындагы мутациялык өзгөрүүлөргө, контекстке ж.б. себептерге байланыштуу болуусу ыктымал. Мындай жагдайлар этиштердин семантикалык табиятын

комплексүү, лингвистикалык семантика өңүтүнөн изилдөөнүн артыкчылыгын көрсөтөт;

2) Абал категориясы грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, метафоралар өндүү ар кандай тилдик каражаттардан тышкары ольфакциялык, кинесикалык, гаптикалык, фонациялык өндүү бейвербалдык каражаттар, ошондой эле симптоматикалык жесттер аркылуу да туюндурулат;

3) Негизги этиштерге уланyp абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы жана грамматикализациясы этиштердин эврисемиясына (кең маанилүүлүк) мүнөздүү белгилер катары саналат;

4) Абал этиштери семантикалык компонент катары актанттык, сирконстанттык, субъектилик, объектилик кызматтарды аткаргандыгы анын валенттүүлүгүнүн потенциалын көрсөтөт.

**Изилдөөчүнүн жеке салымы.** Этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилденишине байланышкан материалдарды топтоо, аларды изилдөө ишинде коюлган негизги максатка ылайык системалаштыруу, абал этиштеринин вербалдык жана бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу, алардын метафоризациясы, абал этиштеринин валенттүүлүк потенциалы өндүү өзөктүү маселелердин кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде изилдениши изилдөөчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

**Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы жана жарыяланышы.**

Изилдөөнүн ишинин негизги жоболору жана андан алынган тыянактатыйжалар боюнча республикалык, регионалдык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын чагылдырган 13 илимий макала жарыяланып, анын ичинде РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларда 7 макала жарык көрдү.

**Иштин түзүлүшү.** Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 175 бетти түзөт.

# **I БАП. ЭТИШТЕРДИН СЕМАНТИКА-ФУНКЦИОНАЛДЫК ТАБИЯТЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИН ЖАЛПЫ СЕРЕП**

## **1.1.Этиштердин семантикасына жана классификациясына байланышкан маселелердин жалпы тил илиминде изилдениши**

Тил илиминин тарыхынан белгилүү болгондой, лингвистикалык семантика өз алдынча илим тармагы катары XIX кылымда калыптанып, анын негиздөөчүлөрү катары немис окумуштуусу Х. Рейзиг менен француз окумуштуусу М. Бреалдын ысымдары аталып жүрөт. Ал эми лингвистикалык семантиканын предмети катары табигый тилдердеги сөздөр, морфемелар, грамматикалык формалар, синтаксистик конструкциялар аркылуу туюндурулган мазмун эсептелет. Алгач семантика (семасиология) лексикалык маанилерди гана изилдеген тил илиминин бир тармагы гана болуп, ал эми грамматикалык, сөз жасоо маанилери грамматиканын алкагында гана каралып келген. Ошол себептүү дээрлик XIX кылымдын аягына чейин семантиканын маселелери философиянын, логиканын, риториканын, грамматиканын, лексикографиянын объектиси болуп келген [Ульман, 1970, 254]. Ал эми тилдин мазмундук өңүтү алгач В. Гумбольдт жана А.А. Потебнянын эмгектеринде терең изилденсе, сүйлөмдүн мазмундук жактан уюшулушуна байланыштуу маселелер алгач Ш.Баллинин, А.Шахматовдун, Э.Бенвенистин, Л.Теньердин изилдөөлөрүндө карала баштаган. Аты аталган окумуштуулардын эмгектеринде этиштер, т.а., валенттүүлүктү алып жүргөн предикаттар башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, сүйлөмдүн структурасын аныктаган семантикалык компонент катары мүнөздөлгөн. Ал эми этиштердин башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөргө салыштырмалуу семантикалык валенттүүлүгүнүн жогору экендигин белгилөө менен, аларды сүйлөмдүн семантикалык, синтаксистик борбору катары эсептегендердин катарына Н.Хомский (1962), И.Г.Ольшанский (1966), С.Д.Кацнельсон (1972), С.М.Кибардина (1979), Э. В. Кузнецов (1980, 1989), В. В. Виноградов (1986), М. В. Никитин (1988), И. Б. Долинина (1989), Ю.А.Левицкий (1995), А.В.Бондарко (2013), Г.Г.Сильницкий (2006),

В.С.Храковский (2014), Е.А.Смирнова (2014) жана башка бир катар окумуштууларды киргизүүгө болот. Ал эми кыргыз тил илиминде этиштин сүйлөмдө айтылган ойду жыйынтыктап, анда баяндалган кырдаал-жагдайларды репрезентациялоо менен, сүйлөмдүн предикативдик борборун түзөрү туурасындагы концепциянын бир катар өңүттөрү А. Жапаров (1979), Ж. Андабекова (1979), Б. Тойчубекова (1983), С.Ж. Мусаев (1983, 2013), А. Турсунов (1991), Ч.К.Найманова (2004), Т.Г.Ибрагимова (2017), С.Ж. Тургунбаева [2019], Б.Ж. Тургунбаева (2020) өңдүү окумуштуулардын эмгектеринде изилдөөгө алынган.

Жогоруда саналып өткөн изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде этиштердин семантика-функционалдык табиятынын татаалдыгынан улам аларды классификациялоонун дагы өңүттөрү көп экендиги бир ооздон белгиленет.

Жалпы тил илиминде конкреттүү бир тилдердин нормативдүү грамматикасына арналып жазылган эмгектерде этиштерди семантикалык топторго бөлүштүрүүнүн хроноструктуралык жана тематикалык принциптерине негизделген классификация колдонулуп жүрөт. Хроноструктуралык принциптин негизинде этиш сөздөр алар аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин ишке ашуу ыкмасы, өзгөчөлүгүнө карап бөлүштүрүлөт. Аталган принциптин негизинде жалпы тил илиминде этиштер, негизинен, абал жана кыймыл этиштерге бөлүштүрүлүп каралат. Бирок кыймыл этиштерге карата динамикалык же активдүү этиштер, ал эми абал этиштерине статикалык же пассивдүү этиштер деген да терминдик синонимдер колдонулуп жүргөндүгүн да белгилөө зарыл. Анткени жалпы тил илиминде, ошону менен эле бирге жеке тил илимдеринде деле бир эле түшүнүк, бир эле категория ар башка терминдер менен аталып жүргөндүгү белгилүү. Мындай терминдик синонимия көпчүлүк учурда терминдик чаташуулар менен башаламандыктарга алып келет. Андыктан биздин изилдөө ишибиздин алкагында да бир эле түшүнүктү атаган ар башка терминдерге түшүндүрмө бере кетүү зарыл деген ойдобуз. Маселен,

жогоруда аталган терминдердин ичинен этиштерди классификациялоонун тематикалык принциби алардын денотаттык маанисине карап классификациялоону эле түшүндүрөт. Айрым адабияттарда “этиштердин семантикалык класстары” деген термин колдонулса, кээ бир изилдөөлөрдө “этиштердин семантикалык топтору”, айрымдарында “этиштердин лексика-семантикалык топтору” деген терминдер кездешет. Биздин пикирибизде, аталган терминдердин баары эле бир түшүнүккө карата колдонулган синоним терминдер болуп саналат. Аталган терминдердин ичинен Л.М. Васильев тарабынан этиштердин семантикалык топтору, класстары түшүнүктөрү колдонулуп, 1) сезим этиштери; 2) интеллектуалдык ишмердик этиштери; 3) кептик этиштер; 4) жүрүм-турум этиштери деген өңдүү семантикалык топтор бөлүнүп көрсөтүлгөн. Орус тилиндеги этиштерди мындай семантикалык топторго этиш сөздөр классификациялоонун жалпы принциптери денотаттык (тематикалык), парадигматикалык (бирдей жана дифференциалдык компоненттерди бөлүштүрүү) жана синтагматикалык принциптеринин негизинде ажыратылган [Васильев1981, 72]. Башка изилдөөчүлөр тарабынан аталган принциптердин маңызы этиштердин тилдик бирдиктер катары аткарган кызматтарына байланыштуу түшүндүрүлөт. Маселен, окумуштуу И.Б.Долининанын пикиринде, этиш тилдик лексикалык, грамматикалык деңгээлдеринде кош кызмат аткарат: анын биринчи кызматы кыймыл-аракетти, экинчи кызматы кырдаалды репрезентациялашы аркылуу түшүндүрүлөт. Б.а., этиш лексиканын деңгээлинде конкреттүү бир кыймылды, аракетти, кубулушту атаган лексикалык бирдик, концептуалдуу номинация катары каралат. Этиш сөздөрдүн мындай маанилери лексемалардын концептуалдуу өзөгүн (ядросун) түзөт. Ал эми этиштердин экинчи кызматы, жогоруда белгиленгендей, алардын кырдаалды репрезентациялашында жатат, атап айтканда, алар кырдаалдын катышуучуларын, алардын ролдук макамдары менен иерархиялык тартибин аныктайт. Демек, ушул маанисинде этиштер, параграфтын башында айтылгандай, сүйлөмдө айтылган ойду

жыйынтыктоочу, анда баяндалган кырдаал-жагдайларды репрезентациялоочу, сүйлөмдүн структура-семантикалык, пропозициялык борбору катары мүнөздөлөт [Долинина, 1989, 18]. Этиштердин сөз болуп жаткан кызматтары боюнча жалпы тил илиминде бир катар үндөш көз караш, пикирлерди кезиктирүүгө болот.

Жөнөкөй сүйлөмдү изилдөөгө байланыштуу экинчи көз карашка ылайык, сүйлөм толук белги катары аныкталуу менен, ал номинативдик бирдик деп эсептелет. Сүйлөм жеке нерсени, түшүнүктү, көрүнүш-кубулушту (денотат) атоо үчүн колдонулган сөздөрдөн айырмаланып, реалдуу дүйнөдөгү окуяны, кырдаалды, кыймыл-аракетти (события, ситуации, движение) атоо, белгилөөчү тилдик каражат катары каралат. Ошондуктан бул концепцияда *сөздү жеке номинация*, ал эми *сүйлөмдү толук номинация* деп атоо сунушталат. [Гак, 1971, 79]. Ушул өңүттө сөз менен сүйлөм көлөм жагынан гана айырмаланган, бирок номинативдик мүмкүнчүлүгү жагынан эч айырмаланбаган номинативдик бирдик катары (сөз бир түшүнүктү, сүйлөм чоң окуя, кырдаалды атайт) семантикалык үч бурчтуктагы карым-катышты көрсөтөт, б.а. сүйлөм сөз сыяктуу эле номинативдик жактан үч бурчтук аркылуу аныкталат: реалдуу окуя, кырдаал; ал кырдаал жөнүндөгү ой жүгүртүү; сүйлөмдүк структура: *Кар жаап жатат* – сүйлөм окуяны, кырдаалды, көрүнүштү атаса, китеп – сөз бир түшүнүктү атады дегендей түшүндүрөт да, анын механизмдин төмөндөгүдөй көрсөтөт:

| <i>реалдуу чындык</i>   | <i>сөз</i> | <i>сүйлөм</i>      |
|-------------------------|------------|--------------------|
| - турмуштук бир көрүнүш | денотат    | кеп кырдаалы, окуя |
| - ой жүгүртүү           | семантема  | суждение           |
| - тилдик форма          | лексема    | структура          |

б.а. реалдуу чындык сөз деңгээлинде денотат, сүйлөм деңгээлинде окуя, кырдаал катары, ой-жүгүртүү деңгээлинде сөз семантема, сүйлөм суждение катары, ал эми тилдик форма деңгээлинде сөз лексема, сүйлөм структура катары каралат. “Структура ситуации, отражаемой в высказывании,

соответствует структуре плана содержания (семантический уровень) и структуре плана выражения (синтаксический уровень) [Гак, 1971, 79]. Демек, бул окумуштуунун концепциясында сүйлөм реалдуу турмуштагы белгилүү бир окуяны (событие), кырдаалды (ситуация) атоо менен, ал семантикалык жана синтаксистик структурага ээ болот [Ибрагимова, 2017, 4-5]. Демек, этиштердин синтагматикалык аспектиси, анын түрдүү кырдаалдарды репрезентациялоочу, сүйлөмдөгү башка сөздөрдү маанилеринин контекстке ылайык реализацияланышын камсыз кылуучу кызматы, сүйлөмдүн предикативдик борборун түзүү мүмкүнчүлүгү аркылуу түшүндүрүлөт. Ушул өңдүү жагдайлардан улам этиштерди изилдөөнүн комплекстүү багыты т.а., этиш сөздөрдү лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик деңгээлдерде изилдөө актуалдуу мүнөзгө өткөндүгү байкалат. Б.а., этиштик лексика формалдуу структуралык грамматиканын объектиси катары гана каралбастан, этиш сөздөрдүн семантикалык структурасына, көп маанилүүлүгүнө (полисемия), кең маанилүүлүгүнө (эврисемия), алардын семантикалык структурасындагы мутациялык өзгөрүүлөргө, синтаксистик конструкциялардын тутумунда башка тилдик бирдиктер менен айкашуу потенциалына байланыштуу маселелер актуалдашып, бул багытта жалпы тил илиминде улам жаңы изилдөөлөр пайда болууда [Селиверстова, 2002; Падучева, 2003; Пономаренко, 2004; Апресян, 2005 ]. Этиштерди изилдөөнүн мындай системалуу принциби тилдин лексика, морфология, синтаксис бөлүмдөрүнүн чегиндеги этиштик лексикага түз жана кыйыр байланышкан маселелерди комплекстүү кароого өбөлгө түзөт. Ошол себептүү этиштик лексиканын семантикасына жана аны систематизациялоого байланышкан проблемаларды изилдөөгө багытталган жаңы илимий тармактар пайда болгондугун да кошумчалоого болот. Маселен, семантикалык синтаксисте этиш сөздөр пропозиция түшүнүгүнүн алкаганда предикат катары каралып, анын семантикасына ылайык актанттардын жана сирконстанттардын сүйлөмдөгү орду аныкталат. Этиштин башка семантикалык класстары менен бирге эле абал этиштери дагы жогоруда сөз болгон аспектилерден да

каралууда. Жалпы тил илиминде этиштердин семантика-функционалдык классификациялары ар кандай жүргүзүлгөн. Маселен, орус тилиндеги этиш сөздөрдүн классификацияларынын ичинен шилтемелердин басымдуу көпчүлүгү Л.М.Васильев тарабынан сунушталган классификацияга жасалат [Васильев, 1981; 1990]. Л.М.Васильев этиштерди денотативдик (тематикалык), парадигматикалык (бирдей жана дифференциалдык компоненттерди бөлүү) жана синтагматикалык (этиштик валенттүүлүк) принциптердин негизинде бөлүштүрүүнү сунуштоо менен, психологиялык ишмердүүлүккө байланышкан этиштерди он үч семантикалык топко бөлүштүргөн: 1) туюм этиштери (глаголы ощущения); 2) каалоо этиштери; 3) кабылдоо этиштери (кабылдоого байланышкан жалпы маанидеги этиштер, угуу этиштери, жыт сезүү этиштери, көрүү этиштери); 4) көңүл коюу этиштери (глаголы внимания); 5) эмоционалдык абал этиштери; 6) эмоционалдык көңүл туйгу этиштери (глаголы эмоционального переживания); 7) эмоционалдык мамиле этиштери; 8) ой жүгүртүү этиштери; 9) билүү этиштери; 10) эс тутум этиштери; 11) кеп, ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнө байланышкан этиштер (глаголы речемыслительной деятельности); 12) үндүк этиштер (глаголы звучания); 13) жүрүм-турум этиштери (глаголы поведения) [Васильев, 1981, 43]. Ал эми Р.М. Гайсина этиштерди кыймыл, абал, процесс этиштерине бөлүү менен жалпыланган классификацияны сунуштаган. Анткени окумуштуу аталган семантикалык класстардын чектеринде этиш сөздөрдүн майда, өткөөл класстары да бар экендигин белгилеген [Гайсина, 1981, 99]. Мындан тышкары Э.В.Кузнецова өзү негиздеген мектептин өкүлдөрү менен биргеликте түзгөн “Орус тилиндеги этиштердин чоң түшүндүрмө сөздүгүн” атайын белгилөөгө болот. Мындай сөздүктөрдүн маанилүү ролу этиштик семантиканын табиятын мүмкүн болушунча толук чагылдырган автоматташтырылган корпустук грамматиканы түзүү зарылдыгы аркылуу шартталган. Анткени этиштин изделип жаткан конкреттүү маанисин программалык автоматташтырылган чыпкадан өткөрүү электрондук сөздүктөрдү түзүү, автоматташтырылган

котормону программалоо өндүү маселелер менен дагы түздөн-түз байланыштуу. Албетте, мындай масштабдуу илимий проблемаларды чечүүдө этиштик валенттүүлүк да өзөктүү маселелердин катарында турат. Анткени табигый тилдердин лингвистикалык корпусунун структуралык моделин түзүү ишинде этиштин кеп агымындагы семантикалык мутациялары, семантикалык катмарлануулары, башка сөздөр менен айкашуу потенциалы, сүйлөмдүн семантикалык структурасында этиштердин семантикалык компонент катары кызматтары, бир сөз менен айтканда, семантикалык синтаксистин алкагында каралчу өзөктүү проблемаларды изилдөөнүн зарылдыгы талаш жаратпайт. Андыктан азыркы учурда этиштердин семантика-функционалдык класстарын, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык табиятын, анын валенттүүлүк потенциалын изилдөө жалпы тил илими жаатында да актуалдуу мүнөзгө ээ.

## **1.2. Этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификациясына байланышкан маселелердин түркологияда изилдениши.**

Мындан мурунку параграфта сөз болгондой, тилдин бардык деңгээлдериндеги каражаттарды лингвистикалык семантика өңүтүнөн изилдөө аркылуу тилдин мазмундук, динамикалык табиятын түшүнүүгө болот. Лингвистикалык семантика багытында бир тилдин алкагында гана изилдөө жүргүзүлбөстөн, анын негизинде эки же бир нече тилдер тектештирме пландан изилдениши мүмкүн. Салыштырылып жаткан тилдер бири-бирине тектеш же ар башка тилдик системадагы тектеш эмес тилдер болушу ыктымал. Азыркы учурда көптөгөн түрк тилдериндеги башка сөз түркүмдөрү менен катар этиш сөздөр дагы лингвистикалык семантиканын илимий жоболоруна ылайык изилденип жаткандыгы белгилүү.

Этиштик лексиканын лингвистикалык түркологияда изилдениши М.А.Казам-бектин грамматикасынан тартып, айрым бир жеке түрк тилдеринин грамматикасын изилдөөгө арналган эмгектеринде каралып

келген. Түрк тилдериндеги этиш сөздөргө түз жана кыйыр байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын сап башында В.В.Радлов, А.Н.Кононов, Э.Р.Тенишев, Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, Л.Н.Харитонов, Н.З.Гаджиева, А.А.Юлдашев, А.М.Щербак, К.М.Мусаев, Е.И.Коркина, Л.А.Покровская өндүү ж.б. изилдөөчүлөр турат. Ал эми окумуштуу К.К. Кулиевдин пикиринде, этиштин семантикасына түздөн-түз байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын катарына А.К.Алекперов, М.Оразов, С.Арназаров, Д.Г.Мамедова, З.С.Зейналова өндүү авторлорду киргизүүгө болот [Кулиев, 1998, 4]. Окумуштуу Г.К.Кулиевдин “Семантика глагола в тюркских языках” аттуу изилдөөсүндө огуз тобундагы түрк тилдериндеги айрым этиштердин байыркы формалары, алардын фонетикалык жактан өзгөрүүлөргө учуроосу, этиштердин автор тарабынан иштелип чыккан принциптерге ылайык лексика-семантикалык топторго, андан соң майда топчолорго ажратуу, айрым түрк тилдериндеги этиштерге структуралык, этимологиялык анализ жүргүзүү, ошондой эле лексика-семантикалык топторго ажыратылган этиштерге семантика-синтаксистик анализ жүргүзүү менен, алардын валенттүүлүк потенциалдарын сыпаттоо өндүү маселелер каралган. Мындан тышкары автор тарабынан азербайжан тилиндеги этиштер төмөндөгүдөй семантикалык топторго бөлүштүрүлгөн:

I. Аракет этиштери: Бул топ өзүнчө дагы майда топчолорго ажыратылган: 1) жаратмандык аракет этиштери (глаголы созидательного действия); 2) кыйратуучу аракет этиштери (глаголы разрушительного действия); 3) жарым-жартылай өзгөрүү маанисин билдирген этиштер (глаголы действия со значением частичного изменения); 4) предметке динамикалык таасир тийгизүүнү билдирген этиштер (глаголы с динамическим воздействием на предмет); 5) тамактануу процессине байланыштуу этиштер (глаголы с обозначением процесса принятия пищи).

II. Кыймыл этиштери;

III. Абал этиштери: 1) жалпы абалды билдирген этиштер (глаголы, обозначающие общее состояние); 2) сапаттын, белгилердин жана касиеттин

физикалык өзгөрүүсүн билдирген этиштер (глаголы, обозначающие физическое изменение качеств, признаков и свойств).

IV. Табият кубулуштарын билдирген этиштер (глаголы, обозначающие явления природы);

V. Психикалык ишмердүүлүккө байланышкан этиштер (глаголы психической деятельности). Бул топ дагы автор тарабынан майда топчолорго бөлүштүрүлгөн: 1) кептик этиштер (глаголы речи); 2) кабылдоо этиштери (глаголы восприятия): а) көрүү аркылуу кабылдоо этиштери (глаголы зрительного восприятия); б) угуу аркылуу кабылдоо этиштери (глаголы слухового восприятия); в) даам татуу аркылуу кабылдоо этиштери (глаголы вкусового восприятия); г) жыт сезүү аркылуу кабылдоо этиштери (глаголы обоняния); 3) ой жүгүртүү этиштери (глаголы мышления); 4) эмоционалдык абал этиштери (глаголы эмоционального состояния); 5) эмоционалдык абалды баштан өткөрүү (глаголы эмоционального переживания); 6) эмоционалдык мамиле этиштери (глаголы эмоционального отношения); 7) каалоо этиштери (глаголы желания); 8) глаолы ошущения (туюм этиштери).

VI. Үндүк этиштер (глаголы звучания) [Кулиев, 1998, 24].

Келтирилген классификацияда психикалык ишмердүүлүккө байланышкан этиштер тобуна киргизилген айрым топчолорго байланыштуу суроолор жаралат. Маселен, эгерде сөз болуп жаткан топту бириктирип турган архисема “психикалык ишмердүүлүк” болсо, анда эмоционалдык абал этиштери, эмоционалдык абалды баштан өткөрүү, эмоционалдык мамиле этиштери өндүү топчолор бул топко киргизилбеши керек эле. Анткени, биздин жеке пикирибизде, аталган топчолордун экөөсү, атап айтканда, эмоционалдык абал этиштери, эмоционалдык абалды баштан өткөрүү этиштери кирген топчолор абал архисемасынын интеграциялоочу семалары болсо, ал эми эмоционалдык мамиле этиштери эмоционалдык абал семасынын дифференциалдык семасы катары саналышы керек. Ал эми абал этиштерине Г.К.Кулиев: “предметтин абалын аныктоо менен, анын сапатынын, белгилеринин жана касиетинин өзгөрүүсүн билдирген этиштер”

деген аныктама берип, аларды: адамдар жана жаныбарлар дүйнөсүндөгү физикалык өзгөрүүлөр менен кубулуштарды билдирген этиштер жана өсүмдүктөр менен бейорганикалык дүйнөдөгү физикалык өзгөрүүлөр менен кубулуштарды билдирген этиштер деген эки топчого бөлгөн [Кулиев, 1998, 30]. Бирок автор өзү классификациянын башында абал этиштерине киргизген жалпы абалды билдирген этиштер менен сапаттын, белгилердин жана касиеттин физикалык өзгөрүүсүн билдирген этиштерди абал этиштерине киргизген эмес.

Биздин изилдөө ишибизге түздөн-түз тиешеси бар изилдөө катары өзбек окумуштуусу Р.Расуловдун “Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность” деген эмгегин эсептөөгө болот. Анткени автор өзбек тилинин материалында абал архисемасынын интегралдык жана дифференциалдык семасын так аныктоо максатын коюу менен, өзбек тилиндеги абал этиштерин бир канча лексика-семантикалык топторго бөлүштүргөн. Бирок белгилей кетчү жагдай, абал этиштери логикалык же грамматикалык субъектинин абалына эмес, кыймыл-аракеттин ишке ашуу абалына карата төмөндөгүдөй классификацияланган:

1. созулган абалды билдирген этиштер (глаголы продолжительного действия);
2. аракеттин натыйжасын билдирген абал этиштер;
3. аткаруу абалын билдирген этиштер (глаголы состояния исполнения);
4. кыймыл абалын билдирген этиштер (глаголы состояния движения);
5. көндүм абалын билдирген этиштери (глаголы состояния навыка);
6. образдуу абал этиштери;
7. биологиялык абалды билдирген этиштер;
8. физиологиялык абалды билдирген этиштер [Расулов, 1991, 18-23].

Биздин жеке пикирибизде, келтирилген классификацияда абал этиштери сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы предикат катары мүнөздөлбөстөн, сирконстант катары сыпатталгандай ой калтырат. Анткени сирконстанттардын семантикалык компонент катары кызматы алардын

предикат менен айкаша келүүсү менен шартталган. Демек, сөз болуп жаткан изилдөөдө абал этиштеринин семантикалык компоненттик кызматы субъект менен эмес, тескерисинче, предикат менен байланыштырылып каралган деген тыянакка келүүгө болот.

Ал эми окумуштуу Е.В.Разованын изилдөөлөрүндө этиштерди семантикалык белгилерине карап классификациялоонун негизги принциптери катары этиштердин убакытка карата катышы (постоянность/эпизодичность), алардын кандайдыр касиетти, кубулушту билдирүүсү, убакыт аркылуу локалдашкан, б.а., конкреттүү бир бир убакыт аралыгына тиешелүү болгон статикалык /динамикалык мүнөздөгү кубулушту туюнтуусу өңдүү белгилери бөлүнүп көрсөтүлгөн. Созулуу бөтөнчөлүгү боюнча динамикалык кубулуштар процесстерге жана окуяларга бөлүнөт. Кыймыл-аракеттин натыйжасына карап, процесстер келечексиз, майнапсыз (беспреспективность) жана өнүгүүдөгү (развивающийся) процесстерге ажыратылат [Разова, 2008, 13].

Айрым окумуштуулар этиштерди үч эле негизги топко бөлүп карашат. Маселен, С.М.Кибардина этиштерди төмөндөгүдөй субкатегориялык класстарга ажыраткан:

1) аракет этиштери. Бул топтогу этиштер процесстин убакыт аралыгында локалдашуусу, динамикалуулугу, субъектинин активдүүлүгү өңдүү белгилер аркылуу мүнөздөлөт;

2) абал этиштери (абалдын жана мамиленин өзгөрүүсү кошулат). Аталган топтогу этиштерге статикалуулук/динамикалуулук, атайын жасалбагандык (непроизвольность), убакыт мерчеминде локалдашуусу, субъектинин пассивдүүлүгү белгилери мүнөздүү;

3) касиет этиштери (глаголы свойства). Мындай абал этиштери статикалык/динамикалык, убакыт аралыгында локалдашуусу, субъектинин активдүүлүгү/пассивдүүлүгү өңдүү мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Айрым этиштер бир эле учурда бир нече класстарга тиешелүү болуусу ыктымал (аракет-касиет (действие-свойство), абал-касиет (состояние-свойство),

аракет-абал (действие-состояние). Лексикалык семантика өңүтүнөн алып караганда, этиштер үч топко бөлүнөт:

-табият кубулуштарын билдирген этиштер;

-адамга байланышкан ар кандай кубулуштарды билдирген этиштер (эмоциялар, сезимдер, каалоолор, сезимдик кабылдоолор, жүрүм-турум, кеп, ой жүгүртүү, ишмердүүлүк, тар мааниде аракет);

-адамга жана курчап турган чындыкка тиешеси бар кубулуштарды билдирген этиштер (өзгөрүү, мамиле, жашоо, кыймыл, мейкиндиктеги абал, ээлөө, ээлик кылуу (обладание) [Разова, 2008, 14].

Келтирилген классификацияда айрым этиштердин бир эле учурда бир нече класстарга тиешелүү болуусу ыктымал экендиги туурасындагы маанилүү пикир айтылгандыгын баса белгилөөгө болот. Анткени этиштер өзүнчө, контексттен тышкары турганда, бир семантикалык класска тиешелүү болуп ал эми башка тилдик каражаттардын тутумунда, сүйлөмдүн семантикалык структурасында келгенде трансформацияга, семантикалык мутацияларга учуроо менен, этиштин башка семантикалык топторуна да тиешелүү болуп калган учурлары сейрек эмес. Этиштердин семантикалык табиятындагы мындай өзгөчөлүктөр изилдөө ишибиздин “Абал этиштери жана алардын классификациясы” деген параграфында талдоого алынды. Сөз болуп жаткан жагдай т.а., кээ бир этиштердин контекстке ылайык бир лексика-семантикалык топтон экинчисине өтүп кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги этиш сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнө (полисемия), кең маанилүүлүгүнө (эврисемия), алардын семантикалык структурасындагы мутациялык өзгөрүүлөргө, эки лексика-семантикалык топтордун ортосундагы өткөөл катмарлардын түзүлүшүнө байланыштуу түшүндүрүлдү. Маселен, *жакырлануу* же *баюу* деген этиштерде бир абалдан экинчи абалга өтүү, өзгөрүү өндүү маанилердин болгондугуна карабастан, бул этиштер адамдын коомдогу материалдык абалынын начарлашы, же тескерисинче, оңолушуна байланышкан социалдык түшүнүктү да берет. Андыктан аталган сөздөрдүн өзгөрүм этиштеринин, ошондой эле социалдык абалды,

процесстерди, мамилелерди туюндурган этиштердин катарына кирип калгандыгын мисал иретинде келтирүүгө болот. Этиштик лексемалардын алардын семантикалык структурасындагы семантикалык трансформацияларга учуроосуна байланыштуу эки, кээде андан да көп лексика-семантикалык топтордун курамына кирүүсүнө байланыштуу атайын изилдөө иштери да бар экендиги белгилүү. Маселен, мындай изилдөөлөргө Э.В. Кузнецованын “О пересекающемся характере лексико-семантических групп слов” аттуу эмгегин атоого болот [Кузнецова, 1978].

Түркологиялык изилдөөлөрдө түрк тилдериндеги этиштик лексиканын категориялык принципке негизделген классификациясы жөнүндө сөз болгондо, Н.К. Дмитриевдин “Строй тюркских языков” аттуу эмгегиндеги классификацияга шилтемелер берилет. Аталган эмгекте автор түрк тилдериндеги этиштерди төрт топко бөлгөн: 1) кыймыл этиштери; 2) сезимдик кабылдоо этиштери; 3) кептик этиштер; 4) ишмердүүлүк этиштери [Дмитриев, 1962, 590].

Жогоруда белгиленгендей, айрым окумуштуулар этиштерди классификациялоодо аз сандагы топторго бөлүү менен чектелсе, ал эми айрымдары бир канча семантикалык топко бөлүштүрүп, ал топторду дагы майда топчолорго ажыратышат. Этиштердин классификацияларындагы мындай айырма бир жагынан, бөлүштүрүүнүн принциптерине байланыштуу болсо, экинчи жагынан, этиштердин кээ бир топтору окумуштуулар тарабынан бир топ менен экинчи топтун чегиндеги өткөөл класстары катары гана каралат. Маселен, түркологияда этиштерди классификациялоодо денотаттык, парадигматикалык, синтагматикалык принциптерден тышкары, семантикалык, сигнификативтик өңдүү принциптер да колдонулат. Семантикалык принципте этиштердин сүйлөмдүн семантикалык структурасында аткарган семантикалык компоненттер катары кызматтарына басым жасалса, ал эми сигнификативтик принципте да этиштик лексемаларды классификациялоодо түшүнүк категориясы негизги ролду ойнойт. Б.а., этиштер туруктуу, жалпыланган мүнөздөгү түшүнүктөрдүн

тегерегине топтоштурулат. Аталган принциптин негизинде жүргүзүлгөн классификациялардын бири катары окумуштуу Р.М.Гайсинанын “Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке” аттуу монографиясындагы классификацияны келтирүүгө болот. Автор аталган эмгегинде этиштерди: 1) аракет этиштери; 2) абал этиштери деген эки ири топко бөлүп караган [Гайсина, 1981, 50]. Мындан тышкары ушундай эле классификация Л.Н.Харитонов тарабынан да сунушталган: 1) аракет этиштери; 2) абал этиштери; 3) үн тууроо этиштери; 4) образдуу этиштер [Харитонов, 1954, 3].

Жогоруда келтирилген классификациялардын басымдуу көпчүлүгүндө этиштердин башка семантикалык класстары менен бирге абал этиштери киргизилген. Жалпы этиштик лексиканын классификациясы менен катар, лингвистикалык түркологияда абал этиштери да өзүнчө семантикалык топторго бөлүштүрүлгөн. Маселен, Н.А. Сивцева тарабынан якут тилиндеги абал этиштердин классификациясы төмөндөгүчө берилген:

- 1) болумуш этиштери (глаголы бытия);
  - 2) сапаттык абал этиштери (глаголы качественного состояния);
  - 3) социалдык абал этиштери (глаголы социального состояния);
  - 4) эмоционалдык абал этиштери (глаголы эмоционального состояния);
  - 5) физиологиялык абал этиштери (глаголы физиологического состояния);
  - 6) функционалдык абал этиштери (глаголы функционального состояния)
- [Сивцева, 2020, 44]. Келтирилген классификацияда абал категориясына тиешеси жок болумуш этиштери (глаголы бытия) деген топ киргизилген. Ал эми казак тилиндеги этиштер денотаттык, парадигматикалык принциптердин негизинде классификациялоого багытталган изилдөөлөр А.Хасенова [1951], М.Оразов [1980], И.Е.Маманов [2007], А.Болганбаев [1988] өндүү окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн.

Соңку мезгилде жарык коргон түркологиялык изилдөөлөрдө этиштик лексиканы классификацияланышында жогоруда сөз болгон денотаттык, парадигматикалык, синтагматикалык, хроноструктуралык жана тематикалык

принциптерден тышкары, семантикалык принципти колдонуу тенденциясы жаралды десек болот. Анткени лингвистикалык семантикада бардык тилдик каражаттарды, анын ичинде этиштер аркылуу туюндурулган маанилерди да комплекстүү, ойломдук мазмун деңгээлинде кароого негиз түзүлөт. Ошол себептүү тил илиминин өнүгүүсүнүн азыркы этабында фонетикалык семантика, лексикалык семантика, функционалдык-грамматикалык семантика, коммуникативдик-синтаксистик семантика, деривациялык семантика, комбинатордук же синтагматикалык семантика, фразеологиялык семантика, ошондой эле тексттин семантикасы өндүү бөлүмдөр пайда болуп, этиштердин семантикалык табиятын изилдөө сапаттык жаңы деңгээлге көтөрүлдү десек болот.

### **1.3. Этиштердин семантикалык классификациясына жана абал этиштерине байланышкан маселелердин кыргыз тил илиминде изилдениши**

Кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн семантикасына, алардын классификацияланышына байланыштуу маселелер кыргыз тилинин нормативдик грамматикасына байланыштуу эмгектерден башат алат. Т.а., К.Дыйканов, Б.О.Орузбаева, С.Давлетов, С.Кудайбергенов өндүү окумуштуулардын кыргыз тилинин морфологиясы боюнча жазылган эмгектеринде башка сөз түркүмдөрү менен катар этиштердин дагы жасалуу жолдору, грамматикалык маанилери, формалары, түзүлүшү, категориялары өндүү өзөктүү маселелери каралган. Мындай изилдөөлөрдүн катарына К.Дыйканов, С.Кудайбергеновдун “Кыргыз тилинин морфологиясы [1980], А.Турсуновдун “Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы жана учур чагы” [1959], Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар [1960], “Кыргыз тилинин грамматикасы: Морфология [1964] өндүү ж.б. көптөгөн эмгектерди киргизүүгө болот. Мындан тышкары кыргыз тилиндеги этиш сөздөргө түз жана кыйыр тиешеси бар илимий макалалардан тартып, көлөмдүү эмгектер К.К.Сартбаев, Ж.Шүкүров, С.Кудайбергенов, Б.Орузбаева, Б.Умөталиева,

Ж.Мураталиева, М.Мураталиев өңдүү ж.б. окумуштуулар тарабынан жазылгандыгы маалым. Этиш сөз түркүмүн изилдөө ишине алгач чыйыр салган окумуштуу К.Тыныстанов десек жаңылышпайбыз. Анын 1934-жылы чыккан «Морфологиясы» кыргыз тил илиминин тарыхында морфология бөлүмүнө арналган алгачкы эмгек болуп саналат. Эмгекте сөз түркүмдөрү «атоочтор» жана «этиштер» деген эки чоң топко бөлүштүрүлгөн. Буйрук этиштер, алардын түрлөрү жана жасалышы (булар кийин «мамиле жана ыңгай» деп аталып кеткен түшүнүктөр), ошондой эле чак категориясы жана анын маанилик жактан бөлүнүшү, алардын морфологиялык көрсөткүчтөрү сыяктуу маселелер каралган.

Бул эмгекте кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн, анын ичинде этиштердин грамматикалык түзүлүшүнө негиз салынып, келечектеги изилдөөлөрдө эмгекте берилген башкы концепция толукталып, такталып отурган.

И.А.Батмановдун 1939-40-жылдары жазылган үч бөлүктөн турган илимий-сыпаттама грамматикасынын 3-бөлүгү этишке арнаган. Эмгекте этиштин формаларын (азыр ыңгай деп карап жүрөбүз) маанисине карай ажыратылып, чак категориясына мүнөздөмө берилген.

Ал эми Б.Ө.Орузбаеванын өзүнүн «Формы прошедшего времени в киргизском языке» аттуу эмгегинде кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чагына мүнөздүү өзгөчөлүктөр ар тараптуу изилдөөгө алынган [Орузбаева, 1955].

Андан соң У.Джусупакмадов тарабынан кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чакты туюндурган грамматикалык формалар айрым Сибирь түрк тилдериндеги өткөн чакты билдирген грамматикалык формалар менен салыштырылып, изилдөөгө алынган. Атап айтканда, өткөн чактын **-ды, -ган** формалары жана **-(ы)нтыр, -(ы)п, -чу/-чык/** мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган этиштер алардын башка түрк тилдериндеги функционалдык эквиваленттери менен (алтай, хакас, кыпчак, казак ж.б.у.с.) салыштырылган [Джусупакмадов, 1979]. 1960-70 жылдар аралыгында этиштин лексика-семантикалык касиеттерине, мамиле, ыңгай, чак категорияларына, өзгөчө

формаларына (атоочтук, кыймыл атооч, чакчыл) байланышкан маселелер Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, М.Вагапова, А.Турсунов, Б.Тойчубековалардын айрым илимий макалаларында, көлөмдүү эмгектеринде изилдөөгө алынган. Ал эми М.З. Вагапованын изилдөөлөрүндө кыргыз тилиндеги этиштерди изилдөөнүн алкагы кеңейип, автор жардамчы этиштерди алардын морфологиялык табиятынан тышкары синтагматикалык өңүттөн кароо аракети да көргөн. Маселен, ал азыркы кыргыз тилиндеги **де**– этишин лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик өңүттөрдөн изилдеген. Бул этиштин мааниси башка *айт*-, *сүйлө*- сыяктуу кептик этиштердин конкреттүү маанилерине салыштырмалуу кеңири деп эсептелип, кеп жана ой-жүгүртүү этиштеринин маанилеринин жалпы комплекси **де**– этишинин маанисине барабар экендигин белгилеген. Бул этиш семантикалык жактан «ойлоо, ойлонуу» этиштеринин эквивалентине туура келет ( ойлоо, божомолдоо, саноо, эсептөө, ой жооруу, алдын ала билүү, ниеттенүү, чечүү ж.б.), ал эми морфологиялык жактан сөз жасоо сферасында **де**- этиши мамилелик форманы берерин белгилеп өткөн. Демек, этишти тилдик бир нече деңгээлдерде кароо менен, ага комплекстүү изилдөө аракети ХХ кылымдын 60-70-жылдардан башат аларын белгилөөгө болот.

Кыргыз тилиндеги элестүү тууранды этиштерге биринчи болуп С.Кудайбергенов кайрылып, аларды түрк жана монгол тилдериндеги эквиваленттери менен салыштырган [Кудайбергенов, 1981]. Окумуштуу элестүү этиштердин жаралышын, пайда болуу булактарын жана анын жасалуу өзгөчөлүктөрүн аныктаган. Кыргыз жана монгол тилдериндеги бир катар этиштик параллелдерди келтирип, кыргыз тилиндеги элес тууранды сөздөрдүн жана алардын катышуусу менен жасалган туундуу элестүү этиштердин сан жагынан көп экендигин белгилеген.

Кыргыз тилинде полемикалык жагдайларды жараткан каузативдик этиштердин түзүлүшү, формаларын жана каузативдик көрсөткүчтөрү окумуштуу Т.К.Абдиев тарабынан изилдөөгө алынган [Абдиев, 1995].

Түрк тилиндеринин лексикасынын орчундуу бөлүгү этиш сөздөргө таандык. Анткени этиш сөздөрдүн лексикалык семантикасы тике же кыйыр түрдө башка түркүмдөгү сөздөрдүн, өзгөчө зат атоочтордун синтаксистик валенттүүлүгүн аныктап, алардын кайсы учурда кандай сүйлөм тутумунда келүүсүн шарттайт. Тактап айтканда, этиш сөздөр потенциалдуу сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктап, түрк жана башка тилдердин грамматикалык системасынын өзөгүн түзүп турат. Окумуштуу Б.Сагынбаева тарабынан айрым түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн морфологиялык бөтөнчөлүктөрү кыргыз тилинин фактылары менен салыштырылып изилдөөгө алынган [Сагынбаева, 1999]. Атап айтканда, түрк жана кыргыз тилдериндеги этиштин чак, жак, мамиле жана ыңгай категориялары салыштырылып, алардагы айырмачылыктар менен жалпылыктар сыпатталып берилген. Мындан тышкары Б.Сагынбаева өзүнүн 2017-жылы жарык көргөн “Кыргыз тилиндеги —эле жардамчы этишинин көп функционалдуулугу” аттуу макаласында кыргыз адабий тилинде - эле, экен, эмес, бол сыяктуу жардамчы этиштердин, башка атооч, этиштер менен айкашып, сүйлөмдүн негизги маанисине ар кандай кошумча маанилерди киргизери жана алардын көп функционалдуулугуна байланыштуу маселелерди конкреттүү тилдик фактылардын мисалында иликтеген [Сагынбаева, 2017]. Мында белгилей кетчү жагдай, Б.Сагынбаеванын аталган макаласындагы айрым тилдик каражаттардын, анын ичинде жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу маселеси кыргыз тил илими үчүн актуалдуу маселелердин катарында турат деген ойдобуз. Анткени көп функционалдуулук же полифункционалдуулук маселеси этиштин эврисемиясынын (кең маанилүүлүк) десемантизация, грамматикализация, көп денотаттуулук, синсемантизм өндүү белгилеринин катарына кирет. Демек, көп функционалдуулуктун аркасында кыргыз тилинде этиштин толук изилдөөгө алына элек эврисемиясына (кең маанилүүлүгүнө), десемантизациясына, грамматикализациясына, көп денотаттуулугуна, синсемантизмине байланыштуу да маселелер тургандыгын белгилөөгө болот.

Кыргыз тилинин этиштик лексикасын тектештирме пландан изилдөө жалаң эле кыргыз тили менен ага тектеш башка түрк тилдеринин мисалында жүргүзүлбөстөн, ал башка системадагы тилдердин материалдарынын негизинде да изилдөөгө алынган. Кыргыз тил илиминде соңку мезгилдерде кыргыз тилиндеги этиштердин лексика-семантикалык топтору акыркы орус, немис, англис тилдериндеги этиштер менен салыштырылып изилденип келет. Маселен, Г.Ж. Жамшитова «Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание» аттуу кандидаттык диссертациясында кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырып изилдөө менен, алардагы фразеологиялык универсалдуулуктарды аныктоого аракет кылган. Мындан тышкары кыргыз-орус жана орус-кыргыз сөздүктөрүндөгү этиштик фразеологизмдерде лексикографиялык сыпаттама берип, алардын семантика жана структуралык өзгөчөлүктөрүн анализдеген, аларды комплекстүү семантизациялоо жолдорун аныктаган. Этиштик фразеологизмдерди семантикалык жактан анализдеп, эки тилге тиешелүү жалпылыкты эске алуу менен төмөнкүдөй топторго бөлгөн:

1) адамдын физикалык жана эмоционалдык-физикалык ал-абалы: «*тынчсыздануу*», «*сарсанаа болуу*» - «*жүрөгүү өйүү*», «*жүрөк зада болуу*» ж.б.

2) адамдын сырткы келбетинин чагылдыруу ал-абалы: «*өңү бузулуу*», «*абдан корккондон көзү алая түшүү*», «*көзү чанагынан чыгуу*», «*оозун ачуу*» ж.б.

3) кимдир бирөө менен болгон баарлашуу, кеп ишмердүүлүгүнө байланыштуу фразеологизмдер: «*оозу мене норок оруу*», «*жаагы ачылуу*», «*жер чечегин безөө*» ж.б. [Жамшитова, 2000, 9].

Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл этиштерин кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп Ж.Семенова изилдөөгө алган. Ал аталган топтогу этиштерди семантикалык жактан изилдеп, алардын семантикалык

структурасына компоненттик анализ жүргүзүү менен, кыймыл этиштеринин чөйрөсү, багыты, ыгы өндүү лексика-семантикалык топторго классификациялаган [Семенова, 2011, 54]. Мындан тышкары кыймыл этиштеринин семантикалык топтору Ж.А.Саргашкаев тарабынан да каралып, ал кыймыл этиштерин семантикалык топторго ажыратууда лексика-семантикалык варианттарды эске алуу керектигин белгилеген. Анткени, автордун пикиринде, этиштердин басымдуу көпчүлүгү көп маанилүү болгондуктан, бир эле сөздүн бир нече лексика-семантикалык варианты келип чыгуусу ыктымал [Саргашкаев, 2014].

Ал эми Г.С. Мусурманова “О некоторых вопросах семантической классификации глаголов русского и отдельных тюркских языков” аттуу макаласында кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдү төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүп караган:

- 1) глаголы движения (кыймыл этиштери);
- 2) глаголы действия (аракет этиштери);
- 3) глаголы состояния (абал этиштери);
- 4) глаголы ощущения (сезим этиштери);
- 5) глаголы мышления (ойлоо этиштери) [Мусурманова, 2007, 3-4].

Ал эми А.А.Атакееванын “Структурно-семантические особенности глаголов лексико-семантической группы чувства «любить» (на материале английского, немецкого и кыргызского языков)” аттуу кандидаттык диссертациясында кыргыз, англис жана немис тилдериндеги “сүйүү, жактыруу” лексика-семантикалык топторуна кирген этиштердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү, алардын башка сөздөр менен айкашуу потенциалдары лексикалык жана грамматикалык аспектиден изилдеген [Атакеева, 2007]. А.К.Чокубаеванын сөз болуп жаткан багытта жазылган “Лексико-синтаксический анализ движения в английском языке и их сопоставление с русским и кыргызским языками” деген темадагы кандидаттык диссертациясында кыргыз, орус жана англис тилдериндеги кыймыл этиштеринин семантикалык структурасындагы өзгөрүүлөрдүн

мыйзамченемдүүлүктөрү аныкталып, үч тилдеги конкреттүү мисалдар менен иллюстрацияланган [Чокубаева, 2007]. Ошондой эле Ч.А. Шекеева тарабынан 2009-жылы корголгон “Структурно-семантический анализ английского предлога to get и его соответствия в кыргызском языке” аттуу диссертацияда англис тилиндеги to get (алуу) этишинин кыргыз тилиндеги функционалдык шайкештиктери аныкталып, алардын семантикалык табияты иликтенген. Автор англис тилиндеги аталган этишке кеңири токтолуу менен, анын кыргыз тилиндеги бир нече функционалдык шайкештиктерин (алуу, табуу, кармап алуу, түшүнүү, ойго келүү, бир нерсеге ээлик кылуу ж.б.у.с.) конкреттүү тилдик иллюстрациялар аркылуу көрсөтүлгөн [Шекеева, 2009].

Кыргыз жана англис тилдериндеги кеп этиштери тектештирме өңүттөн Ж.Ж. Чыманованын “Структурно-семантические особенности глаголов речи в английском и кыргызском языках” аттуу изилдөө ишинде каралып, анда кыргыз жана англис тилдериндеги кеп этиштеринин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө иликтенген. Мындан тышкары, аталган изилдөө ишинде салыштырылып жаткан эки тилдеги кеп этиштери семантикалык классификацияланып, алардын башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү, семантикалык компоненттик кызматтары конкреттүү тилдик фактылар аркылуу иллюстрацияланган [Чыманова, 2009].

Ал эми биздин изилдөө ишибизге түздөн-түз байланыштуу изилдөө катары окумуштуу Б.А. Гайыпованын 2012-жылы корголгон “Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин табияты жана лексика-семантикалык маанилери” аттуу диссертациясын эсептөөгө болот. Аталган изилдөө ишинде автор абал категориясынын мүнөздүү белгилерине байланыштуу төмөндөгүдөй пикирин айткан: “Абал болсо бул – мезгилдик, мейкиндик категориялар менен тыгыз байланышта каралып, субъектинин бейпилдик абалын да, салыштырмалуу кыймыл-аракетте болушун да туюндура бериши мүмкүн. Абал этиштеринин маанисинде аракет да, статика да бар, бирок аракет процесс катары кабыл алынбайт. Кээ бир окумуштуулар (Орузбаева) бул этиштерди “глаголы становления” деп атап аныкташкан” [Гайыпова,

2012,12]. Мындан тышкары аталган диссертациялык иште абал маанисин туюндурган отур-, тур-, жат-, жүр- көмөкчү этиштеринин контексттик маанилерин изилдөө атайын жобо катары коюлуп, алардын өзгөчө мааниге ээ экендигин бир катар аргументтер аркылуу негиздөөгө аракет жасалган. Автордун пикиринде, этиш сөздөр кыймыл-аракет, ал-абалды билдиргендиктен, кыймыл-аракетке дуушар болгон нерселердин өздөрү менен тыгыз байланышта болот. Албетте, кыймыл-аракет адамдар же жаныбарлар тарабынан, болбосо жаратылыштагы шамал сыяктуу кайсы бир күчтөрдүн натыйжасында жүрөт. Ал-абал ушул жат-, тур-, отур-, жүр- төрт абалдын тегерегинде болот. Бирок бул этиштер менен гана чектелип калбастан, контекстке жараша жаратылыштагы нерселердин жана жандуу заттар менен адамдын ар кандай абалда болушун кыймыл-аракеттин болуп жаткандыгын билдире бербеген маанилер менен башка этиш сөздөрүнүн да айтылган учурлары болот. Ошону менен эле бирге автор аталган изилдөө ишинде абал этиштеринин төмөндөгүдөй он бир семантикалык топко бөлүштүргөн:

1. жандыктардын же заттардын мейкиндиктеги жайгашуу абалын билдирген этиш сөздөр;
2. психологиялык абалды билдирген этиш сөздөр;
3. эмоционалдык абалды билдирген этиш сөздөр;
4. физиологиялык абалды билдирген этиш сөздөр;
5. жаралуу, пайда болуу жана жашоо-тиричилик менен байланышкан абал этиштери;
6. ар кандай стилистикалык варианттагы жашоосун токтотуу, жок болуу абалын билдирген этиштер;
7. жаш өзгөчөлүк абалды билдирген этиштер;
8. уйкудагы абалды билдирген этиштер;
9. социалдык абалды билдирген этиш сөздөр;
10. адамдардын жана жаныбарлардын физиологиялык муктаждыгын билдирген абал этиштери;

11. адашуу, адашпоо абалын билдирген этиштер [Гайыпова, 2012,15-16].

Окумуштуу Ч.Найманованын “Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков) аттуу монографиясын жана валенттүүлүк теориясына байланышкан илимий макалаларын да биздин диссертациялык ишибизде каралган маселелерге тиешеси бар изилдөөлөр катары эсептейбиз. Анткени аты аталган автордун изилдөөлөрүндөгү валенттүүлүк теориясына байланышкан жалпы илимий жоболор, принциптер биздин изилдөө ишибизде абал этиштеринин башка создөр менен болгон айкашуу мүмкүнчүлүгүн изилдөөдө колдонулду. Маселен, валенттүүлүктү кеңири контекстте карап, лингвистикалык факторлордон тышкары, экстралингвистикалык факторлорду да эске алуу керектигин белгилөө менен, Ч.К. Найманова валенттүүлүктүн тышкы, ички, семантикалык, синтаксистик, лексикалык, грамматикалык жана логикалык түрлөрү бар экендигин белгилейт [Найманова, 2010, 274-281]. Ушул негизден чыгып, биз дагы изилдөө ишибизде валенттүүлүктү кеңири контекстте кароо менен, тилдик алкактан сырткаркы да валенттүүлүк болорун негиздөөгө аракет кылдык. Анткени логикалык валенттүүлүк конкреттүү бир тилге байланышпаган мазмундук мыйзамченемдүүлүктөрдү изилдөөгө алса, ал эми семантикалык валенттүүлүктө мазмундук байланыштар тигил же бул тилдин каражаттарынын катышуусу менен иликтенет. Андыктан ишибиздин үчүнчү бабында логикалык валенттүүлүктөн тышкары, тилдик каражаттардын ортосундагы айкашуулардагы логикалык байланыштардын атайын, стилдик максатта бузулуусуна карата биз “антилогикалык валенттүүлүк” түшүнүгүн сунуштоо менен, аталган бапта *таштар сүйлөйт, жылдыздар менен сырдашуу, онтогон ойлор, боздогон бороон, жамгыр ыйы* сыяктуу антилогикалык айкашууларды мисал катары келтирдик. Ошону менен эле бирге валенттүүлүктү тилдик алкактан чыгып, аны жандуу кеп агымында колдонулган бейвербалдык каражаттардын өз ара айкашуусуна карата да колдонууга боло тургандыгын негиздөө менен, “бейвербалдык валенттүүлүк”

же “семиотикалык валенттүүлүк” деген терминди киргизүүгө боло тургандыгын далилдөөгө аракет кылдык. Анткени колдонмо паралингвистиканын маселелерине арналган айрым эмгектерде бейвербалдык каражаттар тизмектешип келе тургандыгы, ошондон улам алар да бейвербалдык “сүйлөмдөрдү” түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги белгиленет. Сөздөрдүн актуалдашкан мааниси кеп агымында, асыресе, сүйлөм тутумунда аныктала тургандай эле, ымдоо-жаңсоолордун да маанилери өз ара тутумдашкан “сүйлөмдөр” же кинесикада “чынжырлар” деп аталган эки же андан ашык татаал кыймыл-жаңсоолордун тутумунда туура аныкталышы мүмкүн. Ушул негизден алып караганда, валенттүүлүк логикалык эле эмес, антилогикалык, тилдик каражаттардын ортосунда эле эмес, бейвербалдык каражаттардын ортосунда болуусу мүмкүн деген тыянак чыгарууга болот.

Кыргыз тил илими жаатындагы соңку изилдөөлөрдө этиштик лексиканы, алардын валенттүүлүгүн изилдөө жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлдү десек болот. Анткени тилдик каражаттарды изилдөө формалдык-структуралык өнүгүүнүн алкагынан чыгып, лингвистикалык семантикага багыт алды. Валенттүүлүктү изилдөө сүйлөмдү формалдык-структуралык принципте мүчөлөштүрүү аркылуу эмес, аны сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы семантикалык компоненттердин кызматтары аркылуу аныктап, изилдөө тенденциясы жаралды. Мындай жаңы нуктагы изилдөөлөрдүн катарына С.Ж. Мусаевдин “Вопросы теоретического синтаксиса кыргызского языка” аттуу монографиясын [Мусаев, 2014], Ж. Элчиевдин “Сүйлөмдүк келки маанилердин типтери жана түрлөрү” аттуу докторлук диссертациясын [Элчиев, 2015], ушул эле автордун “Азыркы кыргыз тили. Сөз жасоо, морфология. Синтаксис.” аттуу эмгегин [Элчиев, 2021], Т.Г. Ибрагимованын “Кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасы” [Ибрагимова, 2017], Б.Ж. Тургунбаеванын “Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары” [Тургунбаева, 2019], С.Ж. Тургунбаеванын “Тексттеги

синтаксистик параллелизм” [Тургунбаева, 2019] деген темаларда жазылган кандидаттык диссертацияларын киргизүүгө болот.

## **I бап боюнча тыянактар**

Биринчи бапта этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин жалпы тил илиминде, лингвистикалык түркологияда жана кыргыз тили илиминде изилдениш ал-абалы туурасында сөз болуп, төмөндөгүдөй тыянактар чыгарылды:

- Биринчи баптын биринчи параграфында этиштердин башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөргө салыштырмалуу семантикалык валенттүүлүгүнүн жогору экендиги жөнүндө сөз болуп, аларды сүйлөмдүн семантикалык, синтаксистик борбору катары эсептегендердин катарына Н. Хомский (1962), И.Г. Ольшанский (1966), С.Д. Кацнельсон (1972), С.М. Кибардина (1979), Э. В. Кузнецов (1980, 1989), В. В. Виноградов (1986), М. В. Никитин (1988), И. Б. Долинина (1989), Ю.А. Левицкий (1995), А.В. Бондарко (2013), Г.Г. Сильницкий (2006), В.С. Храковский (2014), Е.А. Смирнова (2014) жана башка бир катар окумуштуулар киргизилген.
- Ушул эле параграфта этиштерди классификациялоонун ар кандай принциптери, атап айтканда, хроноструктуралык, тематикалык, денотаттык, семантикалык принциптери, ошондой эле семантикалык топ, лексика-семантикалык топ, тематикалык топ деген өндүү терминдердин айырма-жалпылыктары иликтенип, тыянактар чыгарылган. Маселен, хроноструктуралык принциптин негизинде этиш сөздөр туюндурулган кыймыл-аракеттин ишке ашуу ыкмасы, өзгөчөлүгүнө карап бөлүштүрүлөт. Аталган принциптин негизинде жалпы тил илиминде этиштер, негизинен, абал жана кыймыл этиштерге ажыратылып, кыймыл этиштерге карата динамикалык же активдүү этиштер, ал эми абал этиштерине статикалык же пассивдүү этиштер деген да терминдик синонимдер колдонулуп жүргөндүгү белгиленип,

этиштердин классификациясына байланышкан негизги түшүнүктөргө, терминдерге, алардын маанилерине жана колдонулушуна байланыштуу тактоолор киргизилген.

- Биринчи баптын экинчи параграфында этиштик лексиканын лингвистикалык түркологияда изилденишине сереп жүргүзүлгөн. Түрк тилдериндеги этиш сөздөргө түз жана кыйыр байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын сап башында В.В. Радлов, А.Н. Кононов, Э.Р. Тенишев, Н.А. Баскаков, Н.К. Дмитриев, Л.Н. Харитонов, Н.З. Гаджиева, А.А. Юлдашев, А.М. Щербак, К.М. Мусаев, Е.И. Коркина, Л.А. Покровская өндүү ж.б. изилдөөчүлөр турары, ал эми окумуштуу К.К. Кулиев этиштин семантикасына түздөн-түз байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулар катары А.К. Алекперов, М. Оразов, С. Арназаров, Д.Г. Мамедова, З.С. Зейналова өндүү авторлорду атагандыгы белгиленген [Кулиев, 1998, 4]. Ошондой эле абал этиштерине жана алардын классификациясына түздөн-түз тиешеси бар изилдөөлөрдүн авторлору катары Д.Г. Мамедова [1963], З.С. Зейналова [1986], Г.К. Кулиев [1998], Е.В. Разова [2008], Р.Расулов [1991] ж.б. окумуштуулардын аты аталып, алардын айрымдарынын классификациялары келтирилген.
- Биздин изилдөө ишибизге түздөн-түз тиешеси бар изилдөө катары өзбек окумуштуусу Р. Расуловдун “Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность” деген эмгегин эсептөөгө болот. Анткени автор өзбек тилинин материалында абал архисемасынын интегралдык жана дифференциалдык семасын так аныктоо максатын коюу менен, өзбек тилиндеги абал этиштерин бир канча лексика-семантикалык топторторго бөлүштүргөн. Бирок белгилей кетчү жагдай, абал этиштер логикалык же грамматикалык субъектинин абалына эмес, кыймыл-аракеттин ишке ашуу абалына карата классификацияланган [Расулов, 1991, 18-23]. Биздин жеке пикирибизде, Р. Расуловдун классификацияда абал этиштери сүйлөмдүн семантикалык

структурасындагы предикат катары мүнөздөлбөстөн, сирконстант катары сыпатталгандай ой калтырат. Анткени сирконстанттардын семантикалык компонент катары кызматы алардын предикат менен айкаша келүүсү менен шартталган. Демек, сөз болуп жаткан изилдөөдө абал этиштеринин семантикалык компоненттик кызматы субъект менен эмес, тескерисинче, предикат менен байланыштырылып каралган деген тыянакка келүүгө болот.

- Окумуштуу Е.В. Разованын изилдөөлөрүндө этиштерди семантикалык белгилерине карап классификациялоонун негизги принциптери катары этиштердин убакытка карата катышы (постоянность/эпизодичность), алардын кандайдыр касиетти, кубулушту билдирүүсү, убакыт аркылуу локалдашкан, б.а., конкреттүү бир бир убакыт аралыгына тиешелүү болгон статикалык /динамикалык мүнөздөгү кубулушту туюнтуусу өндүү белгилери бөлүнүп көрсөтүлгөн. Кыймыл-аракеттин натыйжасына карап, процесстер келечексиз (беспроспективность) жана өнүгүүдөгү (развивающийся) процесстерге ажыратылган [Разова, 2008, 13].
- Биринчи баптын экинчи параграфында Н.К. Дмитриевдин [1962, 590], Р.М. Гайсинанын [1981, 50], Л.Н. Харитоновдун [1954, 3], Н.А. Сивцеванын [2020, 44] классификациялары келтирилип, алар талдоого алынуу менен тиешелүү тыянактар чыгарылган. Мындан тышкары этиштерди, анын ичинде абал этиштерин классификациялоонун денотаттык, парадигматикалык, синтагматикалык, хроноструктуралык жана тематикалык принциптери туурасында сөз козголгон. Соңку мезгилде жарык көргөн түркологиялык изилдөөлөрдө семантикалык принципти колдонуу тенденциясы жаралгандыгы жана аталган принципти колдонуунун натыйжалуулугу баса белгиленген. Анткени лингвистикалык семантикада бардык тилдик каражаттар, анын ичинде этиштер аркылуу туюндурулган маанилерди комплекстүү, ойломдук мазмун деңгээлинде кароого негиз түзүлө тургандыгы жөнүндө тыянак чыгарылган. Ошону менен эле бирге тил илиминин өнүгүүсүнүн азыркы

этабында фонетикалык семантика, лексикалык семантика, функционалдык-грамматикалык семантика, коммуникативдик-синтаксистик семантика, деривациялык семантика, комбинатордук же синтагматикалык семантика, фразеологиялык семантика, ошондой эле тексттин семантикасы өндүү бөлүмдөр пайда болгондугу жана мындай тенденциянын таасири менен этиштердин семантикалык табиятын изилдөө сапаттык жаңы деңгээлге көтөрүлгөндүгү жогоруда айтылган корутунду пикирге кошумча аргумент катары келтирилген.

- Биринчи баптын үчүнчү параграфында этиштик лексиканын жана абал этиштеринин кыргыз тил илиминде изиденишине сереп жүргүзүлүп тыянактар чыгарылган. Этиштердин семантикалык табиятына, классификациясына, валенттүүлүгүнө түз жана кыйыр байланыштагы жогорудагы изилдөөлөрдөн тышкары, кыргыз тилиндеги этиштердин семантикасын, аны башка тилдердеги этиштердин семантикасы менен салыштырып изилдөөгө арналган эмгектердин авторлору катары Ч.К. Найманованын [2004], Г.С. Мусурманованын [2005], А.А. Атакееванын [2007], А.К. Чокубаеванын [2007], Ч.А. Шекееванын [2009], Ж.Ж. Чыманованын, [2009], Ж.А. Семенованын [2011] жана биздин изилдөө ишибизге түздөн-түз байланыштуу изилдөөнүн автору катары окумуштуу Б.А. Гайыпованын [2012] ысымдары аталып, алардын эмгектерине жалпы сереп жүргүзүлгөн. Ошондой эле Б.А. Гайыпованын абал этиштерине арналган “Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин табияты жана лексика-семантикалык маанилери” аттуу диссертациясында каралган маселелер боюнча учкай маалымат берилген. Аталган диссертацияда абал этиштеринин семантикалык, морфологиялык табияты изилдөөгө алынып, абал маанисин туюндурган отур-, тур-, жат-, жүр- көмөкчү этиштеринин контексттик маанилери каралган. Жансыз предметтер, адамдар же жаныбарлар аталган этиштер туюндурган абалдардын биринде болору айтылган [Гайыпова, 2012]. Мындан тышкары сөз болуп жаткан диссертацияда абал этиштеринин лексика-семантикалык топторунун

кыргыз тилинин сөздүк курамында алган орду, айрым абал этиштеринин синонимдик да, антонимдик да катышта келиши, жалпы эле этиш сөздөрдүн лексикалык системадан алган ордун аныктоо сыяктуу бир катар маселелер да изилдөөгө алынгандыгы жөнүндө маалымат берилип, абал этиштеринин толук изилдөөгө алына элек өңүттөрү бар экендиги туурасында жыйынтык чыгарылган.

## **II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАТЕРИАЛДАРЫ, БУЛАКТАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ**

**Изилдөөнүн объектиси** – кыргыз тилиндеги абал этиштери

**Изилдөөнүн предмети** – кыргыз тилиндеги абал категориясын туюндурган тилдик каражаттар жана абал этиштеринин тизмектешүү мүмкүнчүлүгү.

### **2.1. Изилдөөнүн теориялык, иллюстрациялык негизги материалдары жана булактары**

Изилдөө ишибизде коюлган кыргыз тилиндеги этиштердин жалпы семантикалык классификациясын, анын ичинде абал этиштеринин классификациясын сунуштоо менен, абал категориясын туюндурган тилдик каражаттардын жана абал этиштеринин тизмектешүү мүмкүнчүлүгүн изилдөө жана аларды конкреттүү мисалдар менен иллюстрациялоо башкы максатына ылайык, изилдөөнүн төмөндөгүдөй материалдары жана булактары тандалып алынган. Ишибизде каралып жаткан маселелерге түз жана кыйыр байланыштагы көз караш-концепцияларды, теориялык жол-жоболорду, материалдарды тандап алууда бир катар окумуштуулардын эмгектери, диссертациялык изилдөөлөрү теориялык булактар катары алынды. Маселен, жалпы тил илими жаатында предикаттын сүйлөмдүн семантикалык структурасынын семантикалык борборун түзүп, сүйлөм тутумунда башка сөздөрдүн семантикалык компонент катары кызматын шарттап, алардын айкашуу мүмкүнчүлүгүн аныктап туруучу кызматы, дегеле этиштик лексиканын семантикалык топторуна жана алардын валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелерди кароодо Н. Хомский (1962), И.Г. Ольшанский (1966), С.Д. Кацнельсон (1972), С.М. Кибардина (1979), Э. В. Кузнецов (1980, 1989), В. В. Виноградов (1986), М. В. Никитин (1988), И. Б. Долинина (1989), Ю.А. Левицкий (1995), А.В. Бондарко (2013), Г.Г. Сильницкий (2006), В.С. Храковский (2014), Е.А. Смирнова (2014) жана башка бир катар окумуштуулардын эмгектери негизги булак катары пайдаланылды. Мындан тышкары этиштердин жогоруда сөз болуп өткөн

семантикалык табиятына байланыштуу маселелерди изилдөөгө алган А. Жапаров (1979), Ж. Андабекова (1979), Б. Тойчубекова (1983), С.Ж. Мусаев (1983, 2013) А. Турсунов (1991), Ч.К. Наймановалар (2004), Т.Г. Ибрагимова (2017), С.Ж. Тургунбаева [2019], Б.Ж. Тургунбаева (2020) өндүү кыргыз окумуштууларынын изилдөөлөрү да теориялык материалдардын булактары катары тандалып алынды. Ал эми этиштик лексиканын жалпы маселелеринин лингвистикалык түркологияда изилденишине, алардын семантикалык жактан топторго бөлүштүрүүнүн негизги принциптерине байланыштуу маселелердин изилденишине сереп жүргүзүүдө М.А. Казамбектин грамматикасынан тартып, В.В. Радлов, А.Н. Кононов, Э.Р. Тенишев, Н.А. Баскаков, Н.К. Дмитриев, Л.Н. Харитонов, Н.З. Гаджиева, А.А. Юлдашев, А.М. Щербак, К.М. Мусаев, Е.И. Коркина, Л.А. Покровская өндүү ж.б. окумуштуулардын айрым түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн изилденишине түз жана кыйыр байланышкан эмгектериндеги теориялык көз караш, жол-жоболор биздин изилдөө ишибизде теориялык материалдар катары пайдаланылды. Ошондой эле этиштин семантикасына түздөн-түз байланышкан теориялык материалдар А.К. Алекперов [1983], М. Оразов [1983], С. Арназаров [1982], Д.Г. Мамедова [1963], З.С. Зейналова [1986], Г.К. Кулиев [1998], Е.В. Разова [2008], Р. Расулов [1991] өндүү бир катар изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен алынып, изилдөө ишибизде коюлган негизги жоболорго жана башкы максатка ылайык колдонулду.

Ишибизде этиштик лексиканы семантикалык жактан классификациялоонун жалпы принциптерине, теориялык негиздерине сереп салып, алардын маанилерин тактап алуу аракети I баптын биринчи параграфында көрүлүп, анда бир катар изилдөөлөр талдоого алынды. Атап айтканда, Б.Ю. Городецкий [1969], Н.Г. Комлев [1969], Б.И. Косовский [1975], А.А. Уфимцева [1998], И.М. Кобозева [2000], Л.А. Новиков [2001], А.Ф. Дрозд [2013] ж.б. окумуштуулардын этиштердин семантикалык классификациясына байланышкан көз караштары талданып, ошону менен эле катар сөз болуп жаткан маселелердин кыргыз тил илими жаатында

изилдениши туурасында да сөз козголгон. Этиштердин ар кандай семантикалык классификациялары келтирилип, теориялык булактардан алынган денотаттык, парадигматикалык, синтагматикалык принциптерден тышкары, семантикалык, сигнификативтик өндүү илимий принциптердин негизинде жүргүзүлгөн классификациялар талдоого алынып, теориялык материалдарга ылайык тилдик иллюстрациялар келтирилди. Маселен, окумуштуу Л.М. Васильев тарабынан адамдын психологиялык ишмердүүлүгүнө байланышкан этиштер денотаттык принциптин негизинде он үч семантикалык топко бөлүнгөн: 1) туюм этиштери (глаголы ощущения); 2) каалоо этиштери; 3) кабылдоо этиштери (кабылдоого байланышкан жалпы маанидеги этиштер, угуу этиштери, жыт сезүү этиштери, көрүү этиштери); 4) көңүл коюу этиштери (глаголы внимания); 5) эмоционалдык абал этиштери; 6) эмоционалдык көңүл-туйгу этиштери (глаголы эмоционального переживания); 7) эмоционалдык мамиле этиштери; 8) ой жүгүртүү этиштери; 9) билүү этиштери; 10) эс тутум этиштери; 11) кеп, ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнө байланышкан этиштер (глаголы речемыслительной деятельности); 12) үндүк этиштер (глаголы звучания); 13) жүрүм-турум этиштери (глаголы поведения) [Васильев, 1981, 43].

Иште ар кандай классификациялар талдоого алынып, жогоруда белгилендей, этиштерди классификациялоонун илимий принциптеринин ортосундагы айырма-жалпылыктарды тактап алуу зарылдыгы белгиленген. Сөз болуп жаткан принциптер боюнча Н.К. Дмитриевдин [1962], Л.Н. Харитоновдун [1954], В.Г. Гактын [1966], Н.А. Сивцеванын [2020], И.А. Стерниндин [1985] изилдөөлөрүнө шилтемелер жасалып, классификациялоонун принциптерине ылайык, этиштер ар кандай топторго бөлүнөрү көрсөтүлгөн. Мындан тышкары жалпы тил илиминдеги жана түркологиядагы принциптердин жеке тил илимдеринде колдонулгандыгы туурасында сөз болуп, казак тилиндеги этиштердин Б.Б. Кулмагамбетова тарабынан берилген төмөндөгүдөй классификациясы келтирилген: 1) адамдын кыймылын, аракетин билдирген этиштер; 2) адамдын ой

жүгүртүүсү менен сезимдерин билдирген этиштер; 3) адамдын баштан өткөргөн көңүл туйгуларын (переживания) туюндурган этиштер; 4) тамактанууга байланышкан этиштер (глаголы способы приёма пищи); 5) адамдын жүрүм-турумуна жана анын сырткы келбетине байланышкан этиштер; 6) үн тууроо мүнөзүндөгү этиштер (глаголы звукоподражательного характера) [Кулмагамбетова, 1955, 7]. Ошондой эле азербайжан тилиндеги этиш сөздөрүнүн С.А. Рзаев тарабынан ажыратылган сегиз семантикалык тобу келтирилген: кеп этиштери (глаголы речи); ой жүгүртүү этиштери; көрүү этиштери (глаголы зрения); угуу этиштери; абал этиштери; абал этиштери; ишмердүүлүк этиштери, кыймыл этиштери; орун которуу этиштери [Рзаев, 1970, 10].

Бул классификацияда интегралдык семалардын ордуна дифференциалдык семалар өзүнчө семантикалык класстар катары берилип калган. Маселен, угуу, көрүү этиштери өзүнчө семантикалык класстар катары мүнөздөбөстөн, аларды бир семантикалык топко, маселен, кабылдоо (восприятие) этиштерине киргизүүгө болот. Ошондой эле орун которуу этиштери да кыймыл этиштерине киргизилсе архисема, интегралдык жана дифференциалдык семалардагы иерархиялык тартип сакталмак. Анткени интегралдык сема туура аныкталгандан кийин, анын курамына кирген дифференциалдык семаларды туура аныктоого өбөлгө түзүлөт. Изилдөө ишибизде келтирилген ушул өңдүү классификацияларга жеке позициябызды билдирүүгө аракет кылдык.

Жалпы тил илиминде жана түркологиядагы жогоруда классификациялар, аларды ишке ашыруунун принциптери маанилүү теориялык материалдар катары кыргыз тил илимине дагы колдонулгандыгы жана алардын негизинде этиштерди маанилик топторго бөлүштүрүүгө багытталган изилдөөлөр жүргүзүлгөндүгү белгиленип, бир катар классификациялар да келтирилген. Маселен, И. Абдувалиев кыргыз тилиндеги этиштерди: 1) кыймыл этиштери; 2) сандык-сапаттык өзгөрүү этиштери; 3) абал этиштери; 4) сезим этиштери деген топторго бөлүштүргөн

[Абдувалиев, 1996, 165]. Мындан тышкары кыргыз тилиндеги этиштерге Г.С. Мусурманова, Б.А. Гайыпова тарабынан да жүргүзүлгөн классификациялар да келтирилип, аларга карата өзүбүздүн жеке көз карашыбызды билдирүүгө аракет кылдык. Жогоруда сөз болгон классификациялардагы жалпылыктар менен айырмачылыктарды эске алуу менен, биз кыргыз тилиндеги этиш сөздөргө карата өзүбүздүн классификациябызды сунуштадык:

- 1) кыймыл этиштер;
- 2) аракет этиштер;
- 3) абал этиштер;
- 4) психикалык ишмердүүлүккө байланышкан этиштер;
- 5) кабылдоо этиштери;
- 6) сезим этиштери;
- 7) үн тууроо этиштери;
- 8) жүрүм-турум этиштери;
- 9) мамиле этиштери;
- 10) сандык жана сапаттык өзгөрүү этиштери;
- 11) туюм этиштери.

Демек, жогоруда сөз болуп өткөн бардык классификациялар, аларга байланыштуу айтылган ар кандай өңүттөрдөгү көз караштар, принциптер биз тараптан этиштердин классификациясынын сунушталышында теориялык материалдар катары пайдаланылды. Сөз болуп жаткан маселеге байланыштуу теориялык материалдар Л.Г. Бабенко [1989], М.А. Бурлхоз [1979], Л.М. Васильев [1971], Р.С. Ганжа [1970], Р.М. Гайсина [1975], Э.В. Кузнецов [1978], Е.К. Лебедева [1982], Т.И. Новоселова [1974], М.В. Фролова [2007] өндүү жана башка окумуштуулардын эмгектеринен алынып, андагы айрым маселелер талдоого алынды. Маселен, салыштырмалуу соңку изилдөөлөрдүн бири катары М.В. Фролованын 2008-жылы корголгон “Функционирование глаголов межличностных и социальных отношений в произведениях русской литературы 20-х годов XX века (на материале

текстов А.П. Платонова и М.А. Булгакова)” аттуу кандидаттык диссертациясында берилген лексика-семантикалык классификациялардагы бир сөздүн же анын сөз формаларынын эки башка лексика-семантикалык топко кирип калгандыгы туурасында сөз козголгон. Этиш сөздөрдү классификациялоодогу мындай өзгөчөлүктөрдү түшүндүрүү максатында Э.В. Кузнецованын “О пересекающемся характере лексико-семантических групп слов” аттуу эмгеги теориялык материал, булак катары келтирилген. Ушул өндүү жана башка теориялык материалдарга таянуу менен, этиштик лексемалардын бир лексика-семантикалык топтон экинчисине контекстке ылайык өтүп кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги этиш сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнө (полисемия), кең маанилүүлүгүнө (эврисемия), алардын семантикалык структурасындагы семантикалык мутациялык өзгөрүүлөргө, эки лексика-семантикалык топтордун ортосундагы өткөөл катмарлардын түзүлүшүнө байланыштуу түшүндүрүлгөн. Ошону менен эле бирге этиш сөздөрдү классификациялоодо денотаттык (тематикалык) принцип менен катар, синтагматикалык принципти эске алуу зарыл экендиги, анткени контексттин тутумунда гана этиш сөздөрдүн конкреттүү бир маанисин, семантикалык мутациялык өзгөрүүлөргө, катмарланууларга учурагандыгын же учурабагандыгын, ошондой эле башка сөздөр менен болгон айкашуу потенциалын аныктоого өбөлгө түзүлө турандыгы кыргыз тилиндеги конкреттүү тилдик фактылар аркылуу негизделген.

Изилдөө ишибиздин негизги объектисин түзгөн маселе, т.а., абал этиштерине жана анын семантикалык жактан классификацияланышына арналган параграфта бир катар окумуштуулардын изилдөөлөрү теориялык материалдар, булактар катары кызмат кылды. Мындай изилдөөлөргө Д.Г. Мамедова [1963], З.С. Зейналова [1986], Г.К. Кулиев [1998], Е.В. Разова [2008], Р. Расулов [1991] өндүү бир катар окумуштуулардын эмгектери киргизилген. Абал этиштеринин бир катар башка окумуштуулар тарабынан сунушталган классификацияларынан тышкары, кыргыз тилиндеги абал этиштеринин Г.С. Мусурманова жана Б.А. Гайыпова тарабынан сунушталган

классификациялары талдоого алынып, аларга карата биздин жеке позициябыз билдирилген. Аталган бардык классификацияларды теориялык материалдар катары эске алуу менен, биз кыргыз тилиндеги абал этиштеринин төмөндөгүдөй семантикалык топторго ажыраттык:

1. Жандуу жана жансыз предметтердин мейкиндиктеги абалын, ошондой эле узакка созулган абалын билдирген этиштер: *туруу, отуруу, жатуу, калуу, илинүү, түнөө* ж.б.

2. Логикалык субъектинин кыймыл-аракетинин ар кандай абалын, көлөмдүк-сапаттык, түстүк өзгөрүүлөрүн билдирген этиштер: *күчөө, пастоо, кызуу, кыйындоо, татаалдануу, акырыңдоо, азаюу, көбөйүү, узаруу, кыскаруу, жумшаруу, суюлуу, коюлануу, агаруу, бозоруу, караруу, көгөрүү, кубаттануу, ылдамдануу* ж.б.

3. Адамдын жана жаныбарлардын организмдеги биологиялык, физикалык абалды, физиологиялык процесстерди билдирген этиштер: *чарчоо, алсыздануу, арыктоо, дене табы көтөрүлүү, үргүлөө, толуу, кансыроо, кызаруу, кубаруу, начарлоо, саргаюу, тоюу, уктоо, картаюу, жетилүү, өлүү, чаңкоо, ишишүү, азуу, жашарауу, тоюу*, ж.б.

4. Адамдын ар кандай оң жана терс психо-эмоционалдык абалына, психикалык ишмердүүлүнгүнө жана рухий жашоосуна байланышкан процесстерди билдирген этиштер: *ачуулануу, коркуу, өкүнүү, сүйүнүү, ыңгайсыздануу, таңдануу, кубануу, өкүнүү, таарынуу, каардануу, толкундануу, муздоо (көңүл калуу), жийиркенүү, ирээңжүү, рахаттануу, тынчсыздануу, сагынуу, шайырлануу, сабырсыздануу, кысылуу, эстөө, ойлонуу, көрүү, угуу, жыт сезүү, туюу* ж.б.

5. Социалдык абалды, процесстерди туюндурган этиштер: *баюу, жакырлануу, ээлөө, үйлөнүү, өнүгүү, стабилдешүү, бузулуу, өркүндөө, баш ийүү, муктаж болуу, кыйроо, талкалануу (маселен, экономика)* ж.б.

Биз жогоруда сөз кылгандай, контекстте келген маанилерине жараша этиш сөздөрдүн семантикалык катмарланууларына байланыштуу кош абалды туюндуруп калуусуна да токтолуп, аларды иллюстрациялык материалдар

аркылуу көрсөтүүгө аракет кылдык. Маселен, эгерде адамдын психологиялык ал-абалын билдирген этиштерге байланыштуу мисалдарды ала турган болсок, *Тултемир мукактанып, кыпкызыл болуп кетти: -Бий...Бий... Эмнеге Домбунун көзү тирүүсүндө өзүнө айтпадыңыз?..* (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 499) деген сүйлөмдө “*мукактанып, кыпкызыл болуп кетти*” деген абал этиштер ээ менен түз байланышып анын психологиялык абалын билдирсе, ал эми “*Булар Нүзүптү эзди, жүрөгү тыз-тыз тилинди.*” (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990: 277) деген сүйлөмдө “*тыз-тыз тилинди*” туюм этиши баяндоочтук милдет аткаруу менен “*жүрөгү*” деген формалдуу-структуралык өңүттөн алганда, ээге багынганы менен Нүзүптүн психологиялык абалын туюндуруп турат. Биздин жеке пикирибизде, түзүүчү негизи туюм тууранды сөз болгон “*тыз-тыз тилинди*” деген этиш семантикалык классификациясы боюнча туюм этиштерине киргени менен, мында абал этиштеринин, анын ичинде адамдын психо-эмоционалдык абалын билдирген абал этиштеринин да семантикасы бар. Кыргыз тилинде субъектинин биологиялык жактан шартталган сигналдар, көбүнесе, туюм тууранды сөздөр жана алардын жардамчы этиштер менен айкашуусу аркылуу туюндурулат. – *Ыракмат кайырыңызга, бек, – деп, бүткөн бою чымырап Исхак отуруп калды. Исхактын жүрөгү шуу дей түштү* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 514). Кыргыз тилинин нормативдүү грамматикасына байланыштуу жазылган басымдүү көпчүлүк эмгектерде тууранды сөздөр табыш жана элес тууранды сөздөргө бөлүнүп каралып жүрөт. Биздин жеке пикирибизде, жогоруда келтирилген мисалдардагы *чымырап, шуу дей түштү, тыс деди, дирилдеди, кылт деди, лакылдады* деген өңдүү имитативдер “туум тууранды сөздөр” деген өзүнчө класска бөлүнүп каралышы керек. Маселен, “*Кылт этип бир ой келди*”, “*Жүрөгү дирилдеди*” деген өңдүү сүйлөмдөрдөгү *кылт этүү, дирилдеди* деген этиштердин уңгуларын табыш же элес тууранды сөздөргө киргизүүгө болбойт.

Мындай жагдайлар айрым этиштердин полифункционалдуулугунан, ошондой эле этиштик лексемалардын семантикалык классификациясынын шарттуу жана салыштырмалуу мүнөзгө ээ экендигинен кабар берет. Абал этиштерин ушул өндүү лингвистикалык бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу маселелерди кароодо В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова [1990], Е.Г. Кузнецова [2020], Л.В. Панова [2015], Н.В. Ефремова [2016], Л.Г. Навасартян [2019], С.М.Д. Ахесте [2017], Г.А. Асонова [2019], Е.И. Порунцова [2018], Т.Л. Борисенко [2019] өндүү окумуштуулардын изилдөөлөрү теориялык материалдар катары сыпатталды.

Абал категориясынын морфемалардан, татаал этиштерден тышкары, бейвербал компоненттер, паремиялык бирдиктер, фразеологизмдер өндүү каражаттар аркылуу да туюндурулушуна арналган кийинки параграфта теориялык материалдар жана булактардын кызматын Н.К. Абдырахматова [2011], Б. Б. Нарынбаева [2017], А.Ч. Асылбекова [2021], Г.Ж. Жамшитова [2000], Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров [Осмонова, Конкобаев, Жапаров, 2001] ж.б. окумуштуулардын эмгектери аткарды. Т.а., абал маанисин туюндурган фразеологизмдердин каралышында жогоруда саналып өткөн окумуштуулардын эмгектерине токтолдук. Ал эми абал категориясынын бейвербалдык каражаттардын компоненттик жана өз алдынча кызматы аркылуу туюндурулушуна байланышкан маселелердин каралышында Б.Г. Ананьев (1960), Б.Ф. Баев (1966), В.М. Павлов (1967), А.А. Леонтьев (1969), И.Н. Горелов (1970), Б.Ф. Поршнев (1974), А.В. Филипов (1975), Г.В. Колшанский (1974), А.Р. Лурия (1979), Д.И. Рамишвили (1976), Н.В. Накашидзе (1980), Е.Л. Кедрова (1980), Т.Т. Железнова (1982), С.Б. Гончаренко (1984), М.В. Дементьев (1985), В. Биркенбил (1997), Э. Холл (1997) өндүү ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектери бар экендиги белгиленген. Ал эми аталган маселени кароодо кыргыз тил илиминдеги теориялык материалдар менен булактар катары А. Ботобекованын [2007], Ж.А. Артыкованын [2015] жана Н.Ш. Танаеванын

[2023] бейвербалдык каражаттардын илимий-теориялык айрым маселелерине арналган изилдөөлөрү алынды.

Абал этиштеринин метафоризациясы жана десемантизациясына байланышкан маселелер каралган кийинки параграфта теориялык материалдар А.Ф. Дружинина [1966], Н.С. Смирнова [1966], Н.Д. Арутюнова [1990], А.Н. Баранов [1991], М. Бирдсли [1990], М. Блэк [1990], А. Вежбицкая [1990], Н.Д. Гарипова [1969], А.Н. Гвоздева [1977], Ф.Уилрайт [1990], Е.Т. Черкасова [1968], Е.И. Шендельс [1972], А.М. Николаева [2012] өндүү окумуштуулардын изилдөөлөрү тандалып алынып, иште коюлган башкы максатка ылайык иликтенген. Ошондой эле абал категориясын туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин десемантизациясы менен грамматикализациясына байланышкан айрым маселелердин каралышында теориялык материалдар менен булактар катары Б.И. Татаринцев [1987], Г.И. Кустова [2000], О.Ю. Кокошникова [2004], А.Я. Салчак [2005], М.Д. Чертыкова [2016] өндүү бир катар окумуштуулардын эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Ишибиздеги негизги маселелердин бири болгон валенттүүлүк, анын типтери жана абал этиштеринин валенттүүлүк потенциалына байланышкан соңку параграфтарда теориялык материалдардын негизги булактары катары И.Б. Долинина [1977], В.Б. Касевич [1988], С.Д. Кацнельсон [1987], С.М. Кибардина [1989], С.М. Панкратова [1998] жана башка окумуштуулардын изилдөөлөрү алынса, ал эми этиштердин предикаттык кызматы, пропозиция, сөздөрдүн семантикалык компоненттер катары аткарган кызматы өндүү маселелердин каралышында С.Ж. Мусаев (1983, 2013) А. Турсунов (1991), Ч.К. Найманова (2004), Т.Г. Ибрагимова (2017), С.Ж. Тургунбаева [2019], Б.Ж. Тургунбаева (2020) өндүү изилдөөчүлөрдүн эмгектерине шилтемелер жасалды.

Жогоруда сөз болгон теориялык материалдарды, изилдөө ишинен алынган теориялык натыйжаларды, тыянак-корутундуларды, көз караштарды конкреттүү тилдик фактылар менен көрсөтүү максатында бир канча

булактардан алынган иллюстрациялык материалдар колдонулду. Атап айтканда, теориялык маселелерин мазмунуна карап, Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат”, “Ак кеме”, “Гүлсарат”, “Тоолор кулаганда” (Кызкайып), Т.Касымбековдун “Сынган кылыч”, “Адам болгум келет” чыгармаларынан, “Манас” эпосунан, Кыргыз поэзиясынын антологиясынан жана башка электрондук булактардан иллюстрациялык материалдар тандалып алынды.

## **2.2. Изилдөөнүн негизги методдору**

Изилдөөнүн теориялык жана иллюстрациялык материалдарынын мазмуну сыяктуу эле иштин методологиялык базасы, анда колдонулган методдор да башкы максатка, коюлган милдеттерге ылайык аныкталат. Биздин изилдөө ишибизде да колдонулган методдорду жалпы, универсалдуу жана тигил бул маселенин спецификалык табиятына ылайык колдонулган атайын, жеке методдорго бөлүүгө болот. Мындан тышкары ишибизде айрым принциптер менен анализдөө ыкмалары колдонулду. Маселен, сыпаттама методдон тышкары, таза тилдик, стилистикалык, филологиялык жана семиотикалык, структура-функционалдык анализдердин элементтери колдонулган. Жалпы универсалдуу методдордун ичинен **сыпаттама, системалаштыруу, классификациялоо, структуралык, аналогия, анализ жана синтез, жалпылоо, эвристикалык, моделдештирүү методдору** пайдаланылды. Ишибиздин биринчи бабында системалаштыруу жана сыпаттама методдор активдүү колдонулуп, изилдөөгө алынып жаткан маселеге тиешелүү топтолгон материалдарды системага салуу, алардын негизгилерин жана изилдөө ишибизге кыйыр тиешеси барларын иргөөдө системалаштыруу методу пайдаланылса, ал эми аларды иликтөө менен, тиешелүү тыянактарды чыгарууда сыпаттама метод колдонулду. Ошол эле учурда илимий көз караш, концепцияларды ишибиздин мазмунуна ылайык анализдеп, тыянак чыгаруу менен аларды конкреттүү тилдик фактылар аркылуу көрсөтүүдө **анализ жана синтез, жалпылоо, моделдештирүү методдору** да колдонулгандыгын белгилөөгө болот. Мындан тышкары

аталган бапта этиштердин семантикалык классификациясына байланышкан маселелердин каралышында денотаттык, парадигматикалык, синтагматикалык, хроноструктуралык жана тематикалык принциптерден тышкары сигнификативтик, семантикалык принциптер активдүү колдонулду. Дегеле ишибизде лингвистикалык семантиканын ролу баса белгиленип, ал бардык тилдик каражаттар, анын ичинде этиштер аркылуу туюндурулган маанилерди комплекстүү, ойломдук мазмун деңгээлинде кароого негиз түзөрү айтылган. Ушундай комплекстүү мүнөзүнө байланыштуу лингвистикалык семантика тилдин дээрлик бардык деңгээлдерин камтып, фонетикалык семантика, лексикалык семантика, функционалдык-грамматикалык семантика, коммуникативдик-синтаксистик семантика, деривациялык семантика, комбинатордук же синтагматикалык семантика, фразеологиялык семантика, ошондой эле тексттин семантикасы өндүү жаңы багыттар боюнча изилдөөлөр активдүү жүргүзүлүүдө. Биздин изилдөө ишибизде, т.а. анын биринчи бабында лексикалык семантиканын лексика-семантикалык топторду сыпаттоодо жана өзүбүздүн классификациябызды сунуштоодо жогоруда саналып өткөн бир катар принциптер пайдаланылды. Мындан тышкары айрым жеке маселелерди изилдөө процессинде кыргыз тил илими үчүн жаңы “жайылма метафора”, “туюм тууранды сөздөр”, “антилогикалык валенттүүлүк”, “бейвербалдык валенттүүлүк” түшүнүктөрүн конкреттүү тилдик фактылардын мисалында негиздеп берүүдө **эвристикалык** методду колдонулду. Ал эми ишибиздин негизи бөлүмү саналган үчүнчү бапта бир катар жеке методдор пайдаланылды. Маселен, этиштердин синтаксистик валенттүүлүк маселесине байланыштуу синтагматикалык анализ жүргүзүү методу колдонулса, абал категориясын туюндурган вербалдык жана бейвербалдык каражаттардын каралышында формалдык-структуралык анализ, стилистикалык, филологиялык жана семиотикалык, структура-функционалдык анализдердин элементтерин да пайдалануу зарылдыгы келип чыкты. Ошону менен эле бирге үчүнчү бапта семантикалык, семантика-функционалдык, анализ, синтез, салыштыруу

методдору колдонулуп, семантикалык компоненттердин (субъект, предикат, объект, атрибут, конкретизатор) этиштик валенттүүлүктүн теориясына ылайык, өз ара катнаштары, алардын этиш-предикатка багынычтуу позицияда (актанттар, аргументтер, толуктоочтор, партнерлор, комплементтер) жана эркин позицияда (сирконстанттар) болуусу өндүү бир катар маселелерди иликтөөдө актуалдуу мүчөлөштүрүү принциби да колдонулгандыгын белгилөөгө болот.

## **II бап боюнча тыянактар**

II бапта изилдөөнүн объектиси, предмети, теориялык, иллюстративдик негизги материалдары жана булактары, методдору, принциптери аныкталып, төмөндөгүдөй тыянактар алынды:

- Жалпы тил илими жаатында предикаттын сүйлөмдүн семантикалык структурасынын семантикалык борборун түзүп, сүйлөм тутумунда башка сөздөрдүн семантикалык компонент катары кызматын шарттап, алардын айкашуу мүмкүнчүлүгүн аныктап туруучу кызматы, дегеле этиштик лексиканын семантикалык топторуна жана алардын валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелерди кароодо Н. Хомский (1962), И.Г. Олышанский (1966), С.Д. Кацнельсон (1972), С.М. Кибардина (1979), Э. В. Кузнецов (1980, 1989), В.В. Виноградов (1986), М.В. Никитин (1988), И. Б. Долинина (1989), Ю.А. Левицкий (1995), А.В. Бондарко (2013), Г.Г. Сильницкий (2006), В.С. Храковский (2014), Е.А. Смирнова (2014) жана башка бир катар окумуштуулардын эмгектери негизги булак катары пайдаланылды.
- Изилдөө ишибиздин негизги объектисин түзгөн маселе, т.а., абал этиштерине жана анын семантикалык жактан классификацияланышына арналган параграфта бир катар окумуштуулардын изилдөөлөрү теориялык материалдар, булактар катары кызмат кылды. Мындай изилдөөлөргө Д.Г. Мамедова [1963], З.С. Зейналова [1986], Г.К. Кулиев [1998], Е.В. Разова [2008], Р. Расулов [1991], Г.С. Мусурманова [2005],

Б.А. Гайыпова [2012] өңдүү бир катар окумуштуулардын эмгектерин киргизүүгө болот.

- Абал категориясынын морфемалардан, татаал этиштерден тышкары, бейвербал компоненттер, паремиялык бирдиктер, фразеологизмдер өңдүү каражаттар аркылуу да туюндурулушуна арналган параграфта теориялык материалдар жана булактардын кызматын Н.К. Абдырахматова [2011], Б. Б. Нарынбаева [2017], А.Ч. Асылбекова [2021], Г.Ж. Жамшитова [2000], Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров [Осмонова, Конкобаев, Жапаров, 2001] ж.б. окумуштуулардын эмгектери аткарды. Т.а., абал маанисин туюндурган фразеологизмдердин каралышында жогоруда саналып өткөн окумуштуулардын эмгектерине токтолдук.
- Абал категориясынын бейвербалдык каражаттардын компоненттик жана өз алдынча кызматы аркылуу туюндурулушуна байланышкан маселелердин каралышында Б.Г. Ананьев (1960), Б.Ф. Баев (1966), В.М. Павлов (1967), А.А. Леонтьев (1969), И.Н. Горелов (1970), Б.Ф. Поршнев (1974), А.В. Филипов (1975), Г.В. Колшанский (1974), А.Р. Лурия (1979), Д.И. Рамишвили (1976), Н.В. Накашидзе (1980), Е.Л. Кедрова (1980), Т.Т. Железнова (1982), С.Б. Гончаренко (1984), М.В. Дементьев (1985), Б.В. Беглова (1996), В. Биркенбил (1997), Э. Холл (1997) өңдүү ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектери бар экендиги белгиленген. Ал эми аталган маселени кароодо кыргыз тил илиминдеги теориялык материалдар менен булактар катары А.Ботобекованын [2007], Ж.А. Артыкованын [2015] жана Н.Ш. Танаеванын [2023] изилдөөлөрү алынды.
- Алынган натыйжаларды, тыянак-корутундуларды, көз караштарды конкреттүү тилдик фактылар менен көрсөтүү максатында Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат”, “Ак кеме”, “Гүлсарат”, “Тоолор кулаганда” (Кызкайып), Т. Касымбековдун “Сынган кылыч”, “Адам болгум келет” чыгармаларынан, “Манас” эпосунан, “Кыргыз поэзиясынын антологиясынан” жана башка электрондук

булактардан алынган мисалдар иллюстрациялык материалдардын кызматын аткарды.

- Изилдөөнүн **объектиси** кыргыз тилиндеги абал этиштери болсо, ал эми изилдөөнүн **предмети** катары кыргыз тилиндеги абал категориясын туюндурган тилдик каражаттар жана абал этиштеринин тизмектешүү мүмкүнчүлүгү эсептелет.
- Изилдөөнүн жүрүшүндө методдордун ичинен сыпаттама, системалаштыруу, классификациялоо, структуралык, аналогия, анализ жана синтез, жалпылоо, моделдештирүү, эвристикалык, семантикалык, семантика-функционалдык, салыштыруу методдору, ошондой эле синтагматикалык анализ жүргүзүү, формалдык-структуралык анализ, стилистикалык, филологиялык жана семиотикалык методдор, структуралык-функционалдык анализдин элементтери, ошондой эле этиштерди классификациялоонун денотаттык, парадигматикалык, синтагматикалык, хроноструктуралык жана тематикалык принциптери пайдаланылды.

### **III БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АБАЛ ЭТИШТЕРИНИН СЕМАНТИКА-ФУНКЦИОНАЛДЫК ТАБИЯТЫ, СЕМАНТИКАЛЫК КЫЗМАТЫ ЖАНА ТИЗМЕКТЕШҮҮ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ**

#### **3.1. Этиштердин семантикалык классификациясы жана аларды классификациялоонун принциптери**

Этиштик семантика тил илиминде этиш сөздөрдүн маанилерин, алардын башка сөздөр жана менен сүйлөмдүн ичиндеги башка конструкциялар менен болгон байланыштарын изилдөөгө алат. Мындан тышкары этиштик семантиканын алкагында этиш сөздөрдүн кыймыл-аракеттик, ал-абалдык, процесстик жана объектилердин ортолорундагы өз ара мамиле-катыштык маанилери каралат. Ошону менен эле бирге аталган багытта этиштердин чак, мамиле, ыңгай категориялары, модалдуулугу жана

алардын субъект, объект, агент өндүү семантикалык ролдору иликтенет. Этиштердин семантикалык табиятын изилдөөдө алардын кеп агымында же сүйлөмдүн алкагында башка сөздөр менен болгон өз ара айкашуу мүмкүнчүлүгү, потенциалына байланышкан маселелер да эске алынат. Ал эми кыймыл-аракеттин ишке ашуу мүнөзү, атап айтканда, анын кыска мөөнөттө же узак мезгил аралыгында ишке ашуусу этиштин аспектилеринин алкагында каралат. Этиштерди алардын семантикалык белгилери боюнча классификациялоо маселеси татаал экендиги окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленип жүрөт. Жалпы тил илими же лингвистикалык түркология жааттарында этиштерди классификациялоо боюнча окумуштуулар арасында бирдиктүү пикирдин жоктугу байкалат. Маселен, окумуштуу Н.К. Дмитриев тарабынан түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн төмөнкүдөй семантикалык классификациясы сунушталган: 1. кеп этиштери (глаголы речи); 2. ой жүгүртүү этиштери (глаголы мышления); 3. аракет этиштери (глаголы действия); 4. кыймыл этиштери (глаголы движения) [Дмитриев, 1962, 54]. Ал эми түркологияда Л.Н. Харитонов тарабынан якут тилиндеги этиш сөздөрдү аракет абал (действия-состояния), тууранды (звукоподражательные), образдуу (образные глаголы) деген үч топко бөлүп караган. Ал эми якут тилиндеги тубаса өтпөс этиштерди аты аталган окумуштуу төмөндөгүдөй семантикалык топторго бөлгөн:

1) Объектиге багытталбаган аракет жана жалпы ал-абал (ар кандай абстрактуу жана жалпыланган түшүнүктөр);

2) физикалык процесстер жана ал-абалдар (органикалык жана бейорганикалык дүйнөлөрдө болуп жаткан физикалык өзгөрүүлөр жана кубулуштар);

3) сапаттын, белгилердин жана касиеттердин өзгөрүү (сандык, сезимдик, конкреттүү сапаттардын өзгөрүүсү, жалпыланган, кыйыр белгилик түшүнүктөр);

4) психикалык кубулуштар (ар кандай сезимдерди, психикалык, эрктик жана интеллектуалдык процесстерге карата колдонулган жалпы

түшүнүктөр);

5) мейкиндиктеги кыймыл жана абал (мейкиндикте орун которуу, кый-мыл-аракет) [Харитонов, 1954, 32].

Ал эми якут тилиндеги этиштерди Л.Н. Харитонов алардын муундук структурасына карап бөлүштүргөн:

1) күнүмдүк сүйлөшүү тажырыйбасында көбүрөөк колдонулган бир муундук этиштер;

2) жалпы элдик якут тилинин активдүү лексикасынын курамына кирген, колдонулуу жыштыгы жогору эки муундуу этиштер (бир эле түшүнүктүн маанилик жана стилистикалык оттенкторун туюндурган көп сандаган синонимдер менен дублеттик формалар; көөнө лексикага тиешелүү, азыркы тилде сейрек колдонулган сөздөр, өзгөчө абстрактуу маанидеги этиштер);

3) көп муундуу этиштер (үч, төрт муундуулар), мындай этиштер сейрек кездешет [Харитонов, 1954, 25].

Л.Н. Харитонов өзү сунуштаган бул классификациянын шарттуу экендигин белгилеген: «всякая классификация глаголов по семантическим признакам неизбежно является весьма условной и относительной. Это обуславливается главным образом многозначностью и многообразием речевой функции глаголов. Тем не менее, попытка хотя бы беглого рассмотрения глаголов по значению представляется необходимой» [Харитонов, 1954, 19]. Түркологияда азыркы учурда деле этиш сөздөрдүн семантикалык классификациялары ар кайсы окумуштуулар тарабынан сунушталып келет. Маселен, якут тилиндеги этиштердин семантикалык классификациясы төмөндөгүчө берилген:

- 1) болумуш этиштери (глаголы бытия);
- 2) сапаттык абал этиштери (глаголы качественного состояния);
- 3) социалдык абал этиштери (глаголы социального состояния);
- 4) эмоционалдык абал этиштери (глаголы эмоционального состояния);
- 5) физиологиялык абал этиштери (глаголы физиологического

состояния);

б) функционалдык абал этиштери (глаголы функционального состояния) [Сивцева, 2020, 44]. Келтирилген классификациянын салыштырма мүнөзгө ээ экендиги окумуштуу тарабынан белгиленип, этиштердин семантикалык табиятына арналган келечек изилдөөлөр синтаксис менен тексттин деңгээлдеринде изилдениши керектиги кошумчаланган. Этиштерди семантикалык жактан классификациялоонун татаалдыгы, алардын маанилик табиятынын көп кырдуулугу, ар бир семантикалык класстын ичиндеги этиштердин ортосундагы маанилик байланыштардын көп жактуулугу окумуштуулар тарабынан бир ооздон айтылып келет. Мындан тышкары этиш сөздөрдүн маанилик жактан классификациялоонун татаалдыгы алардын көп аспектүүлүгү, атап айтканда, семантикалык, функционалдык-синтаксистик, формалдуу-грамматикалык, деривациялык, психоллингвистикалык ж.б. аспектилері аркылуу да түшүндүрүлөт. Аталган аспектилерге байланыштуу тил илиминде лексема, семема, семантема өңдүү бир катар борбордук түшүнүктөр бар экендигин белгилөөгө болот. Семема өзүнө семаларды камтыган инварианттык маанилик бирдик болсо, ал эми сөздүн материалдык жагы лексема түшүнүгү аркылуу туюндурулат. Окумуштуу В.Г. Гактын пикиринде, семантема мазмундук деңгээлдеги маанилик бирдик катары мүнөздөлсө [Гак 1966: 14], айрым изилдөөлөрдө аталган термин көп маанилүү сөздүн маанилеринин жыйындысын түшүндүрөт. Мындан тышкары архисема, дифференциалдык, интегралдык сема өңдүү борбордук түшүнүктөр бар. Архисема интеграциялоочу тектик семаны түшүндүрсө, ал эми дифференциалдык сема семантикалык белгини дифференциялоочу, б.а., аны башка маанилерден айырмалап көрсөтүүчү сема дегенди билдирет. Ал эми интегралдык сема архисема менен дифференциалдык семанын ортосундагы түшүнүк катары мүнөздөлүү менен, ал дифференциалдык семадан кененирээк болуп, кайсы бир лексика-семантикалык топко кирген сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн өзүнө камтыйт [Киселева, 1974, 72]. Аталган түшүнүктөрдөн тышкары сөздүн семантикасы денотативдик,

сигнификативдик, прагматикалык, синтаксистик, стилистикалык, эмоционалдык, маданий, эмотивдик, структуралык жана башка компоненттерди камтый тургандыгы көптөгөн изилдөөлөрдө белгиленген [Городецкий 1969; Комлев 1969; Косовский 1975; Уфимцева 1986; Винокур 1990; Кобозева 2000; Новиков 2001]. Ал эми окумуштуулардын экинчи тобу жогоруда саналып өткөн компоненттердин ар бирин өзүнчө карабастан, аларды макрокомпоненттерге жана микрокомпоненттерге бөлүүнү сунушташат [Васильев, 1990; Гинзбург, 1979; Стернин, 1985]. Бул топтогу окумуштуулар макрокомпоненттерге, биринчи кезекте, денотативдик жана коннотативдик компоненттерди киргизишет. Белгилүү болгондой, денотативдик макрокомпонент сөздүн негизги, түшүнүктүк, предметтик, материалдык, өз ара пикир алышуу процессиндеги зарыл, негизги лексикалык мааниси болуп эсептелет. Ал эми коннотативдик макрокомпонент ошол денотатка карата сүйлөп жаткан тараптын эмоционалдык, баа берүүчүлүк, функционалдык-стилдик өңүттөгү кошумча маалыматын туюндурат. Жогоруда сөз болуп өткөн түшүнүк-категориялар, компоненттердин маанилерин тактап алуу этиш сөздөрдү, анын ичинде абал этиштерин семантикалык жактан классификациялоонун принциптерин аныктоо зарылдыгы аркылуу шартталган. Маселен, кыргыз тил илиминде сөз болуп жаткан маселеге байланыштуу Г.А.Гайыпова тарабынан төмөндөгүдөй пикир айтылган: “Тил илиминде сөздөр ар кандай топторго бөлүнүшөрү белгилүү: лексика-семантикалык, тематикалык ж.б. Тилдеги “лексема”, “семема” сыяктуу түшүнүктөрдүн ажыратылышы абал этиштерин лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүнү тактоого өбөлгө түздү, себеби сөздөрдү топтоштуруунун негизин интегралдык жана дифференциалдык семалар түзө тургандыгы белгиленген (Ахматов, Камбаралиева). Дифференциалдык белги боюнча сөздөрдүн көптүгү маани жагынан бири-биринен айырмаланып-ажыратылса, интегралдык белги бир лексика-семантикалык топту түзүүчү лексикалык бирдиктердин бардыгын бириктирет, жалпылайт. Мына ушул интегралдык белгинин негизинде

семасиологдор лексика-семантикалык топторду бөлүп көрсөтүшөт. Сөздөрдү лексикалык маанилери боюнча типологиялык жактан топтоштуруп классификациялоо абдан татаал көрүнүш жана талаш маселелердин бири экендиги бүгүнкү күнгө чейин окумуштуу-тилчилер тарабынан белгиленип келе жатат. Бул тууралуу М. Оразов төмөнкүдөй белгилеген «...во-первых, нет объективных критериев для их определения, во-вторых, трудно определить, сколько этих сем в языках. Иногда состав лексического и грамматического значений смешивается, затрудняя определение, выявление их» [Гайыпова, 2012,14]. Демек, этиштик лексемалардын семантикалык классификациясын ишке ашырууда негизги принциптерди тактап алуу зарыл экендиги талашсыз. Этиштерди белгилүү бир принциптердин негизинде жалпылоо, класстарга топтоштуруу боюнча орус окумуштууларынын да пикирлерин келтирүүгө болот. Маселен, орус окумуштуусу А.Ф.Дрозддун пикиринде, этиштик лексемалар бирдей семантикалык белгилерине карап жалпыланып, топторго бөлүштүрүлүшү шарт. Орус тилинин грамматикасы боюнча жазылган эмгектердин басымдуу көпчүлүгүндө этиштер семантикалык разряддарга хроноструктуралык жана тематикалык принциптердин негизинде бөлүштүрүлгөн [Дрозд, 2013, 38]. Ал эми Л.М. Васильев семемалардын типтери алардын аткарган кызматтары менен структураларына б.а. алардын курамына кирген компоненттердин өз ара карым-катнашына жана иерархиясына ылайык аныкталышы керектигин белгилеген [Васильев, 1981, 21]. Семемалардын иерархиялык структурасынын курамына багындыруучу (доминирующие) жана багыныңкы (подчиненные) компоненттер кирет. Этиштик парадигмалардын түзүлүшү өзөктүк (ядерные) жана жакабелдик (периферийные) компоненттерди аныктоо аракети менен коштолот. Маселен, “сүйлөө” деген этиш сөз “сүйлөшүү” деген этиш сөз үчүн өзөктүк компонент болуп эсептелсе, ал эми “кептешүү актысы” жакабелдик компоненттин кызматын аткарат. Аталган компоненттер, өз кезегинде, семантикалык парадигмага ылайык, идентификациялоочу жана дифференциациялоочу кызматтарды аткара берет.

Маселен, “тез” деген компонент “сүйлөө” парадигмасына дифференциациялоочу катышта келсе, ал эми “зыпылдоо” (“мчатся”) парадигмасына идентификациялоочу катышта келет. Демек, Л.М. Васильев этиштерди денотативдик (тематикалык), парадигматикалык (бирдей жана дифференциалдык компоненттерди бөлүү) жана синтагматикалык (этиштик валенттүүлүк) принциптердин негизинде бөлүштүрүүнү сунуштаган [Васильев 1990, 119]. Жогоруда саналып өткөн принциптерди эске алуу менен, түркология жаатында да этиштер бир катар изилдөөчүлөр тарабынан классификацияланган. Маселен, Б.Б. Кулмагамбетова казак тилиндеги этиштердин төмөндөгүдөй классификациясын сунуштаган: 1) адамдын кыймылын, аракетин билдирген этиштер; 2) адамдын ой жүгүртүүсү менен сезимдерин билдирген этиштер; 3) адамдын баштан өткөргөн көңүл туйгуларын (переживания) туюндурган этиштер; 4) тамактанууга байланышкан этиштер (глаголы способы приёма пищи); 5) адамдын жүрүм-турумуна жана анын сырткы келбетине байланышкан этиштер; 6) үн тууроо мүнөзүндөгү этиштер (глаголы звукоподражательного характера) [Кулмагамбетова, 1955, 7]. Ал эми азербайжан тилиндеги этиш сөздөр С.А.Рзаев тарабынан сегиз семантикалык топко бөлүштүрүлгөн: кеп этиштери (глаголы речи); ой жүгүртүү этиштери; көрүү этиштери (глаголы зрения); угуу этиштери; абал этиштери; ишмердүүлүк этиштери, кыймыл этиштери; орун которуу этиштери [Рзаев, 1970, 10]. Келтирилген классификациядан көрүнүп тургандай, мында интегралдык семалардын ордуна дифференциалдык семалар өзүнчө семантикалык класстар катары берилип калган. Маселен, угуу, көрүү этиштерин өзүнчө семантикалык класстар катары мүнөздөбөстөн, бир семантикалык топко, маселен, кабылдоо (восприятие) этиштерине киргизүүгө болот. Ошондой эле орун которуу этиштери да кыймыл этиштерине киргизилсе архисема, интегралдык жана дифференциалдык семалардагы иерархиялык тартип сакталмак. Анткени интегралдык сема туура аныкталгандан кийин, анын курамына кирген дифференциалдык семаларды туура аныктоого өбөлгө түзүлөт.

Маселен, окумуштуу Л.М. Васильев тарабынан психологиялык ишмердүүлүккө байланышкан этиштер он үч семантикалык топко бөлүнгөн: 1) туюм этиштери (глаголы ощущения); 2) каалоо этиштери; 3) кабылдоо этиштери (кабылдоого байланышкан жалпы маанидеги этиштер, угуу этиштери, жыт сезүү этиштери, көрүү этиштери); 4) көңүл коюу этиштери (глаголы внимания); 5) эмоционалдык абал этиштери; 6) эмоционалдык көңүл-туйгу этиштери (глаголы эмоционального переживания); 7) эмоционалдык мамиле этиштери; 8) ой жүгүртүү этиштери; 9) билүү этиштери; 10) эс тутум этиштери; 11) кеп, ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнө байланышкан этиштер (глаголы речемыслительной деятельности); 12) үндүк этиштер (глаголы звучания); 13) жүрүм-турум этиштери (глаголы поведения) [Васильев, 1981, 43]. Ушул өңдүү жогоруда келтирилген ар кыл, бири-биринен айырмалаган классификациялардын келип чыгуусунун субъективдүү жана объективдүү себептери бар экендигин белгилөөгө болот. Субъективдүү себептери катары ар бир изилдөөчүнүн сөз болуп жаткан маселеге карата жеке көз караш, концепцияларына түздөн-түз байланыштуу болсо, ал эми объективдүү себептерине, биринчи кезекте, этиштин табиятынын татаалдыгын, көп аспектуулүгүн, өзгөрмөлүүлүгүн, мындан тышкары тигил же бул семантикалык топтун курамына жаңы лексемалардын тынымсыз кирип туруусун, ошондон улам ал ийкемдүү, динамикалык табиятка ээ болуусун дагы киргизүүгө болот. Мындан тышкары лексика-семантикалык топтордун чегин кескин так ажыратып алуу да мүмкүн эмес. Анткени бир семантикалык топтогу этиш сөз экинчи бир семантикалык топко тиешелүү болуп калгандыгын жогоруда келтирилген классификациялардан көрүүгө болот.

Жалпы тил илиминде жана түркологиядагы жогорудагы классификацияларды эске алуу менен, этиштерди маанилик топторго бөлүштүрүү иши кыргыз тил илиминде дагы жүргүзүлгөн. Маселен, окумуштуу И. Абдувалиев кыргыз тилиндеги этиштерди: 1) кыймыл этиштери; 2) сандык-сапаттык өзгөрүү этиштери; 3) абал этиштери; 4) сезим

этиштери деген топторго бөлүштүргөн [Абдувалиев, 1996, 165]. Жогоруда келтирилген классификацияларды эске алганда, бул бөлүштүрүүнүн толук эместиги байкалат. Ал эми Г.С. Мусурманова кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүп караган:

1) глаголы движения (кыймыл этиштери) – глаголы, обозначающие перемещения субъекта в пространстве: жүгүр-, чурка- (бежать), бас – (идти), чап – (быстро бежать) и т.п.

2) глаголы действия (аракет этиштери) – глаголы, обозначающие воздействие субъекта на объект: ур – (бить), тара – (расчесывать), жаз – (писать), көтөр – (поднимать).

3) Глаголы состояния (абал этиштери). Это группа может быть разделена на внутренние разновидности: а) положение субъекта в пространстве: отур – (сидеть), жат – (лежать), тур – (стоять); б) биологическое состояние субъекта: ору – (болеть), чанка – (хотеть пить), сүйлө – (говорить); в) эмоциональное состояние субъекта: сүй – (любить), сүйүн – (радоваться), кайгыр – (печалиться) г) глаголы качественно-количественного изменения: агар – (белеть), семир – (полнеть), аз – (уменьшать).

4) Глаголы ощущения (сезим этиштери) – глаголы обозначающие чувственное восприятие субъекта. Эта группа разделена на внутренние разновидности: а) глаголы зрительного ощущения: көр - , кара -, тикте – (смотреть, видеть, глядеть); б) глаголы слухового ощущения: эшит -, ук - , тынша – (слушать, слышать); в) глаголы ощущения вкуса: тат -, сыз – (пробовать, отведать); жала – (лизать); г) глаголы запаха: жытта, иске – (обонять, нюхать) д) глаголы ощупывания: кыс – (жать), тий – (касаться, трогать, задеть ощупать);

5) Глаголы мышления (ойлоо этиштери) – глаголы обозначающие мыслительные операции субъекта: эсте - (вспомнить), түшүн – (понять), бил – (знать), эсепте – (решать, считать), элесте – (представлять, воображать), салыштыр – (сравнивать) [Мусурманова, 2007, 3-4]. Келтирилген

классификациялардан көрүнүп тургандай, И.Абдувалиев тарабынан сунушталган бөлүштүрүүнүн жалпыланган мүнөзүн белгилөөгө болот. Анткени И.Абдувалиев сунуштаган классификацияда адамдын психологиялык, кабылдоо, кептик ишмердүүлүгүнө (ойлонуу, көрүү, угуу, жыт сезүү, туюу ж.б. ) байланышкан этиштер же үн тууроо этиштери өндүү семантикалык класстар кирбей калган. Ошондой эле Г.С. Мусурманова тарабынан берилген классификация да бир катар суроолорду жаратат. Маселен, анын классификациясындагы төртүнчү (глаголы ощущения-сезим этиштери) жана бешинчи (глаголы мышления-ойлоо этиштери) топторго киргизилген этиштер дифференциалдык семага ээ, анткени аталган эки топту өзүнө камтыган интегралдык семанын ролун адамдын психологиялык ишмердүүлүгүнө байланышкан этиштердин тобу аткарышы керек деген ойдобуз. Б.а., адамдын психологиялык ишмердүүлүгүнө байланышкан этиштердин интегралдык семасына сезим менен ойлоодон тышкары каалоо, кабылдоо (угуу этиштери, жыт сезүү этиштери, көрүү), эмоционалдык мамиле, эс тутум, кептик этиштери ж.б. дифференциалдык семалар кире бериши мүмкүн. Окумуштуулар И.Абдувалиев менен Г.С. Мусурмановадан тышкары кыргыз тилиндеги этиштер Б.А. Гайыпова тарабынан да классификацияланган. Ал өзүнүн 2012-жылы коргологон “Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин табияты жана лексика-семантикалык маанилери” аттуу диссертациясында этиштердин төмөндөгүдөй семантикалык топторун бөлүп көрсөткөн:

1. кыймыл этиштер;
2. аракет этиштер;
3. абал этиштер;
4. сезим этиштер;
5. туюу-сезүү этиштер;
6. өзгөрүм этиштер;
7. элестүү этиштер;
8. табышты билдирген этиштер;

9. кептик этиштер;
10. табият кубулуштарын билдирген этиштер;
11. мамиле этиштер;
12. ойлоо этиштери;
13. интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү билдирген этиштер;
14. эмоционалдык-экспрессивдүү этиштер [Гайыпова, 2012,11].

Келтирилген бул классификацияда да айрым семантикалык топторду бир интегралдык топторго бириктирүүгө болот. Маселен, сезим этиштери менен эмоционалдык-экспрессивдүү этиштерди бир эле топко бириктирүүгө болот. анткени этиштердин экспрессивдүүлүгү сезим этиштеринин алкагындагы топчо катары каралышы шарт. Анткени сезим этиштеринен тышкары адамдын кубануу, ыраазы болуу, таң калуу, капалануу, көңүл чөгүү өңдүү оң жана терс эмоциялары ар кандай тилдик каражаттар, анын ичинде элестүү, экспрессивдүү вербалдык каражаттар туюндурула бериши мүмкүн. Ал гана эмес субъектинин эмоционалдык ал-абалы бейвербалдык каражаттар аркылуу да берилет. Маселен, төмөндөгүдөй мисалды келтирели: *Зарина таң калбады, Эдигей маңдайында эмес алыста тургансып, оюнан жай ойгонуп, тунара тиктеди.*

–Эмне? Эмне болду? –деди Эдигей боорукерленип.

*Зарина эчтеме дебеди, уурту бүлк этип күлүмсүрөп койду да, эчтеке эмес, жөн эле деген кыызда кашын кагып, көзү жалжылдай карады.*

–Кыйналып турасыңбы? –деп Эдигей дагы сурады.

–Ооба, – деп Зарина **оор үшкүрдү** (Ч.Айтматов, “Кылым карытар бир күн”, 2008: 253).

Келтирилген бул үзүндүдөгү **“тунара тиктеди”**, **“уурту бүлк этип күлүмсүрөп койду”**, **“көзү жалжылдай карады”**, **“оор үшкүрдү”** деген өңдүү вербалдык эмес компоненттер аркылуу каармандын орду толгус жоготуудан тарткан адам чыдагыс азабы менен кайгысынын көркөм сүрөттөлүүсү алардын контрадикциялык кызматтары аркылуу шартталган. Мында **“тунара тиктеди”** жана **“көзү жалжылдай карады”** деген

окулесикалык каражаттар каармандын жанга баткан жалгыздыгы менен кусасын көркөм чагылдыруунун натыйжалуу каражаты катары эсептелет. Анткени каармандын ички психологиялык абалы башка вербалдык эмес компоненттер менен катар басымдуу көпчүлүк учурларда окулесикалык каражаттар аркылуу да туюндурулат. Ал эми окулесика көзгө байланыштуу ымдоо-жаңсоолордун коммуникативдик кызматын, анын маанисин изилдей тургандыгы белгилүү. Ушул өндүү эле бул үзүндүдө карым-катыш мезгилинде айтуучу менен угуучуга мейкиндиктин, аралыктын тийгизген таасири, атап айтканда, проксемикалык каражат да орун алган. Т.а., Зарипанын Эдигейди маңдайында эмес алыста тургансып тиктешинин контрадикциялык семантикасы анын ойго чөмүлүп, санаанын сазына батып калганынан кабар берет [Танаева, 2023, 131]. Мындан тышкары кыргыз тилиндеги этиштердин Б.А. Гайыпова тарабынан сунушталган классификациясында сезим этиштерине: сүй-, сагын-, жакшы көр-, жаман көр-, кызган-, көрө алба-, жек көр- ж.б. этиштер киргизилсе, ал эми эмоционалдык-экспрессивдүү этиштердин тобуна: ачуулан-, зеки-, жинден-, таңырка- таңдан-, аң-таң бол-, эси ооду- ж.б. этиштер киргизилген. Бирок сезим этиштерине кирген сүй-, сагын-, жакшы көр-, жаман көр- деген өндүү этиштерден эмоционалдык-экспрессивдүү этиштердин катарын түзгөн ачуулан-, зеки-, жинден-, таңырка- таңдан-, аң-таң бол-, эси ооду- деген этиштер эмоционалдуулугу же экспрессивдүүлүгү менен деле айырмаланбайт. Болгону аталган эки топко адамдын ар кандай эмоционалдык абалдарын билдирген этиштер гана топтоштурулган деген ойдобуз. Маселен, биринчи топко кирген “сүй” деген этиш деле, экинчи топко киргизилген “таңдан” деген этиш деле адамдын эмоцияларын билдирет. Ал эми этиштик лексемалардын эмоционалдуулукка, экспрессивдүүлүккө ээ болуусу тууранды сөздөр, этиш сөздөрдүн фразеологизмдердин курамында же кадыресе кеп агымында деле өтмө мааниге ээ болуп метафоризацияланышына байланыштуу. Маселен, – *Ие, кагылайын, үстү-бышың бүт эле чаң да, ыя? – Бирөө чаңга ооната тепкилеп*

коё бергенби дегендей сабырсыздана **элтейди** (Т.Касымбеков “Адам болгум келет”, 1990,132). *Кабырга сөөгү сөгүлүп, Көзүнүн жашы төгүлүп* («Манас»). Келтирилген мисалдарда кыймыл-аракеттин элестүүлүккө, экспрессивдүүлүккө ээ болуусу **элтейди** тууранды сөзү, ошондой эле фразеолгизмдин курамындагы **сөгүлүп** деген сөздүн өтмө мааниге ээ болуусу аркылуу ишке ашты. Эгерде этиш сөздөрдү сүйлөмдүн семантикалык, предикативдик борбору, түйүнү катары санаган көз караштарга таяна турган болсок, анда туруктуу сөз айкаштарынын өтмө мааниге ээ болуусунун башкы өбөлгөсү катары этиш сөздөрдүн образдык мотивдешүүгө ээ болуп, метфоризацияланышын эсептөөгө болот. Маселен, “*тилим барбайт*”, “*колум барбайт*” деген сөз айкаштарындагы өтмө маанилүүлүк “*барбайт*” деген этиштин коннотативдик компонент катары кызматына байланыштуу экендиги талашсыз. Же болбосо “Кылым карытар бир күн” деген аталыштагы же номинативдик фразеадагы “**карытар**” деген атоочтуксуз, башкача айтканда, кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөткөн этиштин өзгөчө формасысыз, аталган стилдик фигуранын, т.а., оксюморондун функционалдык-семантикалык, экспрессивдик потенциалы, андагы темпоралдык (кылым, күн) түшүнүктөрдүн ортосундагы логикалык карама-каршылык, парадоксалдуулук, семантикалык катмарлануу ачылбай калмак. Жогоруда сөз болгондой, толук номинация катары мүнөздөөгө боло турган бул номинативдик фразеадагы (“Кылым карытар бир күн”) атоочтуксуз анын концептуалдуу өзөгү, лингвопрагматикалык маңызы реализацияланмак эмес. Бул стилдик фигуранын семантикалык жактан катмарлана тургандыгын жана ал катмарлардын улам жаралган ассоциативдик талаанын чечмеленишине байланыштуу окумуштуу Б.Ш.Усубалиевдин “Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик” эмгегинен төмөндөгү үзүндүнү келтирүүгө болот: ... “Арийне, биз жогоруда көркөм тексттеги ар бир сөз өзүнүн тике мааниси (б.а., кадыресе тилдеги) менен катар бир нече мааниге (поэтикалык) ээ болорун көрсөттүк. Эми кадыресе тилдеги сыңар маанилүү эле сөз көркөм алкакка түшкөндө, маани

жагынан кандайча тарамдалат, муну чылгый тилдик себеп менен түшүндүрүүгө болобу, же буга өзүнчө поэтикалык (эстетикалык, психологиялык, социалдык) өбөлгөлөр себепкерби деген суроону кайрадан коёлу да, тереңирээк чечмелөөгө далалаттаналы.

Бул суроону заманыбыздын залкар жазуучусу Ч.Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” аттуу романынын атына конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу жооп бергим келет. Адегенде бул стилдик фигураны - оксюморонду-чечмелей кетели: **Кылым карытар бир күн: Бир күн**, анткени окуя бир күндүн ичинде өтөт; бирок ушул эле маалда **бир күн кылымдан да узун, бир күн кылымдарды камтыйт**, анткени ушул бир эле күндүн ичинде кылымдарды камтыган окуялар болуп өтөт (эскертилет), келечек (демек, алдыдагы кылымдар) жөнүндө санаа чегип, ой жүгүртүлөт. Аталган оксюморондун маанисин тактап чечүүчү макроконтекст катары бүтүндөй чыгарманы кароого туура келет, дааналап айтканда, оксюморондун мааниси качан гана романды толук окуп бүткөндөн кийин такталып чечилет. Ал эми такталып чечилүүнүн өзү көп маанилүүлүктүн жаралышы жана ушул эле маалда анын ачылышы да болуп саналат [Усубалиев, 1994, 79]. Демек, “**Кылым карытар бир күн**” деген номинативдик фразанын жогоруда келтирилген пикирдегидей терең мазмунга, толук номинация макамына ээ болуусу этишке, т.а., “карытар” деген атоочтукка түздөн-түз байланыштуу экендиги туурасында тыянакка келүүгө болот. Андыктан ушул семантика-функционалдык парадигмага ылайык, “**Кылым карытар бир күн**” номинативдик фразасынын чечмелинишине байланыштуу келтирилген пикирдеги, “**Окуя бир күндүн ичинде өтөт**”, “**Бир күн кылымдан да узун**”, “**Бир күн кылымдарды камтыйт**”, “**Бир эле күндүн ичинде кылымдарды камтыган окуялар болуп өтөт (эскертилет)**”, “**Келечек (демек, алдыдагы кылымдар) жөнүндө санаа чегип, ой жүгүртүлөт**” деген өңдүү сүйлөмдөрдү “**Кылым карытар бир күн**” номинативдик фразасынын синтаксистик репрезентанттары катары кароого болот. Ал эми лексика-семантикалык талаа принцибине ылайык, “**камтыйт**”, “**болуп**

өтөт”, “эскертилет”, “ой жүгүртүлөт” деген этиштерди “камтыйт” өзөктүк (ядролук) компонентинин жака белдик (перифериялык) компоненттери катары кароого болот. Башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөр сыяктуу эле этиштердин дагы түз маанилерине ар кандай экспрессивдик оттенкторго ээ коннотациялар катмарланышы ыктымал. Ал эми өз кезегинде мындай компоненттер талдоого алынып жаткан этишке карата идентификациялоочу же дифференциациялоочу кызмат аткарышат. Маселен, жылмаюу деген этиш күлүү этишине карата идентификациялоочу кызмат аткарсат, ал эми каткыра деген чакчыл күлүүгө карата дифференциациялоочу катышта болот.

Жалпы тил илиминде сөз болуп жаткан багытта соңку мезгилдерде изилдөө иштеринин активдүү жүргүзүлүп жаткандыгын кошумчалоого болот. Маселен, айтылып жаткан ойго карата И.А.Илюхинанын “Метафора и фразеологические единицы” аттуу макаласынан төмөндөгүдөй пикирди келтирүүгө болот: “...Например, ФЕ бес попутал– “кто-то сам не знает, что заставило его совершить неправильный поступок, что толкнуло его на нехорошее дело”- связана с религиозными представлениями о бесе как злом духе; нечистой силе; черте, у которого отрицательная миссия: «завладеть душой честного человека, подчинить его своей воле и заставить совершать дурные поступки. Глагол *попутать* означал “соблазнить, сбить с правильного пути” [Илюхина, 2010, 139]. Сөз болуп жаткан багыттагы салыштырмалуу жаңы изилдөөлөргө С.Н.Медведеванын [Медведева, 2010], Т. М. Воронинанын [Воронина, 2001] , А. Чудиновдун [Чудинов, 2001] ж.б. эмгектерин киргизүүгө болот.

Демек, жогоруда келтирилген аргументтерди эске алуу менен, Б.А. Гайыпова тарабынан сунушталган классификациядагы сезим этиштерине менен эмоционалдык-экспрессивдүү этиштерди эки башка топко бөлүп кароонун зарылдыгы жок деп эсептейбиз.

Жогоруда сөз болгон көз караш-пикирлерди, жалпы тил илими, түркология жана кыргыз тил илими жааттарында жүргүзүлгөн эмгектердеги

этиштердин семантикалык ар кандай классификацияларын, алардагы жалпылыктар менен айырмачылыктарды эске алуу менен, кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн төмөндөгүдөй классификациясын сунуштоого болот:

1. кыймыл этиштер;
2. аракет этиштер;
3. абал этиштер;
4. психикалык ишмердүүлүккө байланышкан этиштер;
5. кабылдоо этиштери;
6. сезим этиштери;
7. үн тууроо этиштери;
8. жүрүм-турум этиштери;
9. мамиле этиштери;
10. сандык жана сапаттык өзгөрүү этиштери;
11. туюм этиштери.

Бул классификациядагы ар бир семантикалык топту, өзүнчө майда топчолорго бөлүүгө болот. Маселен, кабылдоо этиштери субъект тарабынан реализацияланган кыймыл-аракетти билдирбестен, сезүү органдарынын жардамы менен субъектинин ар кандай кабылдоолорун туюндурат. Кабылдоо этиштери түркологияда окумуштуу АА.Юлдашев тарабынан изилдөөгө алынган [Юлдашев, 1961]. Көпчүлүк илимий адабияттарда кабылдоо этиштери төмөндөгүдөй топчолорго бөлүнүп жүрөт: 1) көрүү (көр-, кара-, тигил-, тикте-, кадал- ж.б.); 2) угуу (ук, тыңда, тыңша, кулак төшө, кулак сал ж.б.); 3) жыт сезүү (жытта-, иске-, жыт ал-); 4) даам сезүү (тат-, даамда-, татымда).

Туюм этиштерин сезим жана кабылдоо этиштеринен бөлүп көрсөтүү биологиялык жактан шартталган сигналдарды адамдын туюму аркылуу кабылданышы аркылуу шартталган. Туюм этиштерине карата Л. М. Васильев: “Глаголы, входящие в эту ЛГС, обозначают отражение в сознании биологически обусловленных сигналов о внутреннем состоянии организма” деген аныктама берген [Васильев, 1981, 43]. Кыргыз тилинде субъектинин

биологиялык жактан шартталган сигналдар, көбүнесе, туюм тууранды сөздөр жана алардын жардамчы этиштер менен айкашуусу аркылуу туюндурулат: – *Ыракмат кайырыңызга, бек, – деп, бүткөн бою чымырап Исхак отуруп калды. Исхактын жүрөгү шуу дей түштү* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 514). Кыргыз тилинин нормативдүү грамматикасына байланыштуу жазылган басымдүү көпчүлүк эмгектерде тууранды сөздөр табыш жана элес тууранды сөздөргө бөлүнүп каралып жүрөт. Биздин жеке пикирибизде, жогоруда келтирилген мисалдардагы **чымырап, шуу дей түштү, тыс деди** сыяктуу *дирилдеди, кылт деди, лакылдады, болк этти* деген өндүү имитативдер “туюм тууранды сөздөр” деген өзүнчө класска бөлүнүп каралышы керек. Маселен, “**Кылт этип бир ой келди**”, “**Жүрөгү дирилдеди**”, “**Шып этип кирип келди**” деген өндүү сүйлөмдөрдөгү *кылт эт, дирилде, шып эт* деген этиштердин уңгуларын табыш жана элес тууранды сөздөргө киргизүүгө болбойт. Андыктан туюм этиштеринин жасалышын өбөлгөлөгөн мындай тууранды сөздөрдү туюм тууранды сөздөр катары кароого болот. Ошондой болсо да кыргыз тилинин морфологиясына арналган салыштырмалуу жаңы эмгектерде, маселен, И.Абдувалиев жана Т.Садыков тарабынан жазылган “Азыркы кыргыз тили:морфология” аттуу эмгекте сөз болуп жаткан класстагы сөздөр “Туюу сезиминин негизинде пайда болгон сөздөр” деген теманын алкагында өзүнчө бөлүнүп каралып, төмөндөгүдөй учкай маалымат берилген: “... Сан жагынан өтө эле аз, пайда болушу жагынан адамдын жыт, даам сезимдери менен байланышат. М и с а л ы: . дүр, былп-былп, болк-болк, зыр-зыр, зырп-зырп, лук-лук, дүр-п бур-р ж. б. *Жыпар гүлдүн жыты аралаш жылуу төшөктөн туруп келген аял денесинин жыты бур этти.* (Ч. Айтматов) *Башым лук-лук, сөөгүм зыр-зыр ооруйт, жүрөгүм болк-болк согот, бүткүл денем муздак суу сепкендей дүр этет ж.* б.Көрүнүп тургандай, бул топтогу сөздөр маани жактан мүнөздүү түрдө адамдын көзүнө көрүнгөн элести эмес, анын туюу сезимдери аркылуу кабылданган ар кандай элести туурап көрсөтөт. Колдонулушу жагынан өйдөкү топтогу сөздөргө дээрлик окшош, туундулук

катышы жагынан көбүнчө *-ылда*, кээде *-кы-ра*, *-ай* курандыларын кабыл алып, андан жасалган туунду этиштерге түзүүчү негиз болот: *былпылда*, *болкулда*, *лукулда*, *лакылда*, *зыркыра*, *дүркүрө*, *буркура*, *одурай* ж. б. [Абдувалиев, Садыков, 1996, 267]. Туюм этиштерге *уктап кал-* (колдун же буттун чымыроосу), *тоң-* (колдун, буттун же денененин абдан үшүүсү), *дүңгүрө-* (кулактын дүңгүрөшү), *дирилде-*, *түрсүлдө-*, *жымыра-*, *зырылда-*, *дуулда-* өндүү этиштерди киргизүүгө болот. Ошондой болсо дагы эгерде жогоруда сөз болгон эмгекте көрсөтүлгөндөй, туюм этиштери пайда болушу жагынан адамдын жыт, даам сезимдери менен байланышса, эмне үчүн алар сезим же кабылдоо этиштеринин алкагында каралбашы керек деген пикир жаралышы ыктымал. Анткени адамдын жыт, даам сезимдерине байланышкан кабылдоо этиштеринин семантикасында (жытта, иске, кара, көр ж.б.) конкреттүү аракет болсо, ал ал эми туюм этиштери туюм тууранды сөздөр аркылуу имитацияланган биологиялык сигналдарды билдирет. Мында субъектинин туюму эң башкы, аныктоочу критерийдин ролун аткарат. Жасалышы жагынан туюм этиштер табыш тууранды жана элес тууранды сөздөрдүн катышуусу менен жасалган этиштердин моделдерине туура келет. Маселен, *-ылда* мүчөсүнүн (*тарсылда*, *жаркылда*, *жылтылда*, *лакылда*, *зыркыра*, *дүркүрө*, *буркура*, ж.б.), ошондой эле эт жардамчы этишинин уланышы менен кош сөз негиздүү татаал этиштер (*тыс-тыс эт*, *солк-солк*, *болк-болк эт* ж.б.) жасалат.

Жыйынтыктап айтканда, этиш сөздөрдүн семантикалык классификациясындагы мындай жагдайларды, биринчи кезекте, этиштердин семантикалык табиятынын татаалдыгы, көп аспектүүлүгү аркылуу түшүндүрүүгө болот. Ал эми окумуштуулар тарабынан сунушталган этиштик лексемалардын семантикалык классификациясынын ар кылдыгы ал классификациялардын салыштырмалуу мүнөзүнөн кабар берет. Ошол себептүү кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн биздин изилдөө ишибизде берилген

классификациясынын да салыштырмалуу мүнөзгө ээ экендигин белгилемекчибиз.

### **3.2. Абал этиштери жана алардын классификациясы**

Жалпы тил илиминдеги этиштердин лексика-семантикалык классификацияларынын дээрлик баарында абал этиштер өзүнчө топ катары каралат. Ал эми түркология жаатында жазылган айрым эмгектерде кыймыл жана аракет этиштер бир топко бириктирилип каралган. Маселен, казак тилиндеги кыймыл жана аракет этиштер окумуштуу Б.Б.Кулмагамбетова тарабынан бир лексика-семантикалык топко бириктирилип каралган [Кулмагамбетова, 1955, 7]. Этиштердин семантикалык белгилерине карап бөлүштүрүлүүсүнүн шарттуулугу жана салыштырмалуулугу, алардын кеп агымындагы кызматынын көп маанилүүлүгү жана көп аспектүүлүгү аркылуу түшүндүрүлөт [Харитонов, 1954, 19]. Анткени окумуштуу А.Турсунов белгилегендей, материянын кыймылы, анын түрлөрү ар кыл, көп кырлуу болгондуктан, аны билдирүүчү этиш сөздөрдүн мааниси да өтө бай жана ар кыл келет [Турсунов, 1978, 36].

Түркология, анын ичинде кыргыз тил илими жаатында этиштердин классификациясындагы абал этиштери жалпы тил илиминдеги, ошондой эле орус тил илиминдеги этиш сөздөрдүн классификацияларына негизделген. Жалпы жана орус тил илими жааттарындагы этиш сөздөрдүн классификацияларынын дээрлик бардыгында абал этиштери өзүнчө лексика-семантикалык топ катары каралган. Кыргыз тил илиминде абал этиштери орус тил илиминдеги “глаголы состояния” деген семантикалык топко шайкеш келет. “Состояние” деген сөздүн мааниси С.И.Ожеговдун түшүндүрмө сөздүгүндө төмөндөгүдөй чечмеленген: 1. Положение, внешние или внутренние обстоятельства, в которых находится кто-чтонибудь (Состояние погоды, состояние здоровья). 2. Физическое самочувствие, а также расположение духа, настроение (Больной в тяжелом состоянии, обморочное состояние, находиться в состоянии восторга). 3. Звание, социальное положение (устар.). 4. Имущество, собственность (устар.)

[Ожегов, Шведова, 1997, 751]. Ал эми К.К.Юдахиндин “Орусча-кыргызча сөздүгүндө” ушул эле сөздүн төмөндөгүдөй маанилери берилген: Состояние 1.абал; **состояние промышленности** өнөр жайдын абалы; **состояние здоровья** ден соолуктун абалы; **газообразное состояние вещества** заттын газ түрүндөгү абалы; **находиться в образцовом состоянии** үлгүлүү абалда болуу; 2. (*настроение, самочувствие*) абал, көңүл, тап; **состояние восторга** кубанычтуу абалда болуу; 3.(*имущество*) дөөлөт, мүлк, байлык; **быть в состоянии (что-л. сделать)** колунан келүү, күчү жетүү [Юдахин, 1999, 811]. Орус тилиндеги “состояние” деген сөздүн келтирилген эки сөздүктөгү маанилери жалпысынан шайкеш келет.

Ал эми кыргыз тил илиминде абал этиштерине окумуштуу И.Абдувалиев: “Жандуу жана жансыз заттардын кандайдыр бир бейпилдикте болушу, бейпилдик абалда турушунун өзү кыймыл-аракет болгондугун, ал кыймыл-аракеттин барып токтогондугун туюндурат. Демек, анын ар жагында кыймыл жатат, ошондуктан мындай сөздөрдү абал этиштери дейбиз” деген аныктама берген [Абдувалиев, Садыков, 1996, 54]. Келтирилген аныктамада айтылгандай, абал этиштеринин семантикасында абал кыймыл-аракеттин бир түрү, бир учуру катары да мүнөздөлүшү мүмкүн. Б.а., кандай гана абал болбосун анын өзөгүндө кыймыл-аракет же потенциалдуу кыймыл-аракет жатат, ал ачык туюндурулбаса да, имплициттүү формада болот. Маселен, *отур-*, *тур-* же *токто-* деген өңдүү абал этиштерин алып карай турган болсок, анда аталган этиштердин семантикасында ачык айтылбаган аракеттин бар экендигин баамдайбыз. Т.а., отуруу абалына чейин туруу, же тескерсинче, туруу абалына чейин отуруу абалы болгондугу, ал эми токтоо абалына чейин жүрүү, басуу, жүгүрүү, сүйлөө өңдүү ж.б. аракеттер болгондугун түшүнөбүз. Албетте, бардык эле абал этиштеринин семантикасы ушул өңдүү антонимдик катыштагы түгөйлөр аркылуу аныктала бербейт. Маселен, *кууроо*, *чаңкоо*, *ишишүү* деген өңдүү абал этиштери аркылуу туюндурулган абалга чейин логикалык субъект нормалдуу абалда болушу мүмкүн. Өсүп турган гүлдүн сугарылбаган

себептүү куурашы, кадыресе абалдагы адамдын чаңкашы же денесинин шишип кетүүсү өндүү динамикалык процесстер тууралуу предтексттик, айтылбаган маалыматтар болуусу ыктымал. Андыктан абал этиштери аркылуу жандуу жана жансыз заттардын ар кандай абалдарын кыймыл жана аракет этиштерине салыштырмалуу пассивдүү акт катары эсептөөгө болот.

Абал этиштеринин семемаларынын архисемасы катары “абал” түшүнүгү эсептелгендиктен, ал абал этиштеринин баарын бир макросистемага бириктирет. Аталган архисема интегралдык жана дифференциалдык семаларга бөлүнүп, абал этиштеринин классификациясы ишке ашырылат. Буга чейинки параграфтарда сөз болгондой, этиш сөздөрдүн семантика-функционалдык табиятынын татаалдыгынан, көп аспектүүлүгүнөн улам, алардын окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн семантикалык классификациялары да бири-биринен айырмаланган сыяктуу эле, абал этиштеринин да жалпыга бирдей, орток аныктамасы жана классификациясы жок. Маселен, азербайжан окумуштуусу Г.К.Кулиев түрк тилдериндеги абал этиштерине аныктама берип, аларды классификациялоо жандуу жана жансыз заттардын сапатынын, белгилеринин жана касиеттеринин өзгөрүүсүнө басым жасаган. Окумуштуунун пикиринде, абал этиштердин тобуна предметтин абалын аныктаган жана анын сапатынын, белгилеринин жана касиеттеринин өзгөрүүгө учурашын билдирген этиштер кирет. Окумуштуу абал этиштерин экиге бөлүп караган: биринчи топко адам коомунда, жаныбарлар дүйнөсүндөгү физикалык өзгөрүүлөрдү жана кубулуштарды билдирген, экинчи топко өсүмдүктөр дүйнөсүндөгү, бейорганикалык дүйнөдөгү өзгөрүүлөр менен кубулуштарды туюндурган этиш сөздөр киргизилген [Кулиев, 1998, 30].

Ал эми түздөн-түз абал этиштерин, алардын кеп агымындагы семантикалык табиятын изилдөөгө арналган эмгектерде да абал этиштерине берилген аныктамалар, “абал” деген архисеманын дифференциалдык семалары бири-биринен айырмаланат. Маселен, өзбек окумуштуусу Р.Расуловдун “Лексико-семантические группы глаголов и их валентность”

деген эмгегинде абал этиштеринин семантика-функционалдық табияты кеңири изилденип, абал этиштери объективдүү дүйнөдөгү жандуу, жансыз нерселердин (адамдын, жаныбарлардын, буюмдардын ж.б.) ар кандай абалдарын көрсөтөрү белгиленген [Расулов, 1991, 15]. Анын пикиринде, “абал” архисемасы интегралдык жана дифференциалдык семалар аркылуу конкреттештирилип, такталып, өз кезегинде, алар абал этиштерин семантикалык жактан классификациялоонун өбөлгөсү катары кызмат кылат. Р.Расуловдун жогоруда аталган эмгегинде өзбек тилиндеги абал этиштери төмөндөгүдөй лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлгөн:

1.Созулган абалды билдирген этиштер (глаголы продолжительного действия). Аталган топко кирген этиштер мезгил мерчеминде чектелбеген, качан аяктары аныкталбаган абалды билдирген этиштер кирет: туруу, отуруу, калуу, жатуу, түнөө ж.б.

2.Аракеттин натыйжасын билдирген абал этиштер. Бул топтогу этиштердин семантикасында абал кыймыл-аракеттин натыйжасы катары берилет. Б.а., аракеттин натыйжасын билдирген абал этиштер аркылуу кандайдыр бир аракеттен кийинки абалдар туюндурулат. Логикалык субъектинин аракетинин мүнөзүнө карата бул этиштер эки топко бөлүнүп каралган: 1) аракеттин натыйжасында бир абалдан экинчи бир абалга өтүүнү билдирген этиштер: чирүү, эскирүү ж.б. 2) аракеттен кийин кескин түрдө белгилүү бир абалга өтүүнү билдирген этиштер: токтоо, тынуу ж.б.

3.Аткаруу абал этиштери (глаголы состояния исполнения). Бул топтогу этиштер абалды кандайдыр бир кыймыл-аракеттин субъект тарабынан аткарылышынын натыйжасы катары көрсөтөт. Б.а., аракеттин аткарылуусу белгилүү бир абалдын жаралуусуна негиз катары кызмат кылат. Ал эми абалдын өзү ошол аракеттин натыйжасы катары эсептелет. Аткаруу абал этиштерине автор өзбек тилиндеги төмөндөгү этиштерди киргизет: сактоо, асыроо, мээлөө, какалоо, кайтаруу, салкындоо.

4.Кыймыл абалын билдирген этиштер (глаголы состояния движения). Кыймылдык абал этиштеринде абал кыймылдын туруктуу белгиси катары

мүнөздөлөт. Мындай этиштердин семантикасында абал менен аракет ажырагыс биримдикти түзөт: абал кыймыл аркылуу туюндурулса, кыймыл абалды жаратат. Б.а., кыймыл абалдын булагы катары каралат. Кыймылдык абал этиштерине төмөндөгү этиштер киргизилген: күчөө, тынчуу, кызуу (разгораться -достигать высший точки), төмөндөө, кичирейүү, алсыздануу, жумшаруу, жеңилдөө ж.б.

5.Көндүм абалын билдирген этиштери (глаголы состояния навыка): көнүү, үйрөнүү, өздөштүрүү.

6.Образдуу абал этиштери: жалындоо (воспламеняться). какаюу (торчать), жануу (гореть), катуу (застывать) соолуу (увядать), жандануу (оживляться) ж.б. (мисалдар толук берилген жок).

7.Биологиялык абалды билдирген этиштер. Бул топко киргизилген этиштер кеңири маанисинде тирүү организмдердин жашоосун, алардын өнүгүүсүн билдирет. Кепте алар адамдардын, жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн биологиялык абалына, жашоосуна байланышкан процесстерге карата колдонулат. Биологиялык абал этиштерине: картаюу, өлүү, чаңкоо, ач болуу, жашаруу, өсүү, саргаюу, жетилүү, жашылдануу, бышуу, чирүү, гүлдөө ж.б. этиштер киргизилген.

8.Физиологиялык абалды билдирген этиштер. Бул топко кирген этиштер абал этиштеринин семантикалык талаасынын эң чоң тобун түзүшөт. Аталган топтогу абал этиштер адамдын жана жаныбарлардын организмдеги физикалык абалды, физиологиялык өзгөрүүлөрдү билдирет. Физиологиялык абалды билдирген этиштер: чарчоо, муңайуу, алсыздануу, арыктоо, дене табы көтөрүлүү, ыйламсыроо, үргүлөө, толуу, кансыроо, кызаруу, кубаруу, начарлоо, саргаюу, тоюу, кыйшаюу, уктоо ж.б. (мисалдар толук берилген жок).

9.Психикалык абалды билдирген этиштер. Бул топтогу абал этиштер, аты айтып тургандай эле, адамдын психикалык, рухий ар кандай абалын билдирет. Атап айтканда, адамдын оң жана терс эмоционалдык абалдарын, жагымдуу жана жагымсыз туюм-сезимдерин, кубануу, ачуулануу, коркуу,

өкүнүү, сүйүнүү өндүү ж.б. сезимдерин туюндурат. Психикалык абалды билдирген этиштер: ыңгайсыздануу, тандануу, кубануу, өкүнүү, кызаруу (уялуу маанисинде) таарынуу, жумшаруу (таарынычтын жазылуусу), каардануу, толкундануу, муздоо (көңүл калуу), жийиркенүү, ирээнжүү, тыгчсыздануу, сабырсыздануу, кысылуу, канааттануу, сыймыктануу, таарынуу, сагынуу, шайырлануу, кооптонуу, рахаттануу ж.б. (мисалдар толук берилген жок) [Расулов, 1991, 18-23].

Келтирилген классификацияда архисеманын ролун абал түшүнүгү аткарса, ал эми созулган абалды билдирген этиштер (глаголы продолжительного действия), аракеттин натыйжасын билдирген абал этиштер, аткаруу абал этиштери (глаголы состояния исполнения), кыймыл абалын билдирген этиштер (глаголы состояния движения), көндүм абалын билдирген этиштер (глаголы состояния навыка), образдуу абал этиштери, биологиялык абалды билдирген этиштер, физиологиялык абалды билдирген этиштер, психикалык абалды билдирген этиштер интегралдык семалардын кызматын аткарышты.

Б.А. Гайыпованын “Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин табияты жана лексика-семантикалык маанилери” аттуу диссертациясында: “ Абал болсо бул – мезгилдик, мейкиндик категориялар менен тыгыз байланышта каралып, субъектинин бейпилдик абалын да, салыштырмалуу кыймыл-аракетте болушун да туюндура бериши мүмкүн. Абал этиштеринин маанисинде аракет да, статика да бар, бирок аракет процесс катары кабыл алынбайт. Кээ бир окумуштуулар (Орузбаева) бул этиштерди “глаголы становления” деп атап аныкташкан” деген пикир айтылат [Гайыпова, 2012,12]. Келтирилген пикирдеги эки жагдайга токтолуп кетүү зарыл деген ойдобуз. Атап айтканда, абал этиштеринин маанисинде аракеттин да, статиканын да бар экендиги жана абал этиштеринин айрым окумуштуулар тарабынан “глаголы становления” деп аталышына токтолобуз. Басымдуу көпчүлүк окумуштуулар кыймыл жана аракет этиштерин динамикалык, ал эми абал этиштерин статикалык этиштердин тобуна киргизишет. Анткени

алардын пикиринде, кыймыл, аракет этиштери конкреттүү, физикалык, динамикалык кыймылды билдирсе, ал эми абал этиштери статикалык, абстрактуу аракетти туюндурат. Маселен, бас-, чурка, оку- өндүү этиштерди конкреттүү динамика берилсе, ал эми кубан-, укта-, ойлон-, түшүн-, агар- өндүү абал этиштеринде аракеттин абстрактуулугу байкалат. Көпчүлүк учурларда абал этиштери логикалык субъектинин позициясында келсе да, ар кандай ал-абалды, маселен, адамдын психо-эмоционалдык, физикалык, физиологиялык ж.б. ал-абалын билдирет. Б.а., абал этиштеринин сүйлөм тутумундагы позициялары ар кандай болушу мүмкүн. Маселен, позициялык, генеративдик синтаксистин алкагында карлачу *Ал көпкө ойлонду; Аны көпкө ой басты* деген сүйлөмдөрдүн биринчисинде грамматикалык субъект катары “ал” деген жактама ат атооч эсептелсе, экинчи сүйлөмдө “ал” ат атоочу, тескерисинче, объектинин ролунда келди. Бирок эки сүйлөмдө тең эле “ал” деген сөз аркылуу туюндурулуп жаткан тараптын менталдык, психологиялык абалы туюндурулду. Ал эми абал этиштери сүйлөмдүн курамында кыймыл-аракеттин ар кандай жагдайларын көрсөтүп, бышыктоочтук милдет аткаrsa, кандайдыр бир аракеттин ишке ашуу процессиндеги психологиялык ал-абалды билдирип калышы мүмкүн. Маселен, *Үрөйү учуп, качып жөнөдү* деген сүйлөмдө “*үрөйү учуп*” деген абал этиш “*качып жөнөдү*” деген татаал этиш аркылуу туюндурулган динамикалык кыймыл-аракеттин ишке ашуусундагы психологиялык абалды билдирсе, ал эми *Үрөйү учту, былк этпеди* деген сүйлөмдө адамдын психологиялык абалын билдирген “*үрөйү учту*” деген абал этишинин синтаксистик позициясы өзгөрүп бир өнчөй баяндоочтук позицияга өттү. Демек, абал этиштериндеги динамика логикалык субъектиге кыйыр байланышып, андагы абалды туюндуруу биринчи планга өтөт. Маселен, эгерде адамдын психологиялык ал-абалын билдирген этиштерге байланыштуу мисалдарды ала турган болсок, *Тултемир мукактанып, кыпкызыл болуп кетти:-Бий...Бий... Эмнеге Домбунун көзү тирүүсүндө өзүнө айтпадыңыз?..* (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990:499) деген

сүйлөмдө “*мукактанып, кыпкызыл болуп кетти*” деген абал этиштер ээ менен түз байланышып анын психологиялык абалын билдирсе, ал эми “*Булар Нүзүптү эзди, жүрөгү тыз-тыз тилинди.*” (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 277) деген сүйлөмдө *тыз-тыз тилинди* туюм этиши баяндоочтук милдет аткаруу менен “*жүрөгү*” деген ээге багынганы менен, Нүзүптүн психологиялык абалын туюндуруп турат. Биздин жеке пикирибизде, түзүүчү негизи туюм тууранды сөз болгон “*тыз-тыз тилинди*” деген этиш семантикалык классификациясы боюнча туюм этиштерине киргени менен, мында абал этиштеринин, анын ичинде адамдын психо-эмоционалдык абалын билдирген абал этиштеринин да семантикасы бар. Мындай жагдайлар айрым этиштердин полифункционалдуу, ошондой эле этиштик лексемалардын семантикалык классификациясынын шарттуу жана салыштырмалуу мүнөзгө ээ экендигинен кабар берет. Абал этиштерин ушул өңдүү лингвистикалык бөтөнчөлүктөрү жана аларды окутууга байланыштуу изилдөөлөр азыркы учурда жалпы тил илиминде, анын ичинде орус тил илиминде активдүү жүргүзүлүүдө. Маселен, сөз болуп жаткан багытта В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова [1990], Е.Г. Кузнецова [2020], Л.В. Панова [2015], Н.В. Ефремова [2016], Л.Г. Навасартян [2019], С.М.Д. Ахесте [2017], Г.А. Асонова [2019], Е.И. Порунцова [2018], Т.Л. Борисенко [2019] ж.б. бир катар окумуштуулардын изилдөөлөрү бар.

Ал эми жогоруда сөз болгон “...Кээ бир окумуштуулар (Орузбаева) бул этиштерди “глаголы становления” деп атап аныкташкан” деген пикирге байланыштуу төмөндөгүдөй жагдайларды белгилөөгө болот. Орус тил илиминде “глаголы становления” деген термин абал этиштери боюнча жүргүзүлгөн соңку изилдөөлөрдөн, илимий макалалардан да кезигет. Маселен, А.Н.Чугенкованын “Глаголы состояния как функционально-семантический класс слов хакасского языка” деген макаласында хакас тилиндеги абал этиштери лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлгөн. Автор биричи топту “сапаттык абал этиштери” (глаголы качественного состояния) деп атап, аны төмөндөгүдөй майда беш топчого бөлүштүргөн:

## **1.Глаголы качественного состояния.**

**Глаголы становления качества:** Глаголы становления качества представляют значительный класс глаголов состояния. Их объединяет в одну группу наличие в их значениях общей категориально-лексической семы “переход к новому качеству”. Данная группа глаголов организована пятью подгруппами в соответствии с их семантикой: а) глаголы становления физического качества; б) глаголы становления и проявления цветового признака, в) глаголы становления внешних признаков человека, г) глаголы становления внутренних качеств человека, д) глаголы становления социальных качеств человека.

Ал эми экинчи топту “Сапаттын билинүүсүн көрсөткөн этиштер” (глаголы проявления качества) деп атоо менен, бул топту дагы төмөндөгүдөй топчолорго бөлгөн:

**2. Глаголы проявления качества:** Группа глаголов проявления качества организована тремя подгруппами в соответствии с их семантикой: а) глаголы проявления качества, воспринимаемого органами чувств; б) глаголы изменения качественного состояния; в) глаголы изменения количественного состояния [Чугунекова, 2010, 213-216]. Келтирилген классификациядан көрүнүп тургандай, “глаголы становления” деген термин майда топчолорго карата колдонулуп, алар аркылуу берилген физикалык, түстүк, белгилик, ички сапаттык, социалдык өзгөрүүлөргө карата колдонулган. Маселен, автор тарабынан мындай этиштерге ысуу, муздоо, катуу, жумшаруу, нымдашуу, кургоо, жукаруу, агар, көгөр, бозор, арыктоо, семирүү, картаюу, жардылануу, баюу өңдүү бир абалдан экинчи абалга өтүүгө байланышкан ж.б. этиштер киргизилген. Демек, абал этиштери аркылуу логикалык субъект тарабынан жасалган ачык, конкреттүү, физикалык кыймыл же аракет билдирилбестен, анын абалы, айталы, адамдагы ар кандай психо-эмоционалдык абалдар, физиологиялык процесстер, биологиялык сигналдар туюндурулушу мүмкүн. Ошондой болсо дагы Б.А. Гайыпованын “Абал этиштеринин маанисинде аракет да, статика да бар, бирок аракет процесс катары кабыл алынбайт”

деген пикирине кошулууга болбойт. Анткени абал этиштери түздөн-түз аткаруучусу жок процессти да билдиришет. Айтылган ойго байланыштуу төмөндөгүдөй пикирди келтирүүгө болот: Сема “действие” означает “нечто, что кто-то делает”, нечто такое, что какая-то активная сила совершает: *читать, рвать, думать, размышлять, бежать, смеяться, руководить* и т.д. По нашим наблюдениям, сема действия всегда сочетается с семой бытийности.

Сема “состояние” представлена в значениях глаголов *спать, находиться, молчать, сидеть, чувствовать, злеть, добреть, злиться*. Эти глаголы обозначают физическое или психическое состояние живых существ или физическое состояние предметов, т.е. такой процесс, который не имеет активного деятеля. Сема “состояние”, как ясно из примеров, может сочетаться как с семой бытийности (*болеть, спать, злиться*), так и с семой становления (*разбаливаться, засыпать, здеть*) [коллектив, Семантические классы русских глаголов, Свердловск, 1982, 17].

Биз сөз кылып жаткан орус тилиндеги “глаголы становления” деген семантикалык топко кирген этиштер айрым илимий адабияттарда динамикалык этиштердин катарына да киргизилген: Сема становления обозначает внутреннее развитие, внутреннее движение, становления (либо самодвижение, саморазвитие, либо движение под действием внешней силы) какого-либо факта, события. Глаголы, в значении которых входит сема становления, можно назвать динамическими глаголами (или глаголами становления): *засыпать, светлеть, взрослеть, меркнуть, сохнуть, встатывать, разгораться, воспламеняться, приравнивать, употреблять* и т.д. [коллектив, Семантические классы русских глаголов, Свердловск, 1982, 17]. Келтирилген бул пикирден “процесс” деген түшүнүктү активдүү жана пассивдүү деп кароого болору туурасында тыянакка келебиз. Анткени кыймыл, аракет этиштер конкреттүү, физикалык кыймыл-аракеттин белгилүү логикалык субъекти тарабынан аткарылышын билдирип, ал активдүү процесс катары мүнөздөлсө, ал эми ошол логикалык субъектинин

ар кандай абалдарын билдирген этиштер активдүү аткаруучу тарабы жок, пассивдүү процесс катары сыпатталышы керек. Ар кандай семантикалык топко кирген этиш сөздөрдүн ушул өндүү мүнөздүү, принципиалдуу өзгөчөлүктөрүн аныктоо, теориялык көз караштарды анализдөө абал этиштерин интегралдык, дифференциалдык семаларын туура аныктоого жана аларды классификациялоого өбөлгө түзөт.

Мындан мурунку параграфта сөз болгондой, этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин классификациясы ар кайсы изилдөөчүлөр тарабынан ар кандайча жүргүзүлөт. Маселен, кыргыз тил илиминде Г.С.Мусурманова тарабынан абал этиштери төмөндөгүдөй классификацияланган:

Глаголы состояния (абал этиштери). Это группа может быть разделена на внутренние разновидности: а) положение субъекта в пространстве: отур – (сидеть), жат – (лежать), тур – (стоять); б) биологическое состояние субъекта: ору – (болеть), чанка – (хотеть пить), сүйлө – (говорить); в) эмоциональное состояние субъекта: сүй – (любить), сүйүн – (радоваться), кайгыр – (печалиться) г) глаголы качественно-количественного изменения: агар – (белеть), семир – (полнеть), аз – (уменьшать). 4) Глаголы ощущения (сезим этиштери) – глаголы обозначающие чувственное восприятие субъекта. Эта группа разделена на внутренние разновидности: а) глаголы зрительного ощущения: көр - , кара -, тикте – (смотреть, видеть, глядеть); б) глаголы слухового ощущения: эшит -, ук - , тынша – (слушать, слышать); в) глаголы ощущения вкуса: тат -, сыз – (пробовать, отведать); жала – (лизать); г) глаголы запаха: жытта, иске – (обонять, нюхать) д) глаголы ощупывания: кыс – (жать), тий – (касаться, трогать, задеть ощупать); 5) Глаголы мышления (ойлоо этиштери) – глаголы обозначающие мыслительные операции субъекта: эсте - (вспомнить), түшүн – (понять), бил – (знать), эсепте – (решать, считать), элесте – (представлять, воображать), салыштыр – (сравнивать) и. т. [Мусурманова, 2007, 22-24]. Г.С.Мусурманова тарабынан

кыргыз тилиндеги абал этиштер, негизинен, 5 топко бөлүнүп каралса, Б.А. Гайыпова абал этиштерин он бир семантикалык топко бөлүштүргөн:

1. жандыктардын же заттардын мейкиндиктеги жайгашуу абалын билдирген этиш сөздөр;
2. психологиялык абалды билдирген этиш сөздөр;
3. эмоционалдык абалды билдирген этиш сөздөр;
4. физиологиялык абалды билдирген этиш сөздөр;
5. жаралуу, пайда болуу жана жашоо-тиричилик менен байланышкан абал этиштери;
6. ар кандай стилистикалык варианттагы жашоосун токтотуу, жок болуу абалын билдирген этиштер;
7. жаш өзгөчөлүк абалды билдирген этиштер;
8. уйкудагы абалды билдирген этиштер;
9. социалдык абалды билдирген этиш сөздөр;
10. адамдардын жана жаныбарлардын физиологиялык муктаждыгын билдирген абал этиштери;
11. адашуу, адашпоо абалын билдирген этиштер [Гайыпова, 2012,15-16].

Бул классификациядагы айрым лексика-семантикалык топторго байланыштуу бир катар суроолор жаралат. Маселен, “Жандыктардын же заттардын мейкиндиктеги жайгашуу абалын билдирген этиш сөздөр” деген топко автор нерсенин мейкиндикте белгилүү бир шарттагы көрүнүшү, турган турушу, отурган-турганы же башка көрүнүшү боюнча белгилүү бир калыпта болгондугу, анын жайгашуусун билдирген этиштерди киргизип, төмөндөгүдөй сүйлөмдөрдү мисал келтирген. М.: Жаагын таянган абалында көпкө чейин ойлонуп отурган жигит бир кезде мага карай көз чаптырып калды («Ала-Тоо»). Азыр мейкинден көз айырбай олтуруп: “Уа-а! Жарык дүнүйө! – деп Эр-Киши катуу күрсүндү”(Сыдыкбеков). Ошол учурда Абил бий те четте аттан түшпөй камчысын бөйрөгүнө мадап сөздү кунт коюп угуп турган Бекназарды көрдү (Касымбеков). Орус тилиндеги айрым адабияттарда бул топтогу этиштер позициялык абал этиштери деп да аталып жүрөт.

Б.А. Гайыпованын диссертациялык ишинде абал маанисин туюндурган отур-, тур-, жат-, жүр- көмөкчү этиштеринин контексттик маанилерин изилдөө атайын жобо катары коюлуп, алардын өзгөчө мааниге ээ экендигин төмөндөгүдөй аргументтер аркылуу негиздөөгө аракет жасалган : “Арийне, бул тууралуу айтылган А.Ы.Ыскаковдун: “Субъект же объект отурат, турат, жатат же жүрөт жана ар кандай кыймылды ушул абалда ишке ашырат”, - деген пикирине кошулууга болот. Анткени жаратылыштагы нерселер кай жерде болбосун жүрөт, турат, жатат же отурат. Мындан башка абал мына ушул төрт абалдын тегерегинде болот. Мына ошол төрт этиш туюндурган субъектинин абалы сөзсүз түрдө кайсы бир мезгилде (учур чак, келер чак, өткөн чак) ишке ашат. Этиш сөз түркүмүндөгү семантикалык топтордун ичинен аракет этиштери менен абал этиштери бири-бирине этиштик кыймыл-процесс белгилери боюнча карама-каршы коюлат. Абал этиштеринде кыймыл-аракеттин аткарылышы башка затка же кандайдыр объектиге багытталбастан, субъектинин өзүнө гана багытталып, өзүндө гана калат. Башкача айтканда, ал-абал маанисин билдирген этиштердин лексика-семантикалык тобуна кирген сөздөр субъектинин гана абалын мүнөздөп, субъектинин гана айланасындагы этиштик маанилерди билдирет” [Гайыпова, 2012,13]. Бирок аталган этиштер толук маанилүү этиштер жана көмөкчү этиштердин кызматында колдонуларын эске алсак, анда мисал катары келтирилген “Азыр мейкинден көз айырбай олтуруп: “Уа-а! Жарык дүнүйө! – деп Эр-Киши катуу күрсүндү”(Сыдыкбеков)” деген сүйлөмдөгү көмөкчү кызматта келген “*олтуруп*” деген чакчылдын абал этиштерине эч кандай тиешеси жок деген ойдобуз. Анткени *олтур* жардамчы этиш чакчыл турпаттагы негизги этиштерге айкаша келип, кыймыл-аракеттин созулушун билдирет (*жүрүп*

*отурду, байкап отурду, сүрөп отурду*). Ал эми автор өзү белгилегендей, жандыктардын же заттардын мейкиндиктеги жайгашуу абалын билдирген абал этиштер дегенде, алардын толук маанилүү отуруу (маселен, орундукка отурган абал), туруу (адамдын же жансыз

предметтердин тик, вертикалдык, кыймылсыз абалда болуусу), жатуу (адамдын же жансыз предметтердин горизонталдык абалда болуусу) өндүү негизги, денотаттык маанилер эске алынуусу керек. Ошол себептен этиштерди, анын ичинде абал этиштерин классификациялоодо денотативдик (тематикалык) принциптен тышкары синтагматикалык принципти да эс алуу зарыл. Лексикада синтагматикалык принципти колдонуу сөздүн көптөгөн башка маанилеринен анын контекстин тутумундагы маанисин ажыртып, аныктап алуунун бирден бир шарты катары эсептелет. Маселен, “*Кымызга талыкшыи түшкөн кары кеңешчи катар коюлган куш жаздыкта үргүлөп кеткен эле*” (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 413) деген сүйлөмдө “*үргүлөп*” деген чакчыл турпатындагы абал этиши өзүнүн негизги маанисинде келди. Ал эми “*Үргүлөйүн, туулган жер!.. Мелмилдеген көк асманы, чигиттеп койгон пахта сымал тоо баштарында түрмөк-түрмөк чубалган ак булуттары өз үйүңдүн чамгарагындай тааныш, көзгө жылуу*” (Касымбеков, “Адам болгум келет”, 1990, 54) деген сүйлөмдөгү “*үргүлөйүн*” деген сөз логикалык субъектинин ички сезимин туюндурду. Демек, мындан этиштик лексемалардын, анын ичинде абал этиштерин классификациялоо ишинде денотаттык (тематикалык) принцип менен катар эле синтагматикалык принципти эске алуу зарыл экендиги туурасында тыянакка келүүгө болот.

Окумуштуу Б.А. Гайыпова тарабынан сунушталган классификациянын “уйкудагы абалды билдирген этиштер” деген топту “физиологиялык абалды билдирген этиш сөздөр” тобуна эле кошуу зарыл. Анткени уктоо адамдын физиологиялык абалдарынын бирине кирет. Андыктан анын “физиологиялык абалды билдирген этиш сөздөр” архисема болсо, ал эми уйкудагы абал интегралдык сема катары эсептелиши керек.

Этиштерди мындай лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүнүн татаалдыгы катары объективдүү дүйнөдөгү болуп жаткан ар кандай көрүнүштөрдү, процесстерди, кырдаалдарды типтештирүүгө, б.а., ар бир жагдай, кырдаалдарга карата колдонулган этиштердин архисемаларын

табууга байланыштуу. Мындан тышкары этиш сөздөрдүн айрым семантикалык топторунун чегин так, кесе ажыратуунун мүмкүн эместиги окумуштуулар тарабынан белгиленип келет. Анткени орус тилиндеги этиш сөздөрдүн классификациясына байланышкан илимий адабияттардын басымдуу көпчүлүгүндө кыймыл, абал, мамиле, статикалык жана динамикалык этиштеринин ортосундагы так, абсолюттуу чектин жоктугу, ошол себептүү аталган этиштердин класстарынын биринин экинчисине өтүп турары, натыйжада алардын ортосунда сөздөрдүн өткөөл катмарлары жаралары туурасында айтылат. Маселен, А.В.Бондарко [2005], Л.Л.Буланин [1986.] өңдүү окумуштуулардын изилдөөлөрүндө мамиле этиштери абал этиштерине кошулса, ал эми Н.С. Авилова [1976] мамиле этиштеринде абалдык семантиканын жок экендигин белгилеген. Демек, этиштердин аспектологиялык класстарын изилдөөгө алган окумуштуулардын арасында деле абал этиштеринин классификациясы боюнча бирдиктүү пикир жок. Ал гана эмес айрым изилдөөлөрдө абал катары убакыттын өтүүсү менен өзгөрүүгө учурабаган бардык кырдаалдарды эсептөөгө боло тургандыгы айтылат: С аспектологической точки зрения отдельного рассмотрения заслуживает проблема определения состояния как акционального класса (типа ситуации). В современной аспектологической литературе распространено мнение, согласно которому состоянием может быть названа любая «ситуация, которая не претерпевает изменений с течением времени и не требует постоянного притока энергии для своего продолжения» [Лютикова Е., Татевосов С., Иванов М., Пазельская А., Шлуинский, 2006, 216]. Демек, абал этиштеринин этиш сөздөрдүн башка класстары менен болгон чектештиги, алардын семантикасынын аргындыгы, бир эле маселеге болгон көз караштардын көптүгү жалпы этиш сөздөрдүн, анын ичинде абал этиштеринин классификациялоону алда канча татаалдандырат. Ушул айтылган пикирлерди, этиш сөздөрдүн жогоруда талдоого алынган классификацияларындагы концептуалдуу, өзөктүү көз караштарды эсепке

алуу менен, кыргыз тилиндеги абал этиштеринин төмөндөгүдөй классификациясын сунуштамакчыбыз:

1. жандуу жана жансыз предметтердин мейкиндиктеги абалын, ошондой эле узакка созулган абалын билдирген этиштер: *туруу, отуруу, жатуу, калуу, илинүү, түнөө* ж.б.

2. логикалык субъектинин кыймыл-аракетинин ар кандай абалын, көлөмдүк-сапаттык, түстүк өзгөрүүлөрүн билдирген этиштер: *күчөө, пастоо, кызуу, кыйыңдоо, татаалдануу, акырыңдоо, азаюу, көбөйүү, узаруу, кыскаруу, жумшаруу, суюлуу, коюлануу, агаруу, бозоруу, караруу, көгөрүү, кубаттануу, ылдамдануу* ж.б.

3. Адамдын жана жаныбарлардын организмдеги биологиялык, физикалык абалды, физиологиялык процесстерди билдирген этиштер: *чарчоо, алсыздануу, арыктоо, дене табы көтөрүлүү, үргүлөө, толуу, кансыроо, кызаруу, кубаруу, начарлоо, саргаюу, тоюу, уктоо, картаюу, жетилүү, өлүү, чаңкоо, ишишүү, азуу, жашарауу, тоюу*, ж.б.

4. Адамдын ар кандай оң жана терс психо-эмоционалдык абалына, психикалык ишмердүүлүнгүнө жана рухий жашоосуна байланышкан процесстерди билдирген этиштер: *ачуулануу, коркуу, өкүнүү, сүйүнүү, ыңгайсыздануу, таңдануу, кубануу, өкүнүү, таарынуу, каардануу, толкундануу, муздоо (көңүл калуу), жийиркенүү, ирээңжүү, рахаттануу, тынчсыздануу, сагынуу, шайырлануу, сабырсыздануу, кысылуу, эстөө, ойлонуу, көрүү, угуу, жыт сезүү, туюу* ж.б.

5. Социалдык абалды жана ага байланышкан процесстерди туюндурган этиштер: *баюу, жакырлануу, ээлөө, үйлөнүү, өнүгүү, стабилдешүү, бузулуу, өркүндөө, баш ийүү, муктаж болуу, кыйроо, талкалануу (маселен, экономика)* ж.б.

Албетте, биз сунуштап жаткан классификацияда абал этиштеринин бардык колдонулуу чөйрөлөрү, алардын бардык топтору, подкласстары, сментикалык оттеноктору камтылды деп айтууга болбойт. Анткени жогоруда көрсөтүлгөн семантикалык топтун бир эле топчосуна же подклассына

арналган көптөгөн эмгектер, диссертациялык изилдөөлөр илимий макалалар бар. Мындай изилдөө иштерине Л.Г. Бабенко [1989], М.А.Бурлхоз [1979], Л.М. Васильев [1971], Р.С. Ганжа [1970], Р.М.Гейсина [1975], Э.В. Кузнецов [1978], Е.К.Лебедева [1982], Т.И.Новоселова [1974], М.В.Фролова [2007] өндүү жана башка окумуштуулардын эмгектерин киргизүүгө болот. Маселен, салыштырмалуу сонку изилдөөлөрдүн бири катары М.В.Фролованын 2008-жылы корголгон “Функционирование глаголов межличностных и социальных отношений в произведениях русской литературы 20-х годов XX века (на материале текстов А.П.Платонова и М.А.Булгакова)” аттуу кандидаттык диссертациясында инсандар ортосундагы мамиле категориялык-лексикалык сема катары аныкталып, ал эми анын реализацияланышын камсыз кылган “субъектинин мүнөзү”, “объектинин мүнөзү”, “мамиленин субъектиге же объектиге багытталышынын мүнөзү”, “инсандар аралык мамиленин мүнөзү”, “эмоционалдык мамиленин мүнөзү”, “эмоциялардын интенсифтүүлүгү”, “мамилени билдирүүнүн жолдору”, “карым-катнашка кирүүнүн ыкмасы” (способ контакта), “карым-катнаштын мүнөзү” (характер контакта) деген өндүү интегралдык семалар семантикалык белгилердин бүтүндүгү катары сыпатталган. Ал эми “субъектинин мүнөзү”, “объектинин мүнөзү” өндүү интегралдык семалары “жандуу”, “жансыз”, “конкреттүү”, “абстрактуу”, ошондой эле “мамиленин субъектиге же объектиге багытталышынын мүнөзү” интегралдык семасы “объектиге багытталган субъектинин мүнөзү”, “субъектилердин ортосундагы өз ара мамиле” дифференциалдык семалары аркылуу реализациялана тургандыгы белгиленген.

Аталган изилдөө ишинде инсандар ортосундагы мамилени туюндурган этиштер төмөндөгүдөй болуштүрүлгөн: а) эмоционалдык, баалоочулук мамилени туюндурган этиштер (оң мамиле – *ишенүү, достошуу, аёо, сүйүү, сыйлоо* ж.б.; терс мамиле – *душмандашуу, көрө албоо, жек көрүү* ж.б.; б) “мамилени билдирүүнүн жолдору” (оң мамиле – *кучактоо, кол чабуу* ж.б.; терс мамиле – *коркутуу, мазактоо, жектөө* ж.б.; в) карым-катнаш

(контакт) (карым-катнашты кубаттоону, макулдашылган аракетти билдирген этиштер: *макулдашуу, шартташуу* ж.б.; карым-катнаш, мамиле түзүүгө багытталган аракетти билдирген этиштер: *таанышуу, достошуу, өзүн тааныштыруу* ж.б.) [Фролова, 2008, 9].

Мамиле этиштеринин бул классификациясындагы *аёо, сүйүү* деген өңдүү этиштер эмоционалдык абал этиштерине кирбейби деген суроо жаралышы мүмкүн. Дегеле, мындан башка классификацияларда деле бир сөздүн же анын сөз формаларынын эки башка лексика-семантикалык топко кирип калгандыгын кезиктирүүгө болот. Мындай жагдай т.а., этиштик лексемалардын бир лексика-семантикалык топтон экинчисине контекстке ылайык өтүп кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги, биз буга чейин сөз кылгандай, этиш сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнө (полисемия), кең маанилүүлүгүнө (эврисемия), алардын семантикалык структурасындагы мутациялык өзгөрүүлөргө, эки лексика-семантикалык топтордун ортосундагы өткөөл катмарлардын түзүлүшүнө байланыштуу. Маселен, *жакырлануу* же *баюу* деген этиштерде бир абалдан экинчи абалга өтүү, өзгөрүү өңдүү маанилердин болгондугуна карабастан, бул этиштер адамдын коомдогу материалдык абалынын начарлашы, же тескерисинче, оңолушуна байланышкан социалдык түшүнүктү да берет. Андыктан аталган сөздөрдүн өзгөрүм этиштеринин, ошондой эле социалдык абалды, процесстерди, мамилелерди туюндурган этиштердин катарына кирип калган учурлары кездешет. Этиштик лексемалардын алардын семантикалык структурасындагы мутациялык өзгөрүүлөргө байланыштуу эки кээде андан да көп лексика-семантикалык топтордун курамына кирүүсүнө байланыштуу атайын изилдөө иштери да бар экендиги белгилүү. Маселен, мындай изилдөөлөргө Э.В. Кузнецованын “О пересекающемся характере лексико-семантических групп слов” аттуу эмгегин мисал келтирүүгө болот [Кузнецова, 1978].

Жыйынтыктап айтканда, этиш сөздөрдү классификациялоодо денотативдик (тематикалык) принцип менен катар, синтагматикалык

принципти эске алуу зарыл экендиги талашсыз. Анткени контексттин тутумунда гана этиш сөздөрдүн конкреттүү бир маанисин, семантикалык өзгөрүүлөргө, катмарланууларга учурагандыгын же учурабагандыгын, ошондой эле башка сөздөр менен болгон айкашуу потенциалын аныктоого өбөлгө түзүлөт.

### 3.3. Кыргыз тилинде абал категориясын туюндурган вербалдык каражаттар

Абал категориясы тубаса, туунду этиштер же түзүүчү негизи ар кандай сөз түркүмдөрүнөн болгон татаал этиштер аркылуу гана туюндурулбастан, башка тилдик каражаттар аркылуу да туюндурулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Абал этиштери башка этиштердей эле морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалат. Маселен, башка түркүмдөрүндөгү сөздөргө уланып этиш жасоочу -ла өнүмдүү мүчөсүнүн жардамы менен абал этиштер жасалат: *зырылда, бышылда, кылтылда, жымылда, ийреңде, титире, кыйылда* ж.б.: *Бала эч душмандыгы жок бул иттин башын сыламакчы болгондо, Акбаранын кайгыдан канап турган жүрөгү **титиреп кетти*** (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 345). *Мадыл **кыйылдап** кармашып жатты* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 387). Этиш жана тууранды сөздөргө уланып туунду этиш жасоочу -лан өнүмдүү мүчөсүнүн жардамы менен абал этиштер жасалат: *даттан, ачуулан, жашылдан, ырахаттан, ызалан, кайгылан, шаттан, тынчтан, долулан* ж.б.: *Балбан жигиттердин бири аны силкип ыргытты, зайып жалп этип көйнөгү жайылып жыгылып түштү да, көздөрү чекирейип, эриндери титиреп кара тура калды. **Долуланып** чаңырып, ызылдап кайра асылды* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 386).

Негиздин кызматын аткарган сөзгө -лан мүчөсүнүн жалганышы менен жандуу жана жансыз заттардын өзгөрүү абалы туюндурулат: *эттен, бутактан, көбүктөн, булуттан. Жайлоонун чөбү жагымдуу жана сиңимдүү болгондуктан, мал тез эле **эттенип** калды.* [https://www.instagram.com/kyrgyzgeographic/reel]. *Жаш бугунун*

*мүйүзү бутактанып, көз жоосун алчуудай кооз болуп чоңоёт*  
[[https://www.instagram.com/rahat\\_amanbaevaa/p/](https://www.instagram.com/rahat_amanbaevaa/p/)].

Сын атоочторго -ар мүчөсүнүн уланышы менен сапаттык белгилердин өзгөрүүсүн, жандуу, жансыз заттардын бир абалдан экинчи абалга өтүүсүн, контекстке ылайык, адамдын психо-эмоционалдык абалын билдирген абал этиштери жасалат: *караар, түнөр, кыскар, узар, семир, ичкер, жукар, саргар, бозор, томсор, кумсар, көгөр, агар* ж.б.: –*Тарт–деди Мусулманкул кумсарып* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 286). Аталган абал этиштеринин морфемалык репрезентацияланышында ушундай эле потенциалга -ай мүчөсү дагы ээ болот: *карай, лөкүй, чоңой, көбөй, азай, кеңей, шалпай, үңкүй, лукуй* ж.б.: *Куду ташка конгон чөлдүн кара бүркүтүндөй лукуят. Үңкүйгөн турпаты, дөң кабагы, чүңүр көзү бири-бирине ойбой-бычпай куп келет* (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 1990, 72).

Сын атоочторго -сы /-сын мүчөсүнүн жалгануусу менен да адамдын, көбүнесе, терс, жагымсыз эмоциялары туюнтулат: *тыңсын, баатырсын, кыйынсы, мыктысын, апендисин, чыйраксын* ж.б.:

– *Апендисинбе!* –деп Понтий Пилат чыдабай кетти. –Демек, сен өлүмгө өз ыктыярың менен баратасыңбы? (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 150).

*Чыкчытка найза мылгыды.*

*Чыйраксынган Коңурбай,*

*Алгара аттан ыргыды.* (“Манас” 2014, 166). Өнүмдүү -ла мүчөсүнүн жардамы менен дагы абал этиштер жасалат. Маселен, эмгек куралдарынын, шаймандардын, аспаптардын атын билдирген зат атоочторго -ла мүчөсүнүн жалганышы менен жаслаган: *камчыла, кулпула, ооздукта, арканда* өндүү этиштеринин метафоризацияланышы аркылуу абал маанилери туюндурудат:

*Атка окшоп аркандалып, жаш өткөндө,*

*Алган жар калат экен казык болуп* (К. Абдышев, 2012, 476 ). Ички сезимдерди, ар кандай эмоцияларды зат атоочторго -ла мүчөсүнүн уланышы

менен жаслаган этиштерге: *шорло, ыйла, сүрдө, зарла* сыяктуу этиштерди киргизүүгө болот. Маселен, *Хан да, вазир да бала көрбөй, көпкө чейин зарлап жүрүштү* (“Сүйлөбөс кыз” жомок).

Адамдын ар кандай физиологиялык, психологиялык абалдарын туюндурган этиштердин жасалышында -сыра мүчөсүнүн да активдүү ролун белгилөөгө болот. Аталган мүчөнүн жардамы менен төмөндөгүдөй этиштер жасалат: *жалгызсыра, ыйламсыра, , алсыра, кансыра, уйкусура ж.б.: Багыты жок улут алсырайт, анын чыгармачылык потенциалы дагы төмөндөйт, башка зыяндуу идеяларга оңой баш ийип, азаттыкка болгон умтулуусу мокойт, кайдыгерлик ошондон келип чыгат* [<https://www.facebook.com/posts/>]. Мындан тышкары жандуу, жансыз заттардын ар кандай абалдарын, анын ичинде көндүмдөрүн ж.б. физикалык абалдарын туюндурууда -ык мүчөсү да колдонулат: *канык, ачык, көнүк, зарык, демик, жиник, уук, ачык ж.б.* Мындай топтогу этиштердин айрымдары көп маанилүү этиштер катары да контекстте ар кандай маанилерде колдонулушу мүмкүн. Маселен, “ачык” деген этиш адамдын ач болгондугун, б.а., физиологиялык абалын билдирүүдөн тышкары, анын моралдык, психологиялык абалдарын да билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ: *Анын буудай жүзү суз да, сүрдүү да көрүнүп жүрөктүн үшүн алса, токтоо коңур үнү кандайдыр мээримдүү угулуп, ачыккан көңүлгө жакшылыктан жем тааштады* (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 1990, 68).

Морфологиялык жолдон тышкары абал категориясы синтаксистик жол менен жасалган татаал этиштер аркылуу да туюндурулат. Кыргыз тилинин морфология курсунан белгилүү болгондой, татаал этиштер атооч жана этиш түгөйлүү татаал этиштерге бөлүнөт. Атооч түгөйлүү татаал этиштерди жасоого негиз болуп уңгу сөздөр да, туунду сөздөр да, кош сөздөр да, же болбосо алардын ар кандай грамматикалык формалары да катышат:

Булар атооч сөз менен *эт, кыл, бол, де, ал, бер, кой* сыяктуу жардамчы этиштердин айкашып айтылышы аркылуу жасалып, бир гана

кыймыл-аракеттик маанини билдирет: *айып эт, жардам кыл, кор бол, кумар бол, эс ал, добуш бер* ж. б.

1. атооч уңгулуу татаал этиштер: *баш бол, жок бол бол, көз сал, тил ал, кызмат кыл, үмүт кыл, милдет кыл, эт, быш эт, жарк де, болк де* ж. б.

2. туунду негиздүү татаал этиштер: *жакшылык кыл, жамандык кыл, чыгым бол, чагым сал* ж. б.

3. кош сөз негиздүү татаал этиштер: *солк-солк эт, качыркучур эт, шытыр-шытыр эт, жарк-журк эт* ж. б. Булардын биринчи түгөйү көбүнчө тууранды сөздөрдөн болот.

4. жөндөмө мүчөлүү негиз катышкан татаал этиштер: *добушка сал, тартинке келтир, жүзөгө ашыр, алдан тай, эсте тут, жандан кеч, четке как* ж. б. [Абдувалиев, Садыков, 1996, 222].

Абал этиштеринин жасалышында булардын ичинен *эт, де, бол, кыл* өңдүү жардамчы этишинин активдүүлүгүн белгилөөгө болот. Маселен, *эт* жардамчы этиши элес, табыш, туюм тууранды сөздөр менен бирге айтылып, абал семантикасын туюндурууга катышат: *Тарс! Жигиттер селт эте беришти. Исхактын жүрөгү солк этти* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 528). Сөз болуп жаткан *эт* жардамчы этиши кош сөз турпатындагы тууранды сөздөр менен айкашып келип абал этишинин кызматын аткарат: *Бүткүл эл дуу-дуу этип күүлдөп толкуп бата кылышты* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 455). Белгилей өтчү жагдай, айрым учурларда кош сөз турпатындагы тууранды сөздөргө жардамчы этиштер уланбастан эле, абал мааниси туюндурулган учурлар да кездешет. Адатта, алар мындай тууранды сөздөр кемтик сүйлөмдөрдүн курамында келет: *Көпчүлүк дуу-дуу. Бириникин бири тыңшабай андайлар өзүлөрүнчө баж-баж* (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 1990, 64). Абал категориясынын туюндурулушунда мындан тышкары *де, кыл, бол* жардамчы этиштери да колдонулат. Аталган жардамчы этиштер жалкы, ошондой эле кош сөз турпатындагы тууранды сөздөр менен айкашып келип абал этиштин

кызматын аткарат. Маселен, , *бол* жардамчы этиши өзүнүн туз маанисинде колдонулбаган метафоризацияланган этиштер менен айкашып келип, логикалык субъектинин абалын билдирет: *Ат болуп көтөрдүк, аскер болуп жоосуна бардык, эт болуп дасторконуна түшүп бердик, өз терибизди сыйрып тон кылып жаптык* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 355).

Жогоруда белгиленгендей, татаал этиштердин атооч түгөйлүүлөрүнөн тышкары, абал категориясы этиш түгөйлүү татаал этиштер аркылуу да туюндурулат. Этиш түгөйлүү татаал этиштер көбүнесе, чакчылдарга *кел, ал, кал, сал, отур, жат, тур, бол, кой* өңдүү жардамчы этиштеринин уланышы аркылуу кыймыл-аракеттин ар кандай семантикалык оттенкторун, атап айтканда, кыймыл-аракеттин башталышын, анын жүрүшүн жана аякталышын билдирет. Ошону менен эле бирге жогоруда айтылган комбинацияда этиш түгөйлүү татаал этиштер абалдык маанини да билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ: *Орозкул жумалактанып, караган түбүн апчий албай колун тыттырып, далбасалап жатып калды* (Ч.Айтматов, “Ак кеме”). Бул сөз болуп жаткан этиш аркылуу сүйлөмдө субъектинин мейкиндиктеги абалы билдирилген. *Таң каларлыктай көпкөк көздөрү бар бул чоң көк иттен Кенжеши чочуп да койбоду* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 322). Ал эми экинчи сүйлөмдө “*чочуп да койбоду*” деген этиш түгөйлүү татаал этиш субъектинин психо-эмоционалдык абалын туюндуруп турат. Этиш түгөйлүү татаал этиштер аркылуу туюндурулган мындай абалдардын семантикалык өзгөчөлүктөрү, мүнөзү, убакытка болгон катышы да сүйлөмдөрдөгү контекстке ылайык аныкталат: *Бала кыска, бирок катуу чыңырып жиберди* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 333). *Сарыбайдын жүрөгү жарылып кете жаздады* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 326) (эмоционалдык абалдын чукул, капыстан өзгөрүүсү). *Ушундан баштап, аскер ыдырап, Бекназардын жанынан эл суюла баштады* (абалдын өзгөрүүсүнүн башталышы) (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 357). *Кайра түштү да, ээрчитип жөнөмөк болду: “Жүр! Жүр!” – деп кыйкырды ал, боору ката кыткылыктап күлдү, бирок Акбара аны ээрчип басууга*

*батынбады- тиги жакта кишилер бар экенин сезип турду* [Ч.Айтматов, “Кыямат”, 333] (абалдын созулуусу).

Чакчыл турпатындагы этиштердин отур-, тур-, жат-, жүр- көмөкчү этиштери менен келип, ар кандай абалды туюндурган маанилери, семантикалык оттенектору Б.А. Гайыпованын “Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин табияты жана лексика-семантикалык маанилери” аттуу диссертациясында конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында кеңири каралган [Гайыпова, 2012].

Абал категориясы морфемалардан, татаал этиштерден тышкары, бейвербал компоненттер, паремиялык бирдиктер, фразеологизмдер өндүү каражаттар аркылуу да туюндурулат. Кыргыз тил илиминде фразеологизмдердин семантика-функционалдык, экспрессивдик, көркөм функционалдык табиятын изилдөөгө бир катар эмгектер арналган. Мындай эмгектердин катарына А.П.Назаровдун “Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц” [Назаров,1985], Р. Эгембердиевдин “Манас эпосундагы фразеологизмдер” [Эгембердиев,1979], К.У.Кыдыевдин “Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч.Айтматова (на материале русско-киргизских, и киргизско-русских текстов)” [Кыдыев, 2000], Ж.Осмонованын “Кыргыз тилинин фразеологиясы” [Осмонова, 2007] эмгектерин киргизүүгө болот. Ал эми соңку изилдөөлөрдө ар башка системадагы эки башка тилдердин фразеологиялык корпустарын салыштыруу, аларды лингвомаданий, лингвокогнитологиялык өңүттөрдөн иликтөөгө басым жасалууда. Маселен, аталган багытта жүргүзүлгөн изилдөөлөр катары Н.К. Абдырахматованын “Особенности межязыковой транспозиции фразеологических единиц (исследования лингвокультурологической специфики переводов романа Ч.Айтматова “И дольше века длится день” на немецкий и кыргызский языки), [Абдырахматова, 2011], Б. Б. Нарынбаеванын “Француз жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү” аттуу докторлук диссертациясын [Нарынбаева, 2017], А.Ч. Асылбекованын

“Линвосемантические аспекты соматических фразеологизмов в немецком и кыргызском языках” аттуу кандидаттык диссертациясын [Асылбеква, 2021] атап өтүүгө болот. Ал эми этиштик фразеологизмдерге байланышкан маселелер Г.Ж. Жамшитованын “Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание” деген темадагы кандидаттык диссертациясында изилдөөгө алынган [Жамшитова, 2000]. Аталган изилдөө ишинде кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин семантика-грамматикалык табияты конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланып, алардагы фразеологиялык универсалийлер аныкталган. Мындан тышкары аталган эки тилдеги этиштик фразеологизмдердин лексикографиялык сыпаттамалары салыштырылып, аныкталган жалпылыктарга негизделген классификация сунушталган. Бул изилдөөдөн тышкары Г.Ж. Жамшитова тарабынан “Кыргызча-орусча тематикалык фразеологиялык сөздүк” иштелип чыккан. Ал эми “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү” Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаровдор тарабынан түзүлгөн [Осмонова, Конкобаев, Жапаров, 2001].

Фразеологизмдердин ичинен окумуштуулар абал категориясынын туюндурулушуна байланышкан этиштик фразеологизмдерди, мындан тышкары абал фразеологизмдерин, фразеосүйлөмдөрдү бөлүп көрсөтүшөт. Этиштик фразеологизмдер катары илимий адабияттарда курамында сөзсүз этиш катышкан туруктуу сөз айкаштары аталып жүрөт. Маселен, мындай фразеологизмдердин классына кыргыз тилиндеги “итке минүү”, “битин сыгып канын жалоо”, “колтугуна суу бүркүү”, мурдун балта кеспөө”, “бөйрөктөн шыйрак чыгаруу”, төбөсү менен жер казуу”, “бакыт кушу конуу” өндүү фразеологизмдерди киргизүүгө болот. Этиштик фразеологизмдер абал категориясын туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө да ээ экендиги белгилүү. Бул класстагы фразеологизмдер көбүнсө, адамдын физикалык жана эмоционалдык абалдарын туюндурууда активдүү колдонулат. Маселен, “ийне жуткан иттей” деген фразеологизм адамдын дене массасын жоготуп, абдан арыктаган абалына карата колдонулса, “куту учуу”, “ичи эңшерилүү”

деген фразеологизмдер адамдын эмоционалдык абалын туюндурат: *–Үнүң чыгар, Эрназар! Дабышың чыгар, айланайын Эрназар! – деп кыйкырып жатты Бостон, бирок түпкүрдөн анын өз үнүнүн күңүрт жаңырыгынан башка дабыш чыкпады, ушундан кийин куту учуп, ичи эңшериле түшкөндөй болду* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 292).

Адамдын эмоционалдык ал-абалынын туюндурулушунда соматикалык фразеологизмдердин активдүүлүгүнүн, колдонулуу жыштыгынын жогорулугун белгилөөгө болот. Маселен, кыргыз тилинде жүрөккө байланыштуу эле төмөндөгүдөй бир канча фразеологизмдер бар экендиги маалым.

### **Жүрөгү толкуу.**

М.: Күлчур жүрөгү толкуду. Жымыйды: «Сайкал азыр кайда. Жоо колуна түштүбү? Же аман эрөөлдөбү? Ол кыз менен эрдик сынашамын...» [Т. Сыдыкбеков, Көк асаба. 1989, 321].

**Жүрөгү шуу дей түшүү** - Капилеттен, күтүлбөгөн жерден кандайдыр бир коркунучка дуушар болуу, коркунучту сезгендей катуу чочуп кетүү [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Бишкек, 2010. 552-б.]. М.: Вей Хундун жүрөгү шуу дей түштү [Т. Сыдыкбеков, Көк асаба. 1989, 356]. Мында «жүрөгү шуу дей түшүү» деген эмотив каармандын кандайдыр бир коркунучтан улам болгон абалы же физиологиялык белгини сүрөттөгөн маанидеги лексема. Башкача айтканда коркуу эмоциясы» жүрөгү шуу дей түшүү» фразеоэмотиви менен туюнтулду.

Коркуу эмоциясы тилдик деңгээлде эки типтеги симптомдук туюнтуу аркылуу вербалдашат [Исаев А. Соматические фразеологизмы в узбекского языка [текст]. / Автореф. канд. фил. наук. - Ташкент, 1977. - 23 с. 21-б.].

1. Адамдын коркууда болгон сырткы жана ички өзгөрүүсүн чагылдырган сөздөр жана сөз айкаштары аркылуу: кубаруу, бозоруу, калтыроо, кыйкыруу, титирөө, көзү чакчайуу.

2. Метафоралык жол аркылуу вербалдашат: жүрөгү түшүп калуу, жүрөгү алкымына келүү ж.б. синоним сөздөр [Артыкова А.Ж. Манас

эпосундагы бейвербалдык каражаттардын туюнтулуш өңүттөрү. - Бишкек, 2015. 28-б.].

### **Жүрөгү лакылдоо.**

М.: Кандайдыр бир ыйык сыр ачкан кубаныч да, өкүнүч-коркунуч да Талмыздын жүрөгүн лакылдатып жиберди. Ал ыргып туруп кыздарды ойготту [Т. Сыдыкбеков, Көк асаба. 1989, 263].

«Жүрөгү лакылдап» деген бейтарап маанидеги фразеологизм менен каармандын чочуу, кабатырлануу ошол эле учурда сүйүнүч да, коркуунун да белгилери бар эмоциялык абал сүрөттөлгөн.

**Жүрөгү сыздоо** - Абдан катуу кайгыруу, капа болуу, кайгыга батуу, кейүү [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Бишкек, 2010. 588].

М.: Кара буура боздогу кишилердин жүрөгүн сыздатты [Т. Сыдыкбеков, Көк асаба. 1989, 404]. Мында кайгы-капа эмоциясын билдирген «жүрөгүн сыздатты» деген мотивдүү фразеологизм. «Көк асаба» романында мотивдүү фразеологизмдер каармандардын жан дүйнөсүндөгү ал-акыбалдарын сүрөттөөдө активдүү колдонулуп, алардын кубанычын, кайгысын, толкундануусун билдирүүдө кызмат кылат. Демек, оң, терс жана нейтралдык эмоциялардын баарында катышат десек болот.

### **Жүрөгү жарылуу.**

А-а, уул, - дейт Эр-Киши өзүнчө, - арыңа келиң, арыңа келиң. Арсыз киши чабышта өлөрүн эстейди. Ашыкпа! Ардан жүрөгүң жарылыр. Аны эр кайраты эмдейди. Чабышта далай башың жарылыр. Кансырарсың. Аныда эр кайраты эмдейди. Кайраты жок алп кара күчүнө өзү – а кул [Т. Сыдыкбеков, Көк асаба. 1989, 66]. [Исмаилова, 2023, 244]. Мында кыргыз тилиндеги адамдын ар кандай эмоцияларын билдирген, жүрөккө байланышкан соматикалык фразеологизмдердин ичинен бир нечеси келтирилген. Бирок фразеологизмдер жалаң эле адамдын психо-эмоционалдык абалын туюндурбастан, адамдын абалын туюндурууга карата колдонулган айрым фразеологизмдер контекстке ылайык өтмө мааниде жансыз заттардын абалын билдирүү кызматын да аткарып калат: *Анан тиги жаңы коюлган*

*тирөөчтү этият кылыш керек, га-га-га... быштыңар сүйкөнүп, бөөдө өлүп калбасын! Чыкпа жаным чыкпа деп, кепеңер араң турат* (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 1990, 169). Демек, фразеологизмдер кайсы тилде болбосун, коом турмушунун ар кандай жагдайларын эмоционалдуу, образдуу, экспрессивдүү чагылдарыруунун эффективдүү каражаты катары кызмат кылат. Ошонун ичинде логикалык субъектинин ар кандай физикалык, эмоционалдык, физиологиялык абалдарын туюндуруу кызматын да аткарат. Кеп агымында этиштик фразеологизмдердин грамматикалык кызмат аткаруусу этиш сөз түркүмүнө мүнөздүү категориялар аркылуу жөнгө салынат. Маселен, *“Анын эмне үчүн күн санап мурдагыдан жарык жанган эстрада жылдызына айланып баратканы жөнүндө түйшөлгөн бирөө болбоду, жоогазын гүлү соолгондо гана бармагын тиштеп, баш чайкап басып кеткендер чыкты* (Ч.Айтматов, “Тоолор кулаганда (Кызкайып)”, 72) деген сүйлөмдүн тутумундагы фразеологизм (бармагын тиштеп) өкүнүү, арман кылуу, өкүттө калуу психологиялык абалынын туюндурду. Ал эми *“Пенделик жашоо жобосу чиркөөнүкүнөн алдаганча катаал келет, мына ошо чөйрөдө өзүңүн кем ойчул экениңин азабын тартасың, мына ошондо ушул азыркы сөзүбүздү эстеп, бармагыңды тиштерсиң* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 90) деген сүйлөмдө болсо, сөз болуп жаткан фразеологизм экинчи тараптын кебиндеги грамматикалык субъектинин келечекте кабыла турган психологиялык абалын, тагыраак айтканда, өкүнүүсүн, арман кылуусун, өкүттө калуусун туюндуруу кызматын аткарды. Демек, абал категориясы сүйлөмдүн курамында келип, ар кандай синтаксистик кызмат аткарган фразеологизмдер аркылуу да туюндурулат. Бирок этиштик фразеологизмдер жалаң эле адамдын физикалык, психо-эмоционалдык, физиологиялык абалдарын туюндурбастан, жансыз предметтердин, заттык абстрактуу түшүнүктөрдүн да абалдарын билдирүү потенциалына ээ. Фразеологизмдердин мындай мүмкүнчүлүгү алардын метафоризацияланышына (абал этиштеринин метафоризацияланышы туурасында кийинки параграфта сөз болот) байланыштуу. Т.а., адамга

мүнөздүү кандайдыр бир абалды туюндурган айрым фразеологизмдер жансыз предметтерге, заттык абстрактуу түшүнүктөргө карата колдонулат: *Анын айтымында, менчиктештирүүнүн кесепетинен өлкөнүн экономикасы бүгүн “**итке минип**” отурат* [<https://www.azattyk.org>]. Мындай сүйлөмдөргө карата кээ бир илимий адабияттарда фразеосүйлөмдөр деген термин да колдонулат [Бекиров, 2016, 9].

Фразеологизмдерден тышкары абал категориясы макал-лакаптар, учкул сөздөр өңдүү ар кандай паремиялык бирдиктер жана алардын сүйлөмдө катышуусу менен да экспликацияланат: *Адам келсе таң аткандай, акмак келсе күн баткандай* (психологиялык абал, маанай); *Адам өлбөсө айыл башы, соодагер өлбөсө кербен башы* (социалдык абал); *Атан төө мас болсо, тайлак төө менен дос болот* (каймана маанидеги социалдык терс жүрүм-турум абалы); *Ачка киши — урушчаак, арык киши — тырышчаак; Ачканын аңы жүрбөйт* (физикалык абал); *Багы ачыктын маңдайы жарык* ( рухий, психо-эмоционалдык абал); *Бирөө жете албай жүрсө, бирөө кете албай жүрөт, бирөө өлүп жатса, бирөө күлүп жатат* (социалдык (жете албай жүрсө, кете албай жүрөт), биологиялык (өлүп жатса), эмоционалдык (күлүп жатат) абалдар); *Өсөөр элдин балдары бири-бирине дос болот, Өспөс элдин балдары бири-бирине кас болот* (социалдык абал этиштери - дос болуу, кас болуу). Мындан тышкары лакаптар да сүйлөм тутумунда ар кандай варианттарда келип, абалдык маанини туюндурган учурлар кездешет: ***Шодокондун** канаты сынган бүркүтүндөй шодоңдоп* келе берди: «Мени жок кылгысы бар ой! Ата-бабаңды... [<https://ok.ru/kyrgyzch/topic/>]. *Бир жерге келсе суук, отун жок, шүмтүрөп **Шодокондун** бүркүтүндөй жүргөндөр көп* (жомок). Демек, жогоруда биз сөз кылган туруктуу сөз айкаштарынын эле эмес, сүйлөмдүн башка тилдик каражаттарынын да ушул өңдүү семантикалык өңүттөгү маселелери семантикалык синтаксистин алкагында карала тургандыгы белгиленип жүрөт.

Формалдык-структуралык синтаксис сыяктуу эле семантикалык синтаксистин да изилдөө объектиси — сөз тизмеги жана сүйлөм. Бирок

синтаксис илиминин бул эки тармагы бир эле объектини эки башка максатта, айырмалуу аспектилерде изилдейт. Структуралык синтаксисте сүйлөмдүн курамына кирген тилдик бирдиктердин өз ара байланыштары аныкталып, баш жана айкаңдооч мүчөлөргө ажыратылуу менен алардын ич ара катыштарына ылайык сүйлөм түрлөргө бөлүштүрүлүп каралса, семантикалык синтаксисте сүйлөмдүн маанилик бирдиктеринин берилүү өзгөчөлүктөрү, анын семантикалык типтери, формалык жана мазмундук түзүлүштөрүнүн өз ара карым-катнаштары, субъект менен предикаттын маанилик бөтөнчөлүктөрү жана башкалар аныкталат. Сүйлөмдүн мазмундук бөтөнчөлүктөрүн изилдөөдө өз ара тыгыз биримдикте каралчу, бирок орчундуу айырмачылыктарга ээ болгон объективдүүлүк жана субъективдүүлүк түшүнүктөрү анализденет. Сүйлөмдүн объективдүү мазмуну бардык адамдар тарабынан бирдей кабыл алынган объективдүү чындыкты чагылдырса, субъективдүү мазмуну ой жүгүртүүчү адамдын (субъекттин) ал чындыкка карата болгон мамилесинин чагылдырылышын туюнтат. Сүйлөмдүн бул өңдүү маанилик бөтөнчөлүктөрүн изилдөө жана үйрөтүү семантикалык синтаксистин милдетине кирет [Элчиев, 2021, 388]. Демек, абал категориясын туюндурган тилдик каражаттардын семантикасынын толук ачылышы аны салттуу, структуралык синтаксистин алкагынан чыгып, семантикалык, синтагматикалык өңүттөрдөн да ар тараптуу каралуусуна байланыштуу экендигин белгилөөгө болот.

#### **3.4. Абал категориясын туюндурган бейвербалдык каражаттар**

Жогоруда сөз болгон тилдик каражаттардан тышкары абал категориясына байланышкан маанилер бейвербалдык каражаттар аркылуу да репрезентацияланат. Албетте, жандуу кеп агымын коштоп, басым жасоо, кайталоо, толуктоо, эмотивдик, контрадикциялык, волюнтаривдик өңдүү бир катар маанилүү кызматтарды аткарган бейвербалдык компоненттер — өзүнчө изилдөөнү талап кыган масштабдуу, көп аспектилүү объект. Ошол себептүү алардын тилдик эволюциядагы ордун, семантика-функционалдык табиятын изилдөөгө Б.Г.Ананьев (1960), Б.Ф.Баев (1966), В.М.Павлов (1967),

А.А.Леонтьев (1969), И.Н.Горелов (1970), Б.Ф.Поршнеv (1974), А.В.Филипов (1975), Г.В.Колшанский (1974), А.Р.Лурия (1979), Д.И.Рамишвили (1976), Н.В.Накашидзе (1980), Е.Л.Кедрова (1980), Т.Т. Железнова (1982), С.Б.Гончаренко (1984), М.В.Дементьев (1985), Б.В.Беглова (1996), В.Биркенбил (1997), Э.Холл (1997), өндүү ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектери арналган. Кыргыз тил илиминде бейвербалдык каражаттардын илимий-теориялык айрым маселелери А.Ботобекованын [Ботобекова, 2007], Д.Сыдыкбекованын [Сыдыкбекова, 1982], А.Мырзакматовдун [Мырзакматов, 2000], Л.Жусупакматовдун [Жусупакматов, 1998], Т.Аширбаевдин [Аширбаев, 2000], Т.Маразыковдун [Маразыков, 2004] эмгектеринде изилдөөгө алынган. Мындан тышкары Ж.А.Артыкова тарабынан “Манас” эпосундагы бейвербалдык каражаттарын туюнтулуш өңүттөрү” [Артыкова, 2015], Н.Ш.Танаева тарабынан “Вербалдык эмес каражаттардын көркөм текстте маалымат берүүчүлүк өзгөчөлүгү” [Танаева, 2023] деген темада кандидаттык диссертациялар коргологон. Ал эми биз аталган изилдөөлөрдөгү концептуалдуу көз караштарга, теориялык жоболорго ылайык бейвербалдык каражаттар аркылуу абал категориясын туюндурулушуна токтолмокчубуз.

Жогоруда саналып өткөн авторлордун изилдөөлөрүнөн белгилүү болгондой, бейвербалдык каражаттар жандуу кеп агымын коштогон компонент катары, ошондой эле коммуникация процессинде өз алдынча да колдонулушу мүмкүн. Сөз болуп жаткан каражаттар кеп агымында кошумча компонент катары негизги, атап айтканда, вербалдык маалыматты коштоп аны бышыктоо, толуктоо, басым жасоо, кайталоо сыяктуу кызматтарда аткарышы ыктымал. Бейвербалдык каражаттардын ушул өндүү кызматтары паралингвистиканын, айрым илимий булактарда колдонмо (прикладдык) паралингвистиканын алкагында карала тургандыгы белгиленет. Андыктан “паралингвистика” термини бүгүнкү күндө тил илиминде биротоло турукташып, активдүү колдонулуу менен, өзүнүн изилдөө объектиси менен предмети так аныкталган илимий тармакка айлангандыгы талаш туудурбайт. Албетте, алгачкы мезгилдерде сөз болуп жаткан терминдин чеги аныкталбай,

паралингвистика термини тилдик эмес баарлашуунун бардык түрүнө карата колдонулуп келген. Бирок азыркы учурда паралингвистикалык аспект тилдик каражаттар аркылуу туюндурулган маалыматтын контекстинде гана каралуу менен, басымдуу көпчүлүк учурда вербалдык эмес коммуникация түшүнүгүнө синоним түшүнүк катары колдонулуп да жүрөт.

Маалымат туюндуруучу кызмат аткарган тилдик эмес кубулуштар жана системалар психологдор, филологдор, антропологдор тарабынан изилденип, алгач паралингвистиканын алкагына:

- кинесиканын бардык түрлөрү (жесттерден тартып пантомимага чейин);
- фонациянын бардык түрлөрү (сүйлөөдөн тартып вокалдык искусствого чейин);
- кырдаалдык контексттин фонундагы баарлашуунун бардык түрлөрү (диалогдон тартып интервьюларга чейин) киргизилген [Танаева, 2023, 56].

Прикладдык паралингвистиканын алкагында каралчу бейвербалдык каражаттардын классификациясына карата окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир жок. Н.Ш. Танаеванын жогоруда аталган диссертациялык ишинде бул каражаттарды бөлүштүрүп, алардын ар бирине мүнөздөмө берүү боюнча төмөндөгүдөй пикир айтылган. Маселен, вербалдык эмес семиотиканы изилдеген окумуштуулар (Г.Е.Крейдлин, В.Биркенбил, А.Мехрабин ж.б) вербалдык эмес каражаттардын курамына бир нече илимдердин топтомун киргизишет:

1.Фонация – үндөгү тыным, басым, үн ыргагы, күлкү, ый, улутунуу, жөтөлүү, унчукпоо сыяктуу тилдик эмес үн угумдарынын сүйлөшүүдөгү маанисин иликтеген илим.

2.Кинесика – байланыш-катыш мезгилиндеги адамдын ымдоо-жаңсоо белгилерин, тулку-боюнун ал-абалын, жүрүм-турум өзгөчөлүгүн, сүйлөшүүдөгү колдонулушун жана маанисин изилдеген илим.

3.Окулесика –бул илим байланыш-катыш учурундагы көздүн түрдүү кыймыл-аракеттеринин негизинде пайда болгон ымдоо-жаңсоолордун сүйлөшүүдөгү кызматын, маанисин изилдейт.

4.Аусткультация –үндөрдү угуу, кабыл алуу, маалымат берүү өзгөчөлүктөрү жана ар кыл үн угумдарынын таасир этүү семиотикасын изилдөөчү илим.

5.Гаптика – байланыш-катыш учурундагы адамдардын бири-бирине кол тийгизүүнүн негизинде маалымат бериши, карым-катышы.

6.Ольфакция – адамдардын жашоо-турмушунда кездешкен ар түрдүү жыттардын маалымат берүү өзгөчөлүгүн изилдөөчү илим.

7.Проксемика – карым-катыш мезгилинде айтуучу менен угуучуга мейкиндиктин, аралыктын тийгизген таасирин изилдейт.

8.Хронемика – байланыш-катыштын мезгилин, маданий, социалдык өзгөчөлүгүн иликтөөчү илим. Жогоруда аты аталган окумуштуулардын изилдөөлөрүндө вербалдык эмес байланыш-катыш каражаттардын системасына төмөнкү белгилер киргизилген эмес. Алар өң-түстүн байланыш-катыштагы мааниси жана кийинүү өзгөчөлүктөрү. Албетте, бул белгилердин байланыш-катыш учурунда аткарган кызматы чоң. Ошол себептен өң-түстүн колдонулушун, кийинүү өзгөчөлүктөрүн толугу менен вербалдык эмес семиотиканын курамына киришин зарыл деп эсептейбиз [А.Ботобекова,2007, 63]. Ал эми В.А.Лабунскаянын “Невербальное поведение” деген эмгегинде жана М.А.Повляева, О.А.Рутердин “Невербальные средства общения” аттуу эмгекте бейвербалдык каражаттар төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүлөт:

1.Кинесика (ымдоо-жаңсоо, дене-мүчө абалы)

А) Экспрессивдүү көрүнүктүү кыймыл-аракеттер:

- адамдын турган-турпаты (поза);
- кыймыл-аракети, жаңсоолору (жест);
- ишаарат белгилери (мимика);
- жүрүм-туруму (походка);

Б) Көздүн визуалдык байланышы.

- Көздүн кыймылынын багыты;
- Көздүн карап калуу тынымы
- Көздүн кароо жыштыгы.

2.Просодика жана экстралингвистиканы (ар түрдүү үн ыргактарын), кээ бир окумуштуулар фонация деп да бөлүп жүрүшөт: үндөгү түрдүү ыргактар, тыным, басым, унчукпоо кубулуштары.

- Интонация;
- үндүн бийиктиги;
- тембр;
- тыным;
- дем алуу;
- күлкү;
- ыйлоо;
- жөтөлүү.

3.Такесика: сүйлөөчү менен угуучунун ортосундагы динамикалык кыймыл-аракеттердин колдонулушу:

- кол кармап учурашуу;
- өбүшүү;
- кол чабуу.

4.Проксемика: (аралык, орун мамилелери)

- багыт;
- аралык [Ж.Артыкова, 2015, 27].

Абал этиштеринин классификациялоодо, алардын берген маанилерин так аныктоодо тилдик каражаттардын макро жана микроконтексттери маанилүү ролду ойногон сыяктуу эле, жогоруда келтирилген классификациялардагы бейвербалдык каражаттардын аткарган коммуникативдик кызматтарын, туюндурган маанилерин талдоого алууда алардын реализациялануу контекстти өзгөчө мааниге ээ. Ошол себептүү сүйлөшүү жагдайында колдонулган ымдоо-жаңсоо, тулку-бойдун ал-абалы

сыяктуу белгилерди өз алдынча белги катары эмес, аны колдонгон адамдын жашаган коому, кырдаалы, улуту, жынысы ж.б. өзгөчөлүктөрү менен биргеликте кароо, иликтөө зарыл.

Ымдоо-жаңсоо белгилеринин оозеки сүйлөшүүдө колдонулушун чечмелөөдө төмөнкү жагдай-шарттар, өзгөчөлүктөр эске алынууга тийиш.

1.Текст тутумуна /контекстке/ карата.

2.Ымдоо-жаңсоолордун аткарылыш ылдамдыгына.

3.Физиологиялык дене-кыймылдан ымдоо-жаңсоону айырмалоо жагдайына.

4.Ымдоо-жаңсоону аткарган адамдын психологиялык өзгөчөлүгүнө.

5.Улуттук өзгөчөлүгүнө.

6.Биофизиологиялык өзгөчөлүгүнө.

Ымдоо-жаңсоо белгилеринин маани-маңызын туура түшүнүп кабыл алууда кетирилген каталыктарга жана аны чечмелөө жагдайында эске алынуучу жогорудагы эрежелердин ар бирине кыскача түшүнүк бере кетүү орундуу [А.Ботобекова,2007, 36] [Танаева, 2023, 54].

Демек, жогоруда келтирилген классификациялардагы фонация, кинесика, окулесика, аусткультация, ольфакция, гаптика, проксемика, хронемика өндүү илимий тармактардын алкагында каралуучу бейвербалдык каражаттар аркылуу абал категориясынын туюндурулуш бөтөнчөлүктөрүн кароодо контекстти эске алуунун зарылдыгын белгилемекчибиз. Маселен, үндөгү тыным, басым, үн ыргагы, күлкү, ый, улутунуу, жөтөлүү, унчукпоо сыяктуу фонациялык каражаттардын логикалык субъектинин абалына байланышкан сигналдык маалыматтарды туюндуруу потенциалы контексттин фонунда гана толук ачылышы мүмкүн деген ойдобуз. Жогоруда саналып өткөн фонациялык каражаттар тилдик кажаттар аркылуу сыпатталып, сырдык, тууранды сөздөр же айрым адабияттарда аталып жүргөндөй, имитативдер аркылуу да берилет.

– *Гм... – деп, биртке ойлонгондой боло, анан Абусатар Калпаны көзүнүн кыйыгы менен тиктеп, акырын кеп урду: – Илгери бир көпкөн уул*

болуптур... кулак салып тур, элчи... (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 227). Келтирилген бул сүйлөмдө субъектинин ойлонуу абалы “*биртке ойлонгондой боло*” деген чакчыл түрмөктөн тышкары, “Гм” деген фонациялык каражат аркылуу да берилип жатат.

Фонациялык каражат катары үндүн кырааты, ыргагы да адамдын ички психологиялык абалын кыйыр билдирүүчү каражат катары кызмат кылат: – *Мунун баарын эмне айтыбатасың? – Күңгүрөнө үн катты Бостон. – Экөөбүз сүйлөшчү кеп ушубу ?* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 300). – *Кара колу менен чекесин басып бүк түшүп, күйүтүн шыбырады: – Карачы... Карачы, жүз жылкыдан... жүз жылкыдан... Ушул эле калды го... О, кудай, ушул күндү көрсөттүң !..* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 323). Ал абал маанисин туюндурган фонациялык каражаттар кээде башка бейвербалдык каражаттар менен кабатталып келип, адамдын психологиялык абалын туюндурат: *Гүлүмкан күйүтүнө мүңкүрөп, үңкүйүп, үндөбөй турду. – Мен ансыз кантип жашайм? –деп шыбырап айтты ал, башын чайкап* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 298). Бул сүйлөмдө *үңкүйүп, башын чайкап* деген чакчылдар кинесикалык каражаттар болсо, *үндөбөй турду, шыбырап айтты* деген этиштер фонациялык каражаттарга кирет.

Адамдын психоло-эмоционалдык абалын, маанайын, көңүл туйгусун туюндурууда бейвербалдык башка каражаттардай эле окулесикалык, б.а., көзгө байланышкан ымдоо-жаңсоолор дагы активдүү колдонулат: *Көзү таанытат кишини. Көз көрүнбөгөн соң, же ойлонуп отурганы, же уктап отурганы белгисиз, тыртык эриндери гана бир түрдүү калбыйып турду* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 360). *Адам күч менен көзүн үлдүрөй ачып, кыңшылап турган канчык бөрүгө шыбырады:*

– *Келдиңби... – Ушинтти да, бышы ылдый шылк этти* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 219).

Көз менен адамдын же жаныбарлардын жалпы абалы, ал гана эмес анын тирүүлүгү же өлгөндүгү да туюндурула тургандыгын *көзү өтүү, көзү тирүү, көз көрсөтүү* өңдүү фразеологизмдер айгинелеп турат. Ал эми көз

аркылуу абал категориясынын туюндурулушуна байланыштуу төмөндөгү мисалдарды келтирүүгө болот: *Акбара эки көзүнөн айрылып, темселеп калгандай жаман абалга туш болду – бардык нерсеге кайдыгер, өлөрүн санагандай илкип, тоо арасында каңгып калды* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 326). Келтирилген мисалда Акбаранын күчүктөрү менен дөбөтү Ташчайнардан айрылгандан кийинки абалы көздөн айрылгандай абалга салыштыруу аркылуу берилген. Мындан тышкары адамдын же тирүү жандыктардын биологиялык абалы, маселен, алардын өлүмгө дуушар болуусу да көпчүлүк учурларда көзгө байланышкан сүрөттөлөөр менен коштолот: *Килейген сары азууларын арсайтып Ташчайнар капталынан жаткан экен, көздөрүнүн нуру небак өчүп, күңүрт айнектей бозоруп калыптыр* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 325). Адамдын эмоционалдык абалына байланышып, бирок анын эрки менен башкарылбаган абалдар көзгө кыйыр байланышта туюндурулушу мүмкүн: *Көздөрүнүн алды дирилдеп Нүзүптүн жини кычап келди* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 253).

Бейвербалдык каражаттардын жогоруда келтирилген классификациясында гаптикалык каражаттар, б.а., байланыш-катыш учурундагы адамдардын бири-бирине кол тийгизүүсү, жакыndoосу өндүү аракеттер карым-катнашка кирген тараптардын эмоционалдык абалдарын туюндурган учурлар кездешет: *Гүлүмкан анын ийинине жөлөнүп, өз атасынын алдында күйүтүн чыгарыбаткандай бозодоп ыйлап жиберди, көз жашына чакап, бирдемелерди айтып баратат, денеси калч-калч этет. Бостон чыканагынан кармай, жөлөп, өзүнүн да көзүнөн жааш куюлуп, жетелешип, үйдү көздөй жөнөштү* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 298). Келтирилген бул сүйлөмдөгү *жөлөнүп, чыканагынан кармай, жөлөп, жетелешип* деген өндүү бейвербалдык каражаттарды айрым окумуштуулар кинесиканын алкагында каралчу ымдоо-жаңсоолордун катарына киргизишет. Маселен, сөз болуп жаткан каражаттарды окумуштуу М.Кей кинесиканын төмөндөгүдөй үч бөлүмүндө кароонун зарылдыгын белгилеген:

1.Прекинесика бөлүмүндө жесттик кыймыл-аракеттердин структурасы иликтенет.

2. Микрокинесика. Мында жесттик ымдоо-жаңсоолордун майда бирдиктери аныкталат жана алар ири топторго бөлүштүрүлөт.

3. Макрокинесика же социокинесикада ымдоо-жаңсоолор кызматы социалдык контексттерде каралып, алардын семантика-функционалдык структуралык табияты изилдөөгө алынат [Кей, 1975, 72].

Демек, жогоруда айтылган ойлордон улам кинесика тар жана кеңири мааниде колдонула турганды жөнүндө тыянакка келүүгө болот. Алгач кинесиканын алкагында кыймыл-жасоолор, б.а., жесттер талдоого алынса, улам жаңы изилдөөлөрдүн жаралуусу менен кинесиканын алкагы кеңейип, анын изилдөө объектисине мимикалар (маалыматтын мүнөзүнө ылайык адам жүзүндөгү өзгөрүүлөр, кыймылдар); кыймыл-жасоолор, б.а., жесттер (маалыматтын белгилүү бир кыймылдар менен коштолуусу); позалар (вербалдык карым-катнаш процессинде адамдын тулку-боюнун ал-абалы) да киргизилген. Айтылган ойлордон улам биз дагы гаптикалык каражаттар кинесиканын алкагында каралуусу керектигине байланыштуу айтылган ойлорго кошулабыз. Кыймыл-жасоолор, б.а., жесттерден тышкары кинесиканын изилдөө объектиси болгон тулку-боюнун ал-абалы б.а., позалар дагы бир жагынан, жандуу жана жансыз заттардын мейиндикте ээлеген абалын туюндурса, экинчи жагынан, психо-эмоционалдык абалдын сүрөттөлүшүндө маанилүү компонент катары кызмат кылат: – *Кара киши арбагы учуп бүрүшүп:*

– *Мен эле ... Бөрүбаймын... – деди. Кара киши шылкыйып туруп, кыйналып жатып: – Мен эле... Мен тостум эле... Мен чаптым эле... – деп араң күбүрөдү. Кары селт дей түштү, кабагы ачыла түштү:*

– *Сенби?! (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 246). Мыкты оң колу менен бөйрөгүн таяна берип, сол колун алыска жаңсап таштады:*

– *А тиги райондо болдум (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 1990, 98).*

Кинесканын алкагында каралып, окумуштуулар арасында карама-каршы пикирлерди жараткан ымдоо-жаңсоолор катарында симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор (симптоматические жесты) да турат. Аталган симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор адамдын ар кандай ал-абалын, асыресе, психо-эмоционалдык абалын туюндурууда активдүү каражат катары кызмат кылат. Кыргыз тил илиминде симптоматикалык жесттер Н.Ш.Танаеванын “Вербалдык эмес каражаттардын көркөм текстте маалымат берүүчүлүк өзгөчөлүгү” аттуу кандидаттык диссертациясында кенен изилдөөгө алынган. Аталган диссертациялык иште сөз болуп жаткан ымдоо-жаңсоолор боюнча төмөндөгүдөй пикир айтылган: Симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор адамдын эмоционалдык абалын туюндурушат. Симптоматикалык ымдоо-жаңсоолордун баарынын туюндурган нерсеси катары эмоциянын физиологиялык белгиси эмес, эмоциянын өзү эсептелет. Маселен, кайгыны туюндурган ымдоо-жаңсоо анын физиологиялык белгиси болгон көз жашты туюндурбайт.

Симптоматикалык ымдоо-жаңсоолордун колдонулушу сөзсүз эле баарлашкан эки тараптын болуусун талап кылбайт. Анткени симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор өзүнүн баштапкы калыбында диалогдук, коммуникативдик табиятка ээ эмес. Ошондой болсо да алар диалог учурунда да колдонулуп, өздөрүнө шайкеш келген эмоционалдык абалды, ошол ымдоо-жаңсоолорго шайкеш келе бербеген абалды же ымдоо-жаңсоолорго жакыныраак келген абалды да туюндуруп калуусу толук ыктымал. Демек, мындан симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор коммуникативдик ымдоо-жаңсоолорго өтүп кетүү мүмкүнчүлүгүн түшүнүүгө болот. Бирок симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор дегенде адамдын аң-сезимдүү, өз эрки менен жасалган кыймыл-аракеттерин түшүнүү шарт. Маселен, уялгандан адамдын бетинин кызарып кетишин ымдоо-жаңсоолордун катарына кошууга болбойт. Анткени адам өз каалоосу, эрки менен бетин кызарта албайт. Беттин кызарышы адамдын эркине баш ийбеген физиологиялык реакция болуп эсептелет. Ошол эле учурда адамдын уялышы башка ымдоо-жаңсоо аркылуу,

тагыраак айтканда, алакандар менен жүзүн калкалоо ымдоо-жаңсоосу аркылуу да туюндурулушу ыктымал [Танаева, 2023, 63]. Албетте, симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор катары адамдын физиологиялык реакцияларын эсептөө керекпи же ошол реакциялардын таасиринен улам адам тарабынан жасалган айрым кыймыл-аракетти эсептөө керекпи деген суроого окумуштуулар арасында бир жактуу жооп жок. Биздин жеке пикирибизде, адамдын физиологиялык реакциялары деле, ошол реакциялардын таасиринен улам жаралган ымдоо-жаңсоолор деле адам тарабынан аң-сезимдүү, атайын жасалбайт. Айталы, уялгандан жүзүн алаканы менен жабуу, эрдин тиштөө, ордунан тура калуу, жер тепкилөө, башын мыкчуу, башын койгулоо өңдүү кыймылдарды табигый реакция катары да мүнөздөөгө болот. Ал эми жазма тексттерде, маселен, көркөм чыгармаларда, физиологиялык реакциялар же ал реакциялардын таасиринен улам жасалган ымдоо-жаңсоолор өзүнчө, бири-бирине көз карандысыз позицияда келип, адамдын ички психологиялык абалдарын билдиришет: *Сарыбайдын шагы сынып, кулактарынан бери кызарып кетти; Ушуну сезип сезип Сүйүмкандын көзүнөн жааш төгүлдү;*

– *Ыплас... – Эрдин тиштеп, эки көзү канталап, ойлонуп туруп: – Ха, тузуңду таттым эле, жаңыңыз соога... – деди акырын, анан эшикти карай колун шилтеди. – Чыгып кетиңиз!; Султанмурат бек терин жеңи менен аарчыды. “Ичер суум бар окшойт?!” деп, тирүү калышына ишеним сызылып келип, эти ысып кетти* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 567); *Иисустун кан-сөлү качкан бетин калың тер басты* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 147). Ушул өңдүү ар кандай физиологиялык реакциялардан улам жасалган кыймыл-аракеттерге, т.а., симптоматикалык ымдоо-жаңсоолорго төмөндөгү сүйлөмдөрдү да мисал келтирүүгө болот: *Абдырахмандын колунан кесе ыргып кетти, кымыз жайнай түштү; Мадыл Абил бийдин жылуу мамилесине жетине албай, ичиндеги жек көрүүсү тарап, маңдайы жаркып, тердеп отуруп калды* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 478). Келтирилген мисалдардагы *кулактарынан бери*

*кызарып кетти, көзүнөн жаш төгүлдү, эки көзү канталап, эти ысып кетти, калың тер басты, тердеп отуруп калды* деген синтаксемалар ар кандай физиологиялык абалдарды туюндурган симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор болуп эсептелет.

Абал категориясынын экспликациялоочу бейвербалдык каражаттардын дагы бири ар түрдүү жыттардын маалымат берүү өзгөчөлүгүнө байланыштуу. Ольфакциялык каражаттар сүйлөмдөрдө абал категориясын түздөн-түз туюндурбаса да, алардын таасиринен улам логикалык субъектинин жагымдуу жана жагымсыз физиологиялык абалга кабылышына байланыштуу көп сандаган мисалдарды келтирүүгө болот: *Аңгыча абадан аттын теринин, көңүл айланткан дагы бир балээнин жыты* мурдуна шак урунду, ушерден шектенүүсү дагы күчөй түштү. Бул кайдагы жыт? (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 235); *Сасыган чулгоолорун араң чыдап бүктөшүп, чокойдун кончуна тыккан болушту; Желдет ичкери бактын ичинде Нүзүп аталыктын башынан канын сарыктырып, кандын жытына мас болуп, көзү кызарып, шалдырап отурган эле* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 254; 278). Ольфакциялык каражаттар субъект позициясында келип, кандайдыр бир жыттардын адамдын физиологиялык, психо-эмоционалдык абалына тийгизген таасирин гана билдирбестен, жыттардын жансыз предметтерге тийгизген таасирин өтмө мааниде туюндурат: *Ава кан жыттанып уугун турду* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 304).

Жогоруда биз абал категориясына жана анын репрезентацияланышына түз жана кыйыр байланышкан тилдик жана тилдик эмес каражаттарды иликтөөгө алдык. Атап айтканда, жандуу жансыз предметтердин абалын туюндурууга катышкан фразеологизмдер, ошондой эле фонациялык, кинесикалык, окулесикалык, гаптикалык, ольфакциялык бейвербалдык каражаттардын кызматына бир катар мисалдар келтирилди. Ушул эки тилдик жана тилдик эмес каражаттарды, атап айтканда, фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттардын, алардын ичинен

кинесикалык каражаттар менен фразеологизмдер кабатталып келишине карата соңку мезгилдерде окумуштуулар тарабынан “фразеожест” деген термин колдонула баштады. Фразеожест термини фразеологизм менен кандайдыр бир ымдоо-жаңсоонун бири-бирине көз карандысыз катышта келип, фразеологизм турпатындагы вербалдык компоненттин белгилүү бир ымдоо-жаңсоо менен коштолуусун түшүндүрөт [Парина, 2017, 249]. Ошондой болсо дагы вербалдык компоненттин кызматын фразеологизмдер гана аткарбастан, ритуалдык, диний тексттер, ырым-жырымга байланыштуу айтымдар аткарып калуусу ыктымал деген дагы көз караштар бар. Кыргыз тил илиминде сөз болуп жаткан ымдоо-жаңсоолорго карата А.Ботобекова тарабынан “символикалык ымдоо-жаңсоолор” деген термин колдонулган. Автор вербалдык эмес каражаттарды алардын маалымат туюндуруу өзгөчөлүгүнө карай элестүү, символикалык, көрсөтүүчү, толуктоочу-тактоочу, эмоционалдуу деген топторго бөлүштүргөн [А.Ботобекова, 2007, 27]. Ал эми Н.Ш. Танаева тарабынан “символикалык ымдоо-жаңсоолор” деген терминдин ордуна “Этика-ритуалдык вербалдык эмес каражаттар” деген термин сунушталган: А.Ботобекова символикалык ымдоо-жаңсоолорго “колун бооруна алып салам берүү”, “тооп кылуу”, “колун, этегин өбүү”, “далысын салбоо”, “бет тытуу”, “колун асманга көтөрүү”, “бата кылуу” өңдүү ымдоо-жаңсоолорду киргизет. Биздин пикирибизде, вербалдык эмес каражаттардын бул тобуна “Этика-ритуалдык вербалдык эмес каражаттар” деген аталыш туура келет. Анткени бул топко адамдын жүрүм-турумуна, ырым-жырым, салт-санаа, үрп-адат жана диний жөрөлгөлөргө ылайык аткарылуучу кыймыл-жаңсоолорду, жалпы эле вербалдык эмес каражаттарды киргизүүгө болот. Андыктан “Символикалык ымдоо-жаңсоолор” деген аталыш, биздин жеке пикирибизде, бул топтогу вербалдык эмес каражаттарга шайкеш келбейт [Танаева, 2023, 95]. Демек, “фразеожест”, “символикалык ымдоо-жаңсоолор”, “этика-ритуалдык вербалдык эмес каражаттар” деген терминдерди кайсы бир деңгээлде маанилик жактан бири-бирине жакын терминдер катары эсептөөгө болот. Биздин жеке пикирибизде, вербалдык

компонентти коштогон, аны толуктаган айрым этика-ритуалдык бейвербалдык каражаттар адамдын адамдагы курч психикалык абалын, эмоционалдык чыңалуусун туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Маселен, “бет тытуу” бейвербалдык каражаттардын сүрөттөлүүсү сөзсүз жакын адамды жоготуудан кийинки психологиялык, эмоционалдык абалдын сүрөттөлүүсү менен коштолот:

– *О бейбак!.. О бейтаалай! – деп, келиндин абалына боору ачып, өзү да кемшиңдеп ыйлап бир кемпир бетине суу чачты. Айзада көзүн ачты. Кайра өрттөнүп: – А-а... Мен кантем... – деп буулугуп, кармап отурган катындардан колдорун сууруп алып, **чаңырып бетине тырмак салып жиберди**, эки бетинен шилбинин ашындай идиреп кан төгүлө түштү* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 201). Бул мисалда *чаңырып бетине тырмак салып жиберди* деген бейвербалдык каражат *көзүн ачты, кайра өрттөнүп, А-а... Мен кантем... – деп буулугуп* деген өңдүү өкүт, муң-зар, күйүт тартуу абалын туюндурган тилдик каражаттардын тутумунда сүрөттөлдү.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда сөз болуп өткөн вербалдык каражаттар, атап айтканда, морфемалар, фразеологизмдер жана айрым бейвербалдык каражаттар абал категориясынын экспликацияланышына түз же кыйыр планда катыша тургандыгы жана алардын абал категориясын туюнтуу потенциалы контекстке да байланыштуу экендиги туурасындагы тыянакка келүүгө болот.

### **3.5. Абал этиштеринин метафоризациясы жана десемантизациясы**

Тил илиминен белгилүү болгондой, метафоралардын жаралуу генезиси реалдуулуктагы ар кандай предмет, кубулушту башка предмет, кубулуштар менен алардын орток белгилерине карап өтмө мааниде салыштыруу зарылдыгы аркылуу түшүндүрүлөт. Албетте, метафораны изилдөөнүн аспектилери көп. Маселен, окумуштуу Д. Н. Арутюнова метафора тил илиминен тышкары философия, логика, психология,

психоанализ, герменевтика, адабият таануу, адабий сын, искусство, семиотика, риторика жааттарында да изилдөөгө алынарын белгилеген [Арутюнова, 1990, 5].

Реалдуулуктун ар кандай фрагменттерин метафоралык интерпретациясы тилде метафоралык таалынын түзүлүшүн өбөлгөлөйт. Ал метафоралык талаага кеңейүү тенденциясы мүнөздүү. Натыйжада, метафоризацияга кириптер болгон тилдик каражаттар менен колдонулушу турукташып калган метафоралардын ортосунда өткөөл катмарлар жаралат. Белгилүү болгондой, метафоризация тышкы турпат, орун, кыймыл-аракет, тигил же бул предметтин аткарган кызматы өңдүү параметрлерге ылайык ишке ашат.

Көпчүлүк илимий адабияттарда метафоралар жалпы колдонуудагы (общеупотребительные), жалпыга белгилүү поэтикалык (общепринятые поэтические) жана жеке авторлук (индивидуально-авторские) болуп классификацияланып жүрөт. Жалпы элге белгилүү поэтикалык метафоралардын колдонулуу жыштыгы жогору, басымдуу көпчүлүк учурларда оозеки кепте колдонулат: *таштын уюлундай бекем, темирдей ден соолук, күлгүн курак, жалындуу жааштык* ж.б.; Жалпыга белгилүү поэтикалык метафоралардын катарын, көбүнесе, көркөм чыгармалардан алынып, эл катмарына сиңип кеткен метафоралар түзөт: *тагдырдын тамашасы, жүрөк сыздайт, түн менен сырдашуу, жамгыр ыйы* ж.б. Ал эми жеке авторлук метафораларга чыгармаларда сүрөттөлүп жаткан кырдаалга ылайык автор тарабынан ойлонулуп табылган метафораларды киргизүүгө болот:

*Тайлардай булуттарды айдайсыңар,  
Талаанын чагылганын кармайсыңар.  
Чырылдап мен жетпеген жылдыздарга,  
чымчыктай бирден конуп алгансыңар.  
Көкөлөйт күнөөсүздөр жеңил гана,  
Тайгада канаты бар кардайсыңар.*

*Балдар эй, ошон үчүн балдарсыңар.*

*Кудайга жыңайлак, түз баргансыңар*

*Икардай мен асмандан кулаганда,*

*Илинип силер көктө калгансыңар.*

*Балдар эй, ошон үчүн балдарсыңар.*

*Эстүүлөр тааныганды тангансыңар,*

*Өтүнөм, жерге шашып түшпөгүлө,*

А жерде жашайт жалаң жалганчылар! (К.Бакиров) [Кыргыз поэзиясынын антологиясы, 2000, 188].

Мисал иретинде келтирилген бул ырда эки ирет кайталанган “*Балдар эй, ошон үчүн балдарсыңар*” деген саптардан башка бардык ыр саптарын жеке же автордук метафоралардын катарына киргизүүгө болот.

Ал эми этиш сөздөрдүн, анын ичинде абал этиштеринин семантикасынын кеңейиши менен метафора түзүүчү белгилерден башат алган экинчи лексикалык парадигма түзүлөт. Айрым этиштердин метафоризцияланышын көркөм чыгармалардан эле эмес, күнүмдүк оозеки сүйлөшүү практикасында кезиктирүүгө болот. Маселен, “*Мал союп сатам*” деген прототиптик кырдаалдагы “*союп сатам*” деген татаал этиш аркылуу туюндурулган аракет метафоралык планда унааларга карата да колдонулуп, базарда автоунаанын запастык бөлүктөрүн саткан жарандар тарабынан айтылган “*Машине “союп” сатам*” деген өңдүү метафоризцияланган этиштер катышкан сүйлөмдөрдү угуп калып жүрөбүз. Ал эми Кыргызстандагы азыркы саясий кырдаалды мүнөздөгөн ирониялык метафоралар, саясий метафоралар, сарказмдык метафоралар медиатексттердин, саясий дискурстун семантикалык структурасындагы туруктуу компонентке айланды десек да болот: *Буга чейин “кустуризация” деп атап келген ыкма менен азыр криминалга байланыштуу бизнесмендерди да акча төктүрүп жатпайбы* [<https://www.azattyk.org/a/32720858.html>]. Кыргызстандын саясий дискурсунда мыйзамсыз, кылмыштуу жол менен байыган жарандардын мүлкүн мамлекеттик казынага кайтарууга карата

колдонулган “*Кустуризация операциясы*” деген ирониялык метафорага байланышкан “*жарым-жартылай кусту*”, “*окишуп эле койду*”, “*чоңдордун кусканы кесеге түшүп атабы же сол чөнтөккө кетип атабы?*” деген өндүү метафоралык фразалар пайда болду. Мындай жагдайлар метафоранын эвристикалык потенциалынан, анын образдуулугунан, таасирлүүлүгүнөн, экспрессивдүүлүгүнөн тышкары, тилдик экономияга байланышкан аспектилеринен да кабар берет. Мындан тышкары белгилүү бир саясатчыларга же саясий топторго карата негативдүү контекстте айтылган *түлкү, чөөлөр, сагызган, кузгундар, торпектор, койлор* өндүү зоометафоралардын туруктуу колдонулуп жаткандыгын белгилөөгө болот. Ошондой эле айрым саясий ишмерлерге карата *базарком, водила, шопур, бандит* өндүү негативдик социоморфтук метафоралар да активдүү колдонулууда. Мындай жагдайлар метафоралардын тилдик каражаттардын колдонулушун активдештирген, алардын маанилик чегин кеңейтип, жаңы маанилерде колдонулуусун шарттаган кубулуш экендигин айгинелейт. Метафоризациянын өзгөчө мааниге ээ экендигин белгилөө менен, окумуштуу В.Н.Телия төмөндөгүдөй пикирин айткан: Необходимо заметить, что В.Н.Телия указывает на отсутствие сомнения в том, что метафоризация является одним из тропеических способов смыслопроизводства и занимает в теории языка еще более заметное место, нежели словообразование, поскольку метафора когнитивно обрабатывает не только номинативные единицы языка – слова и сочетания слов, но и строевые элементы языка, а также любые осмысленные отрезки текста – начиная от высказывания и кончая целым текстом [Телия, 1988, 47]. Келтирилген пикирде, метафоризация айтымдан тартып бүтүндөй тексттерди камтыган кубулуш экендиги айтылган. Айтымдык же тексттин бүтүндөй биз үзүндүсүнүн денгээлиндеги метафораларга карата жайылма метафора термини колдонулуп жүрөт. Маселен, “Демократия — бул эки карышкыр менен бир козунун бүгүн түшкү тамакка эмне жейбиз деген маселени добушка салуусу” деген сүйлөмдү жайылма метафора катары эсептөөгө болот. Анткени

метафоралык маани бүтүндөй сүйлөмдүн алкагында реализацияланды. Жайылма метафоралар ырым-жырымга, расымдарга байланышкан ыр формасындагы тексттерде бүтүндөй айтымдардын, тексттердин деңгээлде да кездешет: — *Назары ачтан сакта... Назары ачтан сакта... Көз салгандын көзүнө көр топурак тыгылсын... Тилдүүнүн тили кыркылсын... Ата арбагы колдосун, жигит пири жылоондон кетпесин... Элиңе аттай арка, тоодой медресе боло жүр, айланайын... — деп күбүрөп домдоду, ырым айтты. Кемпирдин тишсиз кызыл ээги кемшейип, мурдун быш тартып муңайып кетти. Минтип миздүү кылычка түшүп, ажал менен бетме-бет кармашып, өлбөй келип отурган уулга көңүлү жибиди. Өпкөнүн урулгандан карайып чыгышы, ырым ошол, кирген кирине, жаман сөз, жаман лабиз — баары ага жабышып, адам денесинин тазарганы болмокчу. Өпкө урулгандан карайды. Кемпир “жамандык күл менен кошо чык, күн менен кошо батып кет” деп, батышты көздөй алыс ыргытты... (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 377). Мындан тышкары, биздин жеке пикирибизде, мындай жайылма метафораларга кыргыз элдик оозеки чыгармалардын ар кыл жанрларынан, эпостордон алынган үзүндүлөрдү мисал келтирүүгө болот. Маселен, адамдын бир эле психо-эмоционалдык абалын, маселен, муң-зарын, ыйын көркөм сүрөттөө жайылма метафоралар турпатындагы көлөмдүү фрагменттердин деңгээлине чейин жеткирилген:*

*Өчпөскө бүткөн күн ыйлап,  
Өсүп чыккан гүл ыйлап.  
Өз жат дебей баары ыйлап,  
Токтоно албай тоо ыйлап.  
Адыр ыйлап, жер ыйлап,  
Аккан тунук суу ыйлап.  
Айдың көлдө куу ыйлап,  
Элдин баары чуркурап.  
Эси кетти буркурап.  
Кайың ыйлап, тал ыйлап,*

*Калың журттун баары ыйлап.*

*Токсондогу чал ыйлап,*

*Толгон журттун баары ыйлап.*

*Атаңдын көрү дүнүйө,*

*Кечээги көргөн бүгүн жок,*

*Ушундай экен дүйнө бок* [Манас. 1-бөлүм, 2-китеп. Фрунзе., 306].

Ал эми абал этиштеринин метафоризацияланышына байланышкан маселелер кыргыз тил илиминде Б.А. Гайыпова тарабынан каралып, анын изилдөө ишинде сөз болуп жаткан маселе боюнча төмөндөгүдөй пикир айтылган: Аталган төрт этиштен тышкары, башка этиштер да контексте абалдык маанини билдирип калган учурлар да бар. Мындайда айрыкча метафора түрүндө колдонулуучу этиштер басымдуу учурайт. М.: Булаңгыр булуттар асманды түнөртүп, Сары-Жайыктын түзүнөн соккон муздак шамал кар учуруп, бороондотчудай, тына калып, демигип турду. Айланамды карасам, жан боордош дыйкан талам, сен дагы жайдак калып, караан да жок, үн да жок, томсоруп жаткан экенсин. (Айтматов). Бул сүйлөмдөрдө жазуучу жогоруда сөздөрдү колдонуп, асмандын, шамалдын абалын чагылдырды. Жандуу заттардын ар кандай психологиялык-физиологиялык абалын билдирген жогорудагыдай этиштер жансыз заттарга карата колдонулганда кандайдыр жандуулукту пайда кылып, образдуулукту күчөткөндүгү көрүнүп турат. Сүйлөмдөгү абал маанисин туюндурган этиштер: түнөрт+(-ып), тына кал+(-ып), демик+(-ып), томсор+(-ып), жайдак кал+(-ып) чакчыл формасында айтылып, учур чактагы абалды билдирип келишти. Түнөрүп, демигип, томсоруп деген сөздөрдүн этиштик мааниси контексттен сырт өз алдынча турганда адамга гана тиешелүү болуп, адамдые психологиялык ал-абалынан кабар берет. Ал эми бул этиш сөздөрдүн автор тарабынан жансыз затка, жаратылыштагы ар кандай кубулуштарга карата колдонулган учурда сөздүн көркөмдүүлүгү артып, тексттеги жансыз нерсеге чеберчилик менен жан киргизилгендигин байкоого болот.

Демек: «Эгерде чыгармада сүрөттөлүп жаткан ар кандай жансыз нерселерге автор ылайыктуу жандандырууну, ылайыктуу кыймыл-аракеттерди туура тандап бере алса, анда ал чыгарма көркөмдүк жагынан өзүнүн сапатын арттырат,»- деп айткан С.кудайбергеновдун пикирине кошулбай коюуга болбойт. Мындан абал маанисин билдирген этиш сөздөр жөн гана бейпилдик абалды эмес, нерсени кандайдыр өтмө, образдуу мааниде да мүнөздөп, сүрөттөп көрсөтө аларына ынанабыз. Тилдеги мындай өтмө маанилер сөздөрдүн семантикалык жактан колдонулуш сферасынын кеңейишинин эң активдүү да, ийкемдүү да жолу катары адамдардын турмуштук көрүнүштөргө карата көркөм ой жүгүртүүсүнөн келип чыккан негизги амалдарынын бири болуп саналат [Гайыпова, 2012]. Бул шилтемеде абал этиштеринин метафора катары колдонулушуна мисалдар келтирилген. Бирок кыргыз тил илиминде этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин метафоризацияланышынын **субъектилик** жана **объектилик** типтери бөлүнүп көрсөтүлгөн эмес. Ал-абал этиштеринин метафоризацияланышынын **субъектилик тибинде** адамдын сезими, ою, көңүл-туйгусу, ички психоэмоционалдык абалы өз алдынча субъект катары сыпатталат. Маселен, *Басынган жетимдин жүрөгүндө толгон муңзары ашып-ташып, жылчык таппай турган экен* (Касымбеков, “Сынган кылыч”,1990, 36). *Отура-отура жүрөгү суудан чыгып калган балыктай алдастайт. Айла кана? Күч кана? Кайра тагдыры жеңип, акылы жеңип, үшкүрүп отуруп калат* (Касымбеков, “Сынган кылыч”,1990,360). *Бирок...Ал ойго эзилди. Тентиген аксылык! Кэл! Аны ушул сөздөр жылан болуп чакты.* (Касымбеков, “Сынган кылыч”,1990, 246). Мисал катары алынган сүйлөмдөрдө адамдын **“муңзары ашып-ташып, жылчык таппай турган экен”, “жүрөгү суудан чыгып калган балыктай алдастайт”, “сөздөр жылан болуп чакты”, “тагдыры жеңип, акылы жеңип, үшкүрүп отуруп калат”** деген психоэмоционалдык абалына байланышкан фразаларды субъектилик типтеги метафоралар катары эсептөөгө болот. Ал эми объектилик типтеги метафораларда адамдын психоэмоционалдык абалына

байланышкан түшүнүктөр мейкиндикке салыштырылып, ал эми адамдын өзү объект катары сыпатталат. Обьектилик типтеги метафоралар катары *бакытка бөлөнүү, азапка чулгануу, ырыскы ыроолоду, дөөлөтү мас кылды, эрки дем берди, акылы азык болду* өңдүү сөз айкаштарын мисал келтирүүгө болот: *Бирок жүрөгү козголгон жок, аны акылдын күчү, эрктин күчү бек кармап турду...Шырт... Шырт...* (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 278); *Көкүрөгүн да оор ойлор коргошундай басып турган: баарынан да Эрназардын өлүмүнө аны күнөөкөр кылмакчы болушканына күйбөгөн жери күл болуп бүттү* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 322). Келтирилген сүйлөмдөрдөгү *“акылдын күчү”, “эрктин күчү”, “оор ойлор”* деген сөз айкаштары объектилик типтеги метафоралардын кызматын аткарды. Мындан тышкары абал категориясын туюндурган жеке автордук метафоралар предикат менен байланышып, ал билдирген ар кандай кыймыл -аракеттин ишке ашуу мүнөзүн көрсөтүп дескрептивдик позицияда да келет -*Мейлиңиз. Бирок, байкатпаңыз, –деди, – сизге да, мага да жакшы болбой калат. Араң турган Мыкты тутам мойну кылча болуп эпилдеди:*

*–И...байкатпайм, аке, байкатпайм!* (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 65). Бул жумшак үн кулагына *келме болуп угулду, ага эреркеп, жаны тынчтанып каңырыгы түтөдү. Нүзүп кимгедир жини келип, жаак терилери тырышып кимдин башына чагылган болуп чагыларды издеп, ак кийизди тегеректеп тургандарды кыдырата тиктеди, катуу кумсарды* (Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 227,228). Бул мисалдардагы *тутам мойну кылча болуп, келме болуп, чагылган болуп* деген этиштик метафоралар, жогоруда белгиленгендей, сүйлөмдө предикат менен байланышып, субъектинин эмес, предикаттын, б.а., кыймыл-аракеттин аткарылуу өзгөчөлүгүн туюндурду.

Келтирилген иллюстрациялардагы талдоого алынган метафоралар жеке автордук метафоралардын тобуна кирет. Окумуштуу А.Ф.Дружинина абал этиштеринин метафоризацияланышын изилдөөдө алардын кандай топтогу метафоралардын (жалпыга белгилүү поэтикалык, жалпы

колдонуудагы, жеке автордук) курамында келгендигин эске алуу зарыл экендигин белгилеген [Дружинина, 1966, 90]. Ал эми Н.С.Смирнова этиштик метафоралардын семантикалык структурасындагы төмөндөгүдөй үч элементти бөлүп көрсөткөн: 1) жаңы предметтик-логикалык мааниге ээ болуу менен, номинация кызматын аткарып, белгилүү бир кыймылдын же абалдын аталышы; 2) белгилүү бир кыймылга же абалга кошумча мүнөздөмөнүн берилиши: темп, кыймылдын, абалдын созулушу; аякталышы; толук ишке ашуусу ж.б.; 3) метафоризацияланган сөздүн түз мааниси [Смирнова, 1966, 4].

Мындан тышкары этиштик метафораларга байланышкан ар кандай теориялык маселелер Н.Д.Арутюнова [1990], А.Н.Баранов [1991], М.Бирдсли [1990], М.Блэк [1990], А.Вежбицкая [1990], Н. Д. Гарипова [1969], А.Н.Гвоздева [1977], Ф. Уилрайт [1990], Е. Т. Черкасова [1968], Е. И. Шендельс [1972], А. М. Николаева [2012] өңдүү окумуштуулардын изилдөөлөрүндө каралган. Маселен, А. М. Николаеванын “Метафоры состояния души человека в якутском языке” аттуу макаласында абалды туюндурган метафораларды абстрактуу түшүнүктөрдү конкреттүү түшүнүк категорияларына өткөзүп, сыпаттаган метафоралар, соматикалык метафоралар, тулку-бой метафоралары, физиологиялык метафоралар деген топторго бөлүштүргөн [Николаева, 2012, 90].

Абстрактуу түшүнүктөрдү конкреттүү түшүнүк категорияларына өткөзүп, сыпаттаган метафораларга төмөндөгү мисалдарды келтирүүгө болот: *Жолдо ушундай оор ойлорго чөмүлүп баратты Базарбай* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 225). *Анда сөздүн акысы, кысасы, эсеби болчу эмес. Көңүлдөгү оюң эч катылбай, мына бу оттун учкундарындай ачык учуп чыгып, ал ойлоруң үчүн эч ким сени жектечү эмес, эч ким сени душман саначу эмес* (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 238). Бул сүйлөмдөрдүн тутумундагы *оор ойлор, сөздүн акысы, кысасы, эсеби, оюң ачык учкундарындай учуп чыгып* деген автордук метафораларда абстрактуу түшүнүктөр конкреттештирилгендигин белгилөөгө болот.

Экинчи топту түзгөн соматикалык метафоралардын курамында адамын кандайдыр бир дене мүчөсүнүн аталышы болот. Биздин жеке пикирибизде, мындай метафоралар адамдан башка жансыз заттарга, жаныбарларга карата да айтылат. Маселен, *Бишкек — өлкөбүздүн жүрөгү* [<https://govori.tv/bishkek>] деген өңдүү сүйлөмдөрдө соматикалык метафоралар кездешет. Мындан тышкары соматикалык метафоралар көркөм тексттердин тутумунда адамдардын же жаныбарлардын ички психо-эмоционалдык абалын туюндурат: *Муну көрүп Мусулманкулдун жүрөгү атып кетти* (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 300). *Колунан кара таш келбейт, Элди өзүм билем дейт* (Накыл сөз казынасы, 2011, 267). Соматикалык метафоралар аба-ырайындагы абалды сүрөттөөдө колдонулат: *Күндүн көзү көрүнбөйт* [<https://el-sozduk.kg/>].

Биздин жеке пикирибизде, “Тулку-бой метафоралары” деп аталган үчүнчү топту соматикалык метафораларга кошуп кароого да болот. Анткени адамдын дене мүчөлөрүнүн аталышы тулку-бой метафораларын да камтышы керек. Ошондой болсо да тулку-бойго байланыштуу автордук метафоралар да кездешет: *Мына, эми минтип кабагынын тырышы көбөйүп, эти оорлоп жандын тынчын көздөп калган чагында, шумдуктуу түш эскирип, эсинен чыгып бараткан кезде, күтпөгөн жерден ордодо оодарылыш болуп кетти да, тынчы жок сезимин кайра ойготту* (Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990, 346). Бул мисалда *эти оорлоп* деген автордук метафорадагы *эти* деген сөз дене, тулку-бой маанисинде келди.

А. М. Николаеванын сөз болуп жаткан классификациясындагы төртүнчү топ “физиологиялык метафоралар” деп аталып, бул топко якут тилиндеги эмоционалдык абалды билдирген метафоралар киргизилип калган: Физиологические метафоры: муң хааны көрөн букв. «видеть мучительную кровь», муңу-сору көр букв. «видеть муки», муңур уһугар тийибит «дошел до самого предела», сүргэтэ (кута-сүрэ) тостубут «переживать сильные душевные страдания, сломаться». После анализа эмоциональных метафор мы выделили следующие эмоциональные метафорические системы: восприятия

(органы тела – воспринимать), физиологии (тело в целом – ощущать) и моторики (части тела – делать) [Николаева, 2012, 90]. Биздин пикирибизде, физиологиялык метафоралар менен жан дүйнө абалын, психо-эмоционалдык абалды билдирген метафораларды өзүнчө бөлүп кароо керек. Маселен, *ач болуу, ооруу, арыктоо, дене табы көтөрүлүү, үргүлөө, толуу, кансыроо, кызаруу, кубаруу, начарлоо, саргаюу, тоюу, уктоо, картаюу, жетилүү, өлүү, чаңкоо, иишүү, азуу, жашарауу деген өңдүү* физиологиялык абалдарды билдирген сөздөрдүн метафоризацияланган маанилерин физиологиялык метафоралар тобуна киргизүүгө болот: ***Уктап жаткан*** эл жоголот, же кул болуп ***ойгонот*** (Мустафа Кемаль Ата Түрк). Ал эми жан дүйнө абалын, психо-эмоционалдык абалдарга карата колдонулган метафоралар өзүнчө чоң топту түзөт. Анткени алардын көркөм чыгармаларда колдонулуу жыштыгы жогору болуп, адамдар менен катар жаныбарлардын абалын туюндуруунун да натыйжалуу каражаты катары эсептелет: *Өткөн өмүр, кеткен күндөрдүн элестери Ташчайнар экөөнүн эгиздей ээрчише жашаган турмушунун ар бир күнү сүрөттөй калкылдап көзгө тартыла келгенде ичин кайрадан-кайра жалын менен өрт чалып, бук болгонуна чыдабай ордуна тура кала сендиректеп басып кетип, кайрадан бир жерге узунунан бүк түшүп, карыган башына нечен жерди, нечен жолду баскан мээнеттүү колдорун кайрадан жаздап, элестер дүйнөсүнө кайрадан кирип кетип жатты* — уламдан улам бөлтүрүктөрүнүн эстеди — бирде жакында эле көз көрүнөө уурдатып жиберген төртөөн, бирде Моюнкумдагы жандуу сүргүндө мерт болгондорун, бирде көл жээгиндеги камыш ичинде өрттөнүп өлгөн байкуштарын элестетти, — бирок баарынан да ишенген тоосу, таянган түркүгү каруулуу Ташчайнарын көп эстеди (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 326-327). Мисалдагы ***“ичин кайрадан-кайра жалын менен өрт чалып”, “элестер дүйнөсүнө кайрадан кирип кетип жатты”*** деген өңдүү сөз айкаштарындагы ***“жалын менен өрт чалуу”, “элестер дүйнөсү”*** метафораларын ички эмоционалдык абалды сыпаттаган метафоралардын тобуна киргизүүгө болот. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде турмуштун түрдүү

чөйрөлөрүндөгү типтүү кырдаалдарды таамай чагылдырган жогорудагыдай айрым автордук жеке метафоралар турукташуу тенденциясына ээ болуп, улам кайталанып колдонулуп отуруп узуалдык метафоралардын тобуна өтүшөт. Маселен, окумуштуу С.Н. Медведеванын пикиринде, мезгилдин өтүүсү менен, метафоралардын жаралуу тарыхый, маданий контексттери, көпчүлүк учурда алардын авторлору да унутулуп, алар кайсы бир кептик кырдаалдарды таамай чагылдыруунун даяр, турукташкан материалына айланат [Медведева, 2019, 39]. Андыктан метафораларды, анын ичинде абал категориясына байланышкан автордук метафораларды дагы концептуалдуу, түшүнүктүк мазмунду вербалдаштырган, фразеологизмдердин жаралуусун шарттаган фактор катары да мүнөздөөгө болот. Демек, метафоралардын мындай өзгөчөлүгү алардын эвристикалык, когнитивдик потенциалынан кабар берет.

### **3.6. Ал-абал этиштерин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин десемантизациясы жана грамматикализациясы**

Абал категориясына байланышкан маанилерди лексикалык бирдиктер гана туюндурбастан, татаал этиштер, сөз айкаштары, этиштик фразеологизмдер, метафораларизацияланган этиштер өңдүү тилдик каражаттар аткара тургандыгына биз мындан мурунку параграфтарда конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында токтолдук. Абал категориясына байланышкан маанилердин туюндурулушуна татаал этиштер да катыша тургандыгы жөнүндө да буга чейинки параграфтарда айтылды. Анда сөз болгондой, абал категориясы уңгу сөздөргө, туунду сөздөргө, кош сөздөргө ошондой эле алардын ар кандай грамматикалык формаларына жардамчы этиштердин улануусу аркылуу да туюндурулат. Мындай жардамчы этиштердин катарына *эт, кыл, де, ал, бер, кел, кал, сал, отур, жат, тур, бол, кой* деген өңдүү жардамчы этиштерди киргизүүгө болот. Кыргыз тилинин нормативдик грамматикасынын морфология бөлүмүнө арналган эмгектерде жогоруда саналып өткөн жардамчы этиштердин уңгу жана туунду сөздөргө

уланганда, алар өтмө мааниде колдонула тургандагы айтылып келген: Тубаса же туунду формада берилген жөнөкөй жана татаал түзүлүштөгү зат атоочтор төрчүл орун абалында келип, этиштер менен багыныңкы байланыштын көбүнчө башкаруу, кээде ыкташуу жана ээрчишүү байланыштарынын биринде айкашат. М: *күнөө кой, шоктук кылба, бирдеме деди, алдан тайды, кол кабыш кыл, өбөк-жөлөк бол ж.б. Жоого аттанса, эли-жери дем берсин. Каардансам, кабак бүркөп кенебедиң. Кыйтырлыкка салып, күчкө салып, алдап-соолап олтурат. Ал ага кулдук уруп, же ыраазычылык айтып олтурбады. Кантип көрүнөрүнөн сарсанаа болуп келет.* Мисалдардан көрүнүп тургандай, татаал этиштерди уюштурууда ар кайсыл эле зат атооч эмес, абстрактуу зат атоочтор, эгерде конкреттүү зат атооч болсо, өтмө мааниде колдонулуу менен гана база болуучулук функцияны аткара алат. Ал эми мындай сөздөрдүн этиштик бөлүгү өтмө маанини камтыган жардамчы этиштерден гана болот. Эгерде бул өзгөчөлүктөр сакталбаса, башкача айтканда, зат атоочтун абстрактуулугу менен этиштин өтмө маанилүүлүгү сакталбаса, атоочтук унгулуу татаал этиш эмес, этиштик эркин сөз айкашы курулат. Маселен, *Үйгө кирди да, жаа-жебесин колго алды. Ал демилгени колго алды* деген сүйлөмдөрдөгү “колго алды” деген сөздүк айкалыштарды бири-бири менен, “бирдеме деди”, “бирдеме берди” деген айкалыштарды өз ара бирдей кароого мүмкүн эмес [Элчиев, 2021, 51]. Келтирилген бул пикирде татаал этиштердин тутумундагы жардамчы этиштердин өтмө маанини камтый турганды айтылган. Өтмө маанилүүлүктөн тышкары жардамчы этиштердин десемантизациясы жана грамматикализациясы процесстерине кабыла тургандыгын да белгилөөгө болот. Десемантизация сөздүн өзүнүн лексикалык, предметтик маанисин акырындап жоготуусун түшүнүндүрөт. Айрым учурларда десемантизация процессине кириптер болгон лексикалык бирдиктер предметтик, логикалык маанилеринен толук ажырашы ыктымал. Мындай учурларда тилдик каражаттар кеп

агымында катар келген сөздөргө баалоо маанилерин, ар кандай кошумча маанилерди, семантикалык оттенкторду туюндурган тилдик каражаттардын катарына өтөт: *Аттиң, ошондо түзүк моокум канбай калды эле, бат ойгонуп кеттим эле...Мына а да келди... Көңүлү көтөрүлө түштү* (Касымбеков, “Сынган кылыч”,1990, 277). Келтирилген мисалдардагы *эле* бөлүкчөсү өзүнчө турганда, чектөө маанисин берсе, ал эми жогорудагы сүйлөмдүн тутумунда модалдык бөлүкчөнүн кызматын аткарып калды. Б.а., сүйлөп жаткан тараптын өкүнүү, түшү аягына чыкпай, толук канааттанбай калган абалына кошумча маани киргизип турат. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү *түштү* деген жардамчы этиши аркылуу эмоционалдык абалдын кескин өзгөрүүсү туюндурулду. Мындан тышкары туюп, сезген жагымсыз, кырсыктуу абалдын чындык болуп чыкканын сыпаттаган сүйлөмдөрдүн тутумунда келип, *эле* бөлүкчөсү субъектинин кайгырып, карбаластаган, аралаш сезимдерге кабылган абалын да билдирет: — *Бир жамандык болорун сездим эле... Кече атымдын башына камчы тийгенде эле сездим эле...* (Касымбеков, “Сынган кылыч”,1990, 246). Жогоруда белгиленгендей, десемантизация процессинин натыйжасында айрым тилдик каражаттар лексикалык, логикалык маанилеринен толук ажырап, алардын маанилерин контекстке тышкары аныктоого мүмкүн болбой калат. Ал эми алардын алгачкы лексикалык маанисин аныктоо үчүн этимологиялык изилдөө жүргүзүү зарылдыгы келип чыгат.

*Кайран гана Ала Кунан... Ала Кунан...*

*Жылкыдан бир жаралып*

*Бир туулган!* [О.Султанов, “Ала кунан”, 1996:103].

*Атаганат* десенчи да, оо *чиркин* дүнүйө,

*Атаганат* десенчи да, оо *чиркин* дүнүйө. [Элдик ыр].

*Өтүп барат бул заман зулдаган,*

*Өтүп барат зуулдап улуу заман,*

***Кайрандарым**, а силер жатасыңар*

*Терек муңун туйбастан шуулдаган [С.Жигитов, “Элегия”].*

Келтирилген мисалдардагы **“кайран”**, **“атаганат”**, **“чиркин”**, **“кайрандарым”** деген өңдүү сөздөрдүн лексикалык маанилери десемантизациялангандыгы талашсыз. Андыктан келтирилген мисалдардагы сөздөрдүн кызматы синтаксистик, лексикалык, интонациялык, контексттик деңгээлдердеги каражаттардын тутумунда аныкталышы мүмкүн. Аталган сөздөр адамдын психозмоционалдык абалын түздөн-түз атап көрсөтпөсө да, ар кандай абалды туюндурган тилдик каражаттардын тутумунда келе тургандыгын белгилөөгө болот. Демек, мындай тилдик каражаттардын контексттен толук көз карандылыгы б.а., синсемантизми (сөздүн контексттен тышкары белгилүү бир денотаттык мааниге ээ болбоосу) алардын полифункционалдуулугунан кабар берет, демек, мындай тилдик каражаттарды полифункционалдуу сөздөр деген семантика-функционалдык класстын алкагында кароого да болот. Негизи, десемантизация, полифункционалдуулук, синсемантизм кубулуштары эврисемияга, б.а., кең маанилүүлүккө мүнөздүү белгилер катары сыпатталат. Көп маанилүүлүктө же полисемияда сөздөрдүн маанилеринин кеңейишине карата эврисемия деген термин колдонулуп, бул термин кең маанилүүлүк (широкозначность) дегенди билдирет. Эврисемия окумуштуу Н.Н.Амосов тарабынан илимий айлампага киргизилип, бул термин сөздүн семантикалык көлөмүнүн кеңейишин түшүндүрөт. Көп маанилүүлүк же полисемия менен эврисемиянын өз ара карым-катышы боюнча тил илиминде эки башка көз караш бар. Атап айтканда, В.М. Соколова, А.А. Уфимцева, Н.С. Димова, О.Н. Судакова, А.М. Аралов өңдүү окумуштуулар эврисемияны полисемия менен түздөн-түз байланыштагы кубулуш катары карашат. Ал эми экинчи көз карашты тутунган окумуштуулар эврисемияны сөздөрдүн өзгөчө, спецификалык тобун бириктирген лексика-семантикалык категория катары мүнөздөшөт. Ошол себептүү алар полисемия менен эврисемияны эки башка

тилдик кубулуш катары сыпатташат. Маселен, көп маанилүү этиштер кыймыл-аракетти туюндурган ар кандай маанилерди өзүнө камтыса, кең маанилүү этиштер жалпыланган бир кыймыл-аракетти билдирет. Ал эми кең маанилүү этиштердин жеке маанилери (подзначения) конкреттүү контексттин алкагында аныкталат. Жалпыланган, кең маанилерге караганда, жеке маанилер тар маанилерди туюндурат (Боровик, 1958, 33).

Окумуштуу В.К.Колобаев полисемия менен эврисемиянын айырмасын төмөндөгүдөй аргументтер аркылуу негиздөөгө аракет кылган. Полисемияда бир сөз эки же бир нече түшүнүктөрдү билдирсе, ал эми эврисемияда сөз бир кенири түшүнүктү туюндуруп, ошол кеңири түшүнүктүн жеке маанилери кеп агымында конкреттештирилет. В.К.Колобаев эврисемиянын төмөндөгүдөй конкреттүү белгилерин бөлүп көрсөткөн: 1) синкретизм, 2) полиденотаттуулук, 3) синсемантизм, 4) десемантизация, 5) полифункционалдуулук, 6) мындай сөздөрдүн маанилеринин конкреттештирүү үчүн зарыл болгон кеңири контекст [Колобаев, 1983,14]. Кыргыз тилинде да айрым бир сөздөрдүн семантикалык табиятын жогоруда саналып өткөн белгилерге ылайык карап көрүүгө болот. Маселен, кыргыз тилинде сырдык сөздөр катары каралып жүргөн айрым сөздөрдө десемантизация (сөздүн акырындап лексикалык маанисинен ажыроосу), полифункционалдуулук (көп кызмат аткаруу мүмкүнчүлүгү), полиденотаттуулук (бир эле сөздүн бир текке кирбеген, бир өңчөй эмес предмет, кубулуштарга карата колдонулушу) өндүү белгилер байкалат. Демек, десемантизация, полифункционалдуулуктан тышкары эврисемияга, б.а., кең маанилүү сөздөргө синсемантизм мүнөздүү. Синсемантизм термини сөздүн контексттен тышкары белгилүү бир денотаттык мааниге ээ болбоосуна карата колдонулат. Анткени кең маанидеги сөздөрдүн маанилерин конкреттештирүүдө бир сөз, же бир фраза жетишсиз болот. Ошол себептүү эврисемияда кең маанилүү сөздөрдүн семантикалары контексттин алкагында гана конкреттештирилиши мүмкүн.

Биздин жеке пикирибизде, мындай полифункционалдуу, б.а., көп кызматтуу сөздөрдүн категориясына *атаңдын көрү, керек, бар, жок* деген өңдүү сөздөрдү киргизүүгө болот. Маселен, “*атаңдын көрү*” деген сөз айкашы лексикалык мааниге ээ болгону менен, эч кандай логикалык, номинативдик маани бербестен, сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата ар кандай сезим, эмоцияны туюндурары белгилүү. Ал эми кандай эмоция туюндурулуп жаткандыгы, жогоруда сөз болгондой, контекст аркылуу гана аныкталат. Бул сөз айкашынын төмөндөгү бир эле эпизоддо үч башка эмоцияны туюндурганын көрүүгө болот.

*Бир убакта таттуу ой Мыктынын көөдөнүн дагы тээп чыкты:*

*-Атаңдын көр-ү!..-деди ал демин ичине түшүрүп. Жанагы дүкөндө... ой, чылк гана военный кийим турат!..*

*...-Болсоң болгондой болуп, генерал болсоң!*

*Мыктынын көзү чакчайды:*

*-Атаңдын көрү де!!*

*Кыялыбыз учу жоголгон көтөрмөдөй чубалып, ажырыктын тамырындай улам чаташып, бир көчөнүн бурчундагы пивоканага тумшугубуз тийгенде үзүлдү.*

*-Ох... пивосу болсо бар экен, шишкебек болсо бар экен!..*

*-Кана, -дедим мен дагы кеберсиген эриндеримди жаланып, -экиден тарталыбы? Өзүбүз да иттей аактадыкда!..*

*-Мейли үчтөн болсун. Атасынын көрү, бир эс алалычы* (Т.Касымбеков “Адам болгум келет”, 1990, 64).

*Атаңдын көрү* деген сырдык сөз биринчи сүйлөмдө суктануу, экинчи сүйлөмдө кыялдануу, ал эми үчүнчү сүйлөмдө каармандын күмөн ойлорун четке кагып, өзүн кубаттоо сезими берилип жаткандыгын контекст аркылуу түшүнүүгө болот.

Ушул эле сырдык сөз адамдын терс, жагымсыз эмоцияларын да туюндура тургандыгын көркөм чыгармалардан алынган төмөндөгү имсалдар айгинелейт.

*Атаңдын көрү, дүнүйө,  
Артты го мээнет күнүгө.  
Атпай түрктүн балдары,  
Жамандык кылдым кимиңе?!*

*Атаңдын көрү, дүнүйө,  
Кечээги көргөн бүгүн жок.  
Ушундай экен дүйнө бок,*

*Атаңдын көрү, дүнүйө,  
Камчыдан башка тууган жок... (“Манас”, 9-китеп:180).*

*Жолдо эч ким менен сүйлөшпөдү, маанайы нас болуп, ой басып келди.  
Карабекти го эл алдында сындырды, арбагын тебелеп салды. Атаңдын  
көрү, бөлөк боор эл деген ушулбу? Ал да өзүнчө дили сынып кайтты*  
(Т.Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990: 246).

Бул үзүндүлөрдө *Атаңдын көрү* деген сөз айкашы аркылуу терс эмоциялар, атап айтканда, өкүт, өкүнүч, кайгы, ичтен сызуу өңдүү сезимдер берилген.

Биздин жеке пикирибизде, кыргыз тилинде *бар, жок* деген сөздөрдүн да, полифункционалдуу табиятын эске алуу менен, анын кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги боюнча суроо коюуга болот. Анткени кыргыз тилинин нормативдүү грамматикасына байланыштуу жазылган айрым эмгектерде аталган сөздөр этиш сөздөр катары сыпатталса, айрым адабияттарда модал сөздөрдүн катарына киргизилип жүрөт. Бирок *бар, жок* деген сөздөрдө этиштерге да, модал сөздөргө да тиешелүү белги-каситтер жок. Маселен, котормо сөздүктөрдө *бар* деген сөздүн төмөндөгүдөй маанилери берилип жүрөт:

### **бар I**

1. имеется, есть; наличие чего-л.;

атам, энем бар болсун, оозу, мурду жок болсун погов. шутл. отец, мать пусть у меня будут, рта и носа пусть у них не будет (так говорят старики, когда их угощают, шутливо намекая на то, что дело стариков - приготовить, а есть

должна молодёжь);

бар болгону всё, все;

колумда барым всё, что я имею; всё, что у меня есть;

күчүнүн барынча со всей силой; употребляя всю свою силу (какая есть);

бары-жогун вин. п.

1) всех их;

2) всё, что у них было;

бары-жогунан айрылды он лишился всего, что имел;

барыкан жогу чем такой, лучше никакого;

алардын бар максаты... единственная их цель...;

бар бере турган акчам ушул вот это все деньги, которые я могу дать (которые у меня имеются);

бар көрө турган күнүм ушул вот моя жизнь (как она есть - не лучше и не хуже);

бардан жок болду было, да нет; было, да сплыло;

маа эмне бар?

1) а для меня что есть?

2) а меня-то это с какой стороны касается?, мне-то какое дело?

2. (чаще колунда бар) имущий, богатый;

базар - барга таттуу, жокко - ачуу погов. имущему базар сладок, неимущему - горек;

колунда бар киши состоятельный, зажиточный, богатый человек;

бар бол (уңздар) ! будь (те) здоров (ы) !; спасибо! (ответ работающего на приветствие или ответ на доброе пожелание);

эсендик сураганың бар болсун! спасибо тебе за пожелание здоровья!

(ещё прим. см. ары- III);

бар бол, уулум бар бол! спасибо, сынок, спасибо!;

барсыңбы? шутл. ты ещё жив?

нин -ни (си) бар не все одинаковы, не все на один покррой;

кишинин кишиси бар не все люди одинаковы, человек человеку - рознь;

аттын аты бар есть лошадь в лошадь; лошадь лошади - рознь;  
жок-барды сүйлөш см. жок.

Демек, аталган сөздөрдүн семантика-функционалдык табиятын эске алуу менен, алардын кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин кайрадан карап көрүүгө болот.

Ушул өңдүү ача пикир жараткан жагдайлар жардамчы атоочтордун семантика-функционалдык табиятына арналган изилдөөлөрдө да кездешет. Түрк тилдеринде жардамчы атоочторду окумуштуулардын бир тобу жеке категория катары таанып, өз алдынча кароо керек десе (Н. К. Дмитриев, А. Ыскаков, Ш. Шоабдурахманов, Н. П. Дыренкова, А. А. Коклянова, В. А. Исенгалиева), экинчи бир топтогу окумуштуулар жардамчы атоочторду жандоочтордун курамында карап келишкен, бирок жардамчы атоочтук маани таанылган (А. Н. Кононов, Н.А. Баскаков, М. Балакаев). Жардамчы атоочторду өз алдынча категория катары атайын илимий изилдөөнүн объектисине алган (кандидаттык диссертация жазган) окумуштуулар да жок эмес (Н. Е. Петров, М. Оразов, Т. М. Тоцакова, Т. Е. Орсулова, К. Молгаждаров). Жардамчы атоочтордун лексикалык, грамматикалык маанилери, семантикалык жактан топторго бөлүнүшү, синтаксисттик функциялары, тарыхый өнүгүшү сыяктуу маселелер башка тектеш түрк тилдеринде изилденгени менен, кыргыз тилинин материалдарынын негизинде азыркы мезгилде дагы тереңирээк иликтөөнү талап кылган маселелердин бири катары калууда [Алтаева, 2019]. Ал эми кыргыз тил илиминде Д.И. Алтаеванын 2019 -жылы корголгон “Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы” аттуу кандидаттык диссертациясында жардамчы атоочтор менен жандоочтордун ортосундагы жалпылык жана айрмачылыктарына байланыштуу төмөндөгүдөй пикир айтылган: Кызматчы сөздүк мааниде келгенде жардамчы атооч да, жандооч да конкреттүү мааниге ээ эмес, ошондуктан сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. 3). Сөз айкаштарынын тутумундагы жардамчы атооч да, жандооч да алдындагы атооч сөз менен

өзүнөн кийинки этишти байланыштырат: тамдын үстүнө чыгуу, шаарга карай баруу. 4). Бул эки категория тең лексика-грамматикалык жактан атооч сөздөрдөн кийин келет. Салышт: короонун сыртында, тоонун этегинде, дарактын башында, тоонун боорунда, үңкүрдүн оозунда жана айылга карай, тоону көздөй, үйгө карай, мектепке чейин, сен үчүн. 5). Жардамчы атооч да, жандооч да өзүнүн алдындагы сөз менен айкашып айтылат, бирок экөөндө тең лексикалык маани басаңдатылгандыктан сөз айкашынын багындыруучу түгөйү боло алышпайт, демек алар сөз айкашын түзө алышпайт. Маселен: таштын астында, үйдү көздөй ж. б. десек толук маанидеги сөз айкаштары уюшулбайт. Жардамчы атоочтор да, жандоочтор да экинчи бир сөзгө багыныңкы компонент катары келгенде гана сөз айкашы уюшулат: таштын астына коюу, үйдү көздөй жөнөө [Алтаева, 2019]. Демек, келтирилген бул пикирде жардамчы атоочтор өз алдынча сөз айкашын уюштуруу касиетине ээ эместиги, ошондой эле алар багындыруучу түгөйү боло алышпай тургандыгы, демек, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткара албастыгы айтылган. Бирок кыргыз тилиндеги *Асты -таш, үстү -таш, ортосунда бышкан аш* (табышмак), *Ичи ичинде, ичегиси тышында* (табышмак) деген өңдүү сүйлөмдөрдө жардамчы атоочтордун катышуусу менен сөз айкашы түзүлгөндүгүн көрүүгө болот. Ал гана эмес *асты -таш, үстү -таш* деген сөз айкаштарында *асты, үстү* деген жардамчы атоочтор багындыруучу түгөйлөрдүн позициясында келди. Ал эми аталган сөз айкаштарынын түгөйлөрү сүйлөмдүн тутумунда өз ара предикативдик катышта келип жардамчы атоочтор (асты, үстү) ээлик милдетти аткарышты. Демек, ушул өңдүү бир жактуу чечүүгө мүмкүн болбогон жагдайлар айрым тил каражаттарынын полифункционалдуу табиятка ээ экендигин айгинелейт. Андыктан сөздөрдүн десемантизациясы дайыма эле грамматикализацияга (тарыхый узак процесстин натыйжасында лексикалык бирдиктердин өз маанилерин жоготуп кызматчы функцияга өтүүсү) алып келе бербестиги туурасында тыянакка келүүгө болот. Мындан тышкары тилдик каражаттар конкреттүү кеп агымында десемантизацияланып, натыйжада, алардын

валенттүүлүгү, б.а., башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү кеңейет. Маселен, — *Үкөм кайыш көппү ? Өтүк тикпейбизби ? Жакында кеп жыгач колума тиет.*

*Жооп бергенимче болбой, зайыбы жаалап калды аны: — Койсоңчу ошо кеп жыгач колго тиетти!? Ушуну айтып отуруп, карып кеттиң* (Т.Касымбеков “Адам болгум келет”, 1990, 154). Келтирилген мисалдан көрүнүп тургандай, **тиет** деген сөздүн этиш экендигине карабастан, ага табыш жөндөмөсүнүн **-ти** мүчөсү уланды. Формалдуу грамматиканын талабына ылайык, этиш сөздөргө жөндөмө мүчөлөрдүн уланышы мүмкүн эмес. Ал эми бул сүйлөмдөгү **тиет** деген этишке **-ти** мүчөсүнүн уланышы менен, **тиет** этиши семантикалык жаткан объектилик милдетти аткарып калды. Ушул өңдүү семантикалык деривациялардан да айрым сөздөрдүн нормативдүү грамматикада сыпатталбаган кызматтары бар экендигин көрүүгө болот. Этиш сөздөр кеп агымында мындай семантикалык деривацияларына жана алардын метафоризацияланышына байланышкан маселелер Б.И. Татаринцев [1987], Г.И. Кустова [2000], О.Ю.Кокошникова [2004], А.Я. Салчак [2005], М.Д.Чертыкова [2016] өңдүү бир катар окумуштуулардын эмгектеринде изилдөөгө алынган.

Эврисемиянын, б.а., кең маанилүүлүктүн белгилеринин бири болгон полифункционалдуулукка (көп кызматтуулукка) карата кыргыз тилиндеги модалдык сөздөргө арналган изилдөөлөрдө “функционалдык омонимдер” деген термин да колдонулуп жүрөт. Мындай изилдөөлөргө Н.Шаршеев [Шаршеев,1969], Б. Ө. Орузбаева [Орузбаева, 1992], Ж. Жусаев [Жусаев, 2000] өңдүү авторлордун эмгектерин киргизүүгө болот. Ар башка системадагы тилдердеги модалдык сөздөрдү салыштырып изилдөөгө арналган сонку изилдөөлөрдө да аталган термин активдүү колдонулат. Маселен, Н.Т.Чойбекованын “Англис, немис тилдериндеги модалдык этиштер жана алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери” аттуу диссертациясында аталган термин модалдык сөздөрдүн ар кандай синтаксистик кызмат аткарышына карата колдонулган: “Фактылык материал

көрсөтүп тургандай, кыргыз тилинде сөздөр көп маанини бергендиктен жана учурга жараша колдонулгандыктан, тилде функционалдык омонимдерди пайда кылат. Ушундай эле көрүнүш *жакшы* сөзүнүн функциясында да байкалат.

Мисалы: *Жакшы, бара тур. Же: Жакшы, кийин сүйлөшөлү. Кош, жакшы калыңыз!*

Жогоруда келтирилген сүйлөмдөрдө модалдык маани туюнтулган. *Жакшы буюмдар сатылууда. Жакшы адамдын белгиси эл камы үчүн жүгүрөт* (Токтогул).

Берилген контексттерде *жакшы* сөзүнүн жардамы менен адамдын, кандайдыр бир буюмдун сапаттык мүнөздөмөсү баяндалат.

*Ырас, дурус, жакшы* сөздөрүнүн мынчалык көп түрдүү маанилерде колдонулгандыгы омонимия кубулушунун кыргыз тилинде да көп кездешерин күбөлөндүрөт, тил ар дайым өнүгүп тургандыктан, бир сөз түркүм башка сөз түркүмгө өтүп кетиши мүмкүн. Ошондуктан орус жана кыргыз тилдериндеги модалдык сөздөрдү изилдөөдө алардын кепте функция (милдет) аткарган учурундагы лексика-грамматикалык белгилери менен өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу зарыл.

Маанилери контекстте гана ачыла турган модалдык сөздөрдү кыргыз тилинде да сөздөрдүн функциялык-семантикалык тобу катары кароо керек.

Белгилей кетүүчү нерсе, *албетте, арийне, балким, чындыгында* деген сөздөр модалдык сөздөр катары гана каралат. Ал эми *ырас, мүмкүн, ыктымал, керек, тийиш, көрүнөт, чыгар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, имиш, дейм* деген модалдык сөздөр кээ бир учурларда модалдык сөздөр катары колдонулса, айрым учурларда сөздөрүнүн негизги маанисинде колдонулат [Чойбекова, 2022, 30]. Модал сөздөр да таза этиштик жана модалдык маанилерде келип, сүйлөмдө эки башка синтаксистик кызмат аткарып калат. Маселен, “Кош терек алыстан көрүнөт” деген сүйлөмдө “көрүнөт” деген сөз этиштик мааниде колдонулса, ал эми “Сөзүнө караганда, дурус киши көрүнөт” деген сүйлөмдө “көрүнөт” модалдык сөз маанисинде келди. Бирок

этимологиялык жактан тектеш сөздөрдүн ар кандай кызматына карата “функционалдык омонимдер” деген терминдин колдонулушуна кошула албайбыз. Анткени омонимдер эки башка лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр болсо, ал эми этиштер менен модалдык этиштердин ортосунда этимологиялык тектештик катыш бар. Албетте, англис, немис, орус тилдеринен айырмаланып, кыргыз тилинде модалдык этиштер өзүнчө лексика-семантикалык класс катары каралбайт.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда сөз болгон эврисемия, полифункционалдуулук, синсемантизм, десемантизация жана грамматикализация тилдик кубулуштарына байланыштуу айтылган пикир, көз караштарды эске алуу менен, уңгу, туунду, кош сөздөргө ошондой эле алардын ар кандай грамматикалык формаларына уланып, абал категориясына байланышкан маанилерди туюндурууга катышкан *эт, кыл, де, ал, бер, кел, кал, сал, отур, жат, тур, бол, кой* деген өңдүү жана башка жардамчы этиштер алгач десемантизацияга андан кийин грамматикализацияга кириптер болуп, натыйжада, алар негизги этиштер катышкан синтаксистик конструкциялардын курамында акырындап жардамчы этиштик функцияга өткөн деген тыянакка келүүгө болот.

### **3.7. Валенттүүлүк жана анын типтери**

Жалпы тил илиминде валенттүүлүккө берилген аныктамалардын дээрлик баарында эле сөздөрдүн кеп агымында башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү жана алардын синтаксистик байланыштарды түзүү потенциалы туурасында айтылат. Айрым окумуштуулар валенттүүлүктү синтаксистик байланыштардын деңгээлинде гана карашса, башкалары тилдик иерархиянын деңгээлдериндеги (фонема, морфема, сөз айкашы) бардык элементтердин өзүнүн деңгээлиндеги башка тилдик элементтер менен комбинацияга кирүү мүмкүнчүлүгү катары мүнөздөшөт.

Советтик тил илиминде валенттүүлүк теориясын термин катары окумуштуу С.Д.Кацнельсон 1948-жылы киргизген. Ал валенттүүлүктү сөздүн

сүйлөмдөгү башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү катары аныктаган. Илимпоз С.Д.Кацнельсондун ою боюнча этиш сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун аныктоо жөндөмдүүлүгүнө ээ

Валенттүүлүк термини химия илиминде химиялык айкашуудагы атомдордун тобунан көз каранды болгон түшүнүк катары көптөгөн аныктамаларга ээ. Ушул сыяктуу эле тил илиминде да көптөгөн түшүнүктөр айтылып келет. Мисалы, алардын ичинен окумуштуу В.Г.Гак тарабынан “Валенттүүлүк-бул сөздүн башка элементтер менен синтаксистик байланыша алуу мүмкүнчүлүгү” деген жалпыланган аныктама берилген [Тургунбаева, 2019, 15]. Ошондой эле валенттүүлүктүн түрлөрү боюнча да окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир жок. Мындан тышкары валенттүүлүктүн бир эле түрү ар кайсы изилдөөлөрдө ар кандайча аталгандыгы сөз болуп жаткан багытта терминдик синонимиянын да басымдуулугун айгинелейт. Маселен, Е.В.Разова валенттүүлүктүн формалдык (синтаксистик) жана мазмундук (семантикалык) түрлөрүн бөлүп көрсөткөн [Разова, 2008, 26]. Ушундай эле көз караш С.М.Кибардина тарабынан да айтылып, сөздөрдүн башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү алардын семантикалык жана синтаксистик валенттүүлүгү аркылуу аныкталарын белгилеген [Кибардина, 1979, 12]. Формалдык валенттүүлүк И.Б.Долинина [Долинина, 1977], В.Б. Касевич [Касевич, 1988], С.Д.Кацнельсон [Кацнельсон, 1987], С.М.Кибардина [Кибардина, 1989], С.М.Панкратова [Панкратова, 1998], М.Д.Степанова [Степанова, 1967], Н.И.Филичева [Филичева, 1967] өңдүү окумуштуулардын пикиринде дайыма эле мазмундук валенттүүлүк менен шайкеш келе бербеген, белгилүү бир сөз формалары менен байланышкан жана ар башка тилде ар башкача мүнөздү алып жүргөн валенттүүлүктүн түрү катары аныкталган. Ал эми мазмундук валенттүүлүк сөздөрдүн башка сөздөр менен болгон комбинацияларына маанилик чектөөлөрдү киргизүүнүн булагы жана морфологияга көз каранды болбогон, бардык тилдер үчүн универсалдуу, орток валенттүүлүктүн түрү катары мүнөздөлдөлгөн. Бирок валенттүүлүк аталган бул эки тип менен гана

чектелип калбайт. Айрым окумуштуулар валенттүүлүктү жалпы жана элементардык, көп орундуу жана бир орундуу, потенциалдуу жана реализацияланган, милдеттүү (обязательный) жана факультативдик, категориялык жана индивидуалдуу деген өңдүү түрлөргө бөлүштүрүшөт [Разова, 2008, 27].

Валенттүүлүктү типтештирүүдө таза тилдик өңүткө басым жасаган С.М.Кибардина, С.Д.Кацнельсон, В.В.Бурлаков, Д.Н.Шмелев изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде валенттүүлүк, негизинен, синтаксистик жана семантикалык деген түрлөргө бөлүштүрүлүп каралат. Мындан тышкары окумуштуулар арасында валенттүүлүктү тилдик ярустарга байланыштуу типтештирүү аракети болуп келген. Бул көз карашка ылайык, валенттүүлүк лексикалык валенттүүлүк, синтаксистик валенттүүлүк, грамматикалык валенттүүлүк деген түрлөргө классификацияланган.

Лексикалык валенттүүлүк сөздөрдүн башка сөздөр менен тандап айкаша алуу мүмкүнчүлүгү катары аныкталса, ал эми синтаксистик валенттүүлүк окумуштуу Ю.Д.Апресян тарабынан лексеманын багындыруучу жана багыныңкы позицияда болуу мүмкүнчүлүгү катары түшүндүрүлгөн [Апресян, 1969, 81]. Валенттүүлүктү типтештирүүнүн деңгээлдик принцибинин натыйжалуулугун белгилөө менен, айрым окумуштуулар валенттүүлүктүн грамматикалык түрү да бар экендигин белгилешет. Маселен, В.Г.Адмони грамматикалык валенттүүлүктү кандайдыр бир грамматикалык формадагы сөз айкаштарынын белгилүү бир сөз айкаштары менен комбинацияга кирүү мүмкүнчүлүгү катары сыпаттаган. Мындан тышкары В.Г.Адмони бардык маани берүүчү сөз түркүмдөрү өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ылайык, валенттүүлүк касиетине ээ экендигин айтат. Ал эми алардын багындыруучу же багыныңкы позицияларда болуусу сөздөрдүн семантикасына байланыштуу аныкталаарын белгилеген [Адмони, 1973, 117]. Башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөргө салыштырмалуу этиштердин сүйлөмдүн структурасын аныктаган анын семантикалык, синтаксистик борбору, түйүнү катары

сыпаттоого негизделген көз карашка ылайык, айрым окумуштуулар этиш сөздөрдүн семантикалык валенттүүлүгүнүн жогорулугуна бөтөнчө маани беришет. Ал эми кызматчы сөз түркүмдөрү валенттүүлүк касиетине ээби же ээ эмеспи деген суроого тил илиминде карама-каршы эки башка көз караш бар. Биринчи көз карашка ылайык, кызматчы сөздөр валенттүүлүк касиетине ээ эмес. Анткени кызматчы сөздөр синсемантикалык мүнөзгө ээ жана аларга сөз түркүмдөрү катары да, сүйлөм мүчөлөрү катары да автономдуулук мүнөздүү эмес. Экинчи көз карашты тутунган окумуштуулар, тескерсинче, кызматчы сөздөр валенттүүлүк касиетине ээ экендигин далилдөөгө аракеттенишип, төмөндөгүдөй аргументтерди келтиришет: 1) кызматчы сөздөр синсемантикалык мүнөзгө ээ экендигине карабастан, алар өздөрүнө мүнөздүү лексикалык мазмунга ээ; 2) валенттүүлүк түшүнүгү синтаксистик деңгээл менен чектелбейт, валенттүүлүктүн логикалык жана семантикалык деңгээлдерде да болуусу анын кеңири мааниге ээ экендигин айгинелейт [Найманова, 2004, 28].

Валенттүүлүк сөз айкашынын тутумундагы сөздөрдүн багындыруучу жана багыныңкы абалда болуусуна карап, окумуштуулар Л.Н.Засорина, В.П.Берков, М.Д.Степанова, Г.Хельбиг валенттүүлүктү активдүү жана пассивдүү түрлөргө бөлүштүрүшкөн.

Жогоруда сөз болгондой, айрым окумуштуулар валенттүүлүктү тилдик алкактан сырткаркы кеңири контекстте карап, анын бардык тилдерге мүнөздүү болгон белгилерин аныктоого аракеттенишкен. Ушул негизден чыгып, кээ бир изилдөөчүлөр сөздөрдүн өз ара айкашуу потенциалындагы тилдик факторлордон тышкары экстралингвистикалык факторлорду да эске алуу менен, валенттүүлүктүн логикалык түрүн бөлүп көрсөтүшөт. Мында сөздөрдүн өз ара айкашуусунун логикалык жагы каралат. Маселен, Ч.К.Найманова өзүнүн “Валентность и уровни языка” аттуу макаласында валенттүүлүктүн тышкы, ички, семантикалык, синтаксистик, лексикалык, грамматикалык жана логикалык түрлөрү бар экендигин белгилөө менен, алардын айрымдарын өз ара салыштырып, орток белгилерди жана

айырмачылыктарды аныктоого аракеттенген: “Логическая валентность заслуживает серьезного внимания. Очевидно, что существует не только определенная связь между логической и семантической валентностью: первая изучает содержательную сторону безотносительно к конкретному языку, вторая - применительно к тому или иному естественному языку. По мнению некоторых лингвистов, логическая валентность является универсальной, она лежит в основе формальной и семантической валентности” [Найманова, 2010, 274-281]. Келтирилген пикирде логикалык валенттүүлүк менен семантикалык валенттүүлүктүн айырмасы көрсөтүлгөн. Т.а., логикалык валенттүүлүк конкреттүү бир тилге байланышпаган мазмундук мыйзам ченемдүүлүктөрдү изилдөөгө алса, ал эми семантикалык валенттүүлүктө мазмундук байланыштар тигил же бул тилдин каражаттарынын катышуусу менен иликтенет. Биздин жеке пикирибизде, логикалык валенттүүлүк менен шарттуу түрдө, “антилогикалык валенттүүлүк” түшүнүгүн да киргизүүгө болот. Анткени этиштердин метафоризацияланышына негизделген антилогикалык айкашуулар да псевдологикалык контексттин тутумунда, маселен, псевдологикалык технологияларда, манипуляцияларда, кептик фигураларда жана көркөм чыгармаларда колдонула тургандыгы белгилүү. Маселен, *таштар сүйлөйт, жылдыздар менен сырдашуу, онтогон ойлор, боздогон бороон, жамгыр ыйы сыяктуу* антилогикалык айкашууларды да валенттүүлүктүн бир түрү катары кароого болот деген ойдобуз. Анткени мындай антилогикалык валенттүүлүккө негизделген айкашуулар дагы өзүнчө ассоциациялык талааны түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Метафоризацияга негизделген сөз болуп жаткан айкашуулар сөз айкаштарынын гана деңгээлинде болбостон, бүтүндөй айтымдык, тексттик деңгээлдерде жайылма метафора түрүндө кезедеше тургандыгына “Абал этиштеринин метафоризациясы жана десемантизациясы” аттуу параграфта кеңири токтолгонбуз.

Мындан тышкары бир нече бейвербалдык каражаттардын өз ара айкашып келип, белгилүү бир маалыматты туюндурулушуна карата

“бейвербалдык валенттүүлүк” же “семиотикалык валенттүүлүк” деген терминди колдонууну сунуштамакчыбыз. Анткени көптөгөн изилдөөлөрдө бейвербалдык каражаттар тизмектешип келип, бейвербалдык “сүйлөмдөрдү” түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги айтылат. Андыктан сөздөрдүн актуалдашкан мааниси кеп агымында, асыресе, сүйлөм тутумунда аныктала тургандай эле, жесттердин да маанилери өз ара тутумдашкан “сүйлөмдөр” же кинесикада “чынжырлар” деп аталган эки же андан ашык татаал кыймыл-жаңсоолордун тутумунда туура аныкталышы мүмкүн. Маселен, кинесикада адамдын желкесин кашуусу өзүнө ишенбестиктин сигналы катары чечмеленсе, айрым учурда адам тек гана желкеси кычышып сөз болуп жактан кыймылды жасашы мүмкүн. Мындай кыймыл-жаңсоолордун, дегеле вербалдык эмес каражаттардын бирин экинчиси шарттаган тутуму көркөм чыгармаларда да жыш кездешет:

*-Мобу кандай коммунист? Мен сизден сурап атам! Чоро башын шылкыйтып, унчуга албады. Тизгинди укалай берди* (Ч.Айтматов, “Гүлсарат”). Келтирилген бул сүйлөмдөрдө вербалдык эмес үч компонент катар келип биринин маанисин экинчиси шарттап толуктап тургандыгын байкоого болот. Дааналап айтканда, каармандын “*башын шылкыйтышы*”, анын “*унчуга албагандыгын*” маанилик жактан толуктап, кеңейтип, өз кезегинде бул вербалдык эки компонент үчүнчү кыймыл жаңсоо, т.а., “*тизгинди укалай бериши*” аркылуу жыйынтыкталып жатат. Мында жогоруда айтылгандай, вербалдык эмес компоненттердин “сүйлөмү” же вербалдык эмес компоненттердин “чынжыры” пайда болду десек болот.

Универсалдуу ымдоо-жаңсоолордун бири катары изилдөөчүлөр ийин куушурууну мисал келтиришет. Дээрлик бардык элдерде аталган ымдоо-жаңсоо белгиси “билбейм”, “эмне айтып жатканыңды түшүнбөдүм” деген маанини берет. Сөз болуп жаткан жаңсоо белгиси өз алдынча маани туюндурган төмөндөгүдөй ымдоо-жаңсоолордун комбинациясынан турат. Алакандын жайылышы өз алдынча колдонулганда колдо куралдын же адамга залака келтирүүчү предметтердин жоктугун туюндурса, ийиндин

көтөрүлүшү кекиртекти калкалоону, ал эми каштардын өйдө карай көтөрүлүшү баш ийүүнү билдирет [Танаева, 2023, 12].

Жогоруда сөз болгон бардык жагдайларды эске алып, биз дагы валенттүүлүктү тилдик валенттүүлүк менен чектебеген, аны тилдик алкактан сырткаркы кеңири контекстте караган окумуштуулардын пикирлерине кошулуу менен, “антилогикалык валенттүүлүк”, “бейвербалдык валенттүүлүк” же “семиотикалык валенттүүлүк” деген жаңы түшүнүктөрдү сунуштамакчыбыз. Валенттүүлүктүн тышкы, ички, семантикалык, синтаксистик, лексикалык, грамматикалык, логикалык, реляциялык, конфигурациялык, активдүү же пассивдүү өңдүү кандай гана түрлөрү болбосун, алар тилдик кубулуштарды изилдөөнүн системалык принцибине ылайык каралышы шарт. Анткени таанып-билүүнүн системалык принцибине негизделген изилдөө тилдик тигил же бул кубулуштун, фактынын жеке алынган өзгөчөлүгүнө эмес, анын өзүндөй гомогендик (бир типтеги) жана гетерогендик (ар типтеги) башка кубулуштар, башка фактылар менен болгон өз ара байланышка, алардагы координативдик, субординативдик өзгөчөлүктөргө, аналитика-синтетикалык касиеттерге, статикалык-динамикалык процесстерге, синтагматикалык, парадиматикалык мамилелерге, жалпы законченемдүүлүктөргө өзгөчө басым коюу менен, объектини система катары изилдейт. Системалык принципке ылайык тилдик кандай гана кубулуш, факт болбосун, биринчиден, белгилүү бир прагматикалык чөйрөдө, белгилүү бир дистрибуцияда жана алкакта өзүнүн бөлүктөрүнө, элементтерине, компоненттерине, структуралык бириктирине карата система катары колдонулса жана системаны уюштурган компонент-элементтер анын ички бирдиктери катары милдет аткарышса, экинчиден, ошол эле система өзүнөн чоң дагы бир башка системанын ички элементи, бөлүгү, структуралык бирдиги катары колдонулат [Мусаев, 2010, 488]. Демек, тилди изилдөөнүн системалык принцибине ылайык, валенттүүлүктүн ар бир тибин тилдик системанын башка фактылары менен тыгыз

байланышта, кеңири контекстте кароонун зарылдыгы анын бардык табигый тилдерде мүнөздүү универсалдуу кубулуш экендигин айгинелейт.

### **3.8. Абал этиштеринин валенттүүлүгү жана семантикалык кызматы**

Абал этиштеринин валенттүүлүк потенциалына, алардын сүйлөм тутумунда аткарган семантикалык кызматтарына байланышкан маселелерди иликтөөдө семантикалык синтаксистеги пропозиция, актанттар, сирконстанттар, субъект, предикат, объект, атрибут, конкретизатор, пецептив өңдүү өзөктүү түшүнүк-категорияларга токтолууга туура келет. Анткени этиш сөздөрдүн валенттүүлүгү алардын белгилүү бир актанттардын тобу менен айкашуусуна мүмкүнчүлүк түзгөн семантикасы аркылуу шартталган. Этиштердин актанттар менен айкашуусу менен алардын валенттүүлүк структурасы жана валенттүүлүк варианттары түзүлөт. Ал эми этиш сөздөрдүн валенттүүлүк варианттарынын жыйындысы алардын валенттүүлүк потенциалын аныктайт. Кандайдыр бир мазмундук структураны туюндурган этиштердин валенттүүлүк варианттары белгилүү бир валенттүүлүк типке биригишет [Кибардина, 1988, 27]. Азыркы семантикалык теорияда этиштердин валенттүүлүгүнүн сыпатталышында эки негизги метод колдонулат: биринчиси сөздүн лексикалык маанисине компоненттик анализ жүргүзүү болсо, экинчиси ошол сөз катышкан сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасына анализ жүргүзүү. Ушундай зарылдыктан улам соңку мезгилдерде кыргыз тил илиминде синтаксис бөлүмү боюнча жазылган эмгектерде сүйлөмдүн изилдениши формалдык-структуралык синтаксистин алкагынан чыгып, аларда семантикалык өңүткө басым жасоо, сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы семантикалык компоненттердин кызматтарын ар тараптуу иликтөөгө болгон аракет тенденциялуу мүнөзгө өттү. Маселен, аталган багыттагы изилдөөлөргө академик С.Ж.Мусаевдин “Вопросы теоретического синтаксиса кыргызского языка” монографиясын [Мусаев, 2014], Ж.Элчиевдин “Сүйлөмдүк келки маанилердин типтери жана түрлөрү” аттуу докторлук диссертациясын [Элчиев, 2015], ушул эле автордун

“Азыркы кыргыз тили. Сөз жасоо, морфология. Синтаксис.” [Элчиев, 2021], Т.Г.Ибрагимованын “Кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасы” [Ибрагимова, 2017], Б.Ж.Тургунбаеванын “Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштары” [Тургунбаева, 2019], С.Ж.Тургунбаеванын “Тексттеги синтаксистик параллелизм” [Тургунбаева, 2019] деген темаларда жазылган кандидаттык диссертацияларын киргизүүгө болот. Аталган эмгектерде семантикалык синтаксиске түз жана кыйыр байланышкан маселелер каралган. Маселен, Ж.Элчиевдин изилдөөлөрүндө жана Т.Г.Ибрагимованын кандидаттык диссертациясында пропозиция семантикалык синтаксистеги негизги түшүнүк катары иликтенген. Семантикалык синтаксисте тышкы чөйрөлүк кырдаалдын, окуя, көрүнүштөрдүн камтылуу жана чагылдырылуу ыктары сүйлөмдүн өзөк маселеси (денотаты) катары келип, ал пропозиция түшүнүгү аркылуу аныкталат. “Пропозиция” термини “кырдаал”, “окуя”, “кубулуш”, “иш-аракет ыргагы” деген маанилерди камтыйт. Ал берилген сүйлөмдөгү объективдүү маанинин, иш-аракеттик абалдын модели катары келет да, маанилик өзгөчөлүктөр сүйлөмдүн кандай формалык курулуштары аркылуу берилерин да аныктайт [Элчиев, 2021, 406]. Пропозиция түшүнүгү боюнча келтирилген пикирге үндөш эле пикир Т.Г.Ибрагимованын диссертациялык изилдөөсүндө да айтылган. Эгерде сүйлөм традициялык тил илиминде формалдык-грамматикалык өңүттө каралып, структурасы сүйлөм мүчөлүк категориялар аркылуу сапатталып келген болсо, кийинки учурларда сүйлөм семантикалык өңүттө талдоого алынып, анын семантикалык структурасы пропозициянын терминдери аркылуу аныкталып, моделдештирүү, ядролук, парадигматикалык моделдер жөнүндөгү маселелер туурасында сөз боло баштады. Синтаксис илими өзүнүн илимий-теориялык алкагын изилдөө объектилери боюнча да, аларды типтештирүүнүн принциптери, аспектиери боюнча да жана алар менен байланышкан проблематикалар, аларды сыпаттап иликтөөнүн методдору боюнча да алда канча кеңитти жана тереңдетти [Ибрагимова, 2017, 11]. Ал эми семантикалык синтаксистеги актанттар,

сирконстанттар, субъект, предикат, объект, атрибут, конкретизатор, пецептив өңдүү семантикалык компоненттер боюнча окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир жок. Мындай жагдайга байланыштуу окумуштуу Т.Г.Ибрагимованын төмөндөгүдөй пикирин келтирүүгө болот: Синтаксистин **семантикалык аспектисине** басым койгон изилдөөчүлөр реалдуу объектилерди жана алардын өзгөрүү абалын туюнткан ар кандай кырдаалдардын структурасына таянуу менен формалдык “классикалык” же “традициялык” талдоодон айырмаланып (буларда сүйлөм мүчөлөрү деп аталат да, алар суждениенин мүчөлөрү менен, сүйлөм типтери, суждениенин типтери, структурасы менен бирдей каралат), сүйлөм структурасынан төмөнкүдөй компоненттерди бөлүп көрсөтүшөт: **предикат** – бул кырдаалдагы ар кандай процесстерди, аракетти, ал-абалды көрсөтөт; **актанттар** – булар кыймыл аракеттин, ал-абалдын субъектисин, объектисин, б.а. кырдаалдын предметтик компоненттерин көрсөтөт; **сирконстанттар** – булар кырдаалдын ар кандай жагдай менен байланышкан мүнөзүн көрсөтөт. Бул компоненттер сүйлөмдүн семантикалык структурасынын семантикалык компоненттери деп аталат да, булар грамматикалык кандай бирдиктер аркылуу берилээри жөнүндөгү маселе көтөрүлөт. Маселен, сүйлөмдүн борбордук негизги компоненти катары, этиштик түйүн эсептелет да, сүйлөмдүн калган компоненттеринин баары, мунун ичинде сүйлөмдүн ээси да этиштик түйүнгө багынган, ага көз каранды, ага башкарылган компонент катары чыгат. Сүйлөмгө карата ушундай семантикалык аспектиден “кырдаалдык” мамиле (подход) кылганда, грамматикалык ээ менен толуктоочтун, кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу менен сүйлөм ээсинин ортосундагы карама-каршылык, дал келбөөчүлүк өзүнөн-өзү жоюлат.

Мисалы: *Атам өтүкчүгө өтүк тиктирди* деген сүйлөмдө, грамматикалык ээ менен кыймыл-аракеттин аткаруучусу дал келбейт, үч актант үч башка милдет аткарып турат. Өтүкчү өтүктү тикти, кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу – өтүкчү, бирок ал кыймыл-аракеттин

чыныгы аткаруучусу болсо да, грамматикалык жактан сүйлөм ээси боло албайт. Ушул карама-каршылык, дал келбөөчүлүк сүйлөмгө карата *семантикалык аспектиден* изилдөө жүргүзгөндө гана чечилет. Анткени ар бир этиш валенттүүлүк аркылуу аныкталат да, предметтик компоненттердин санына жараша, ал бир, эки, үч, төрт ж.б. валенттүү, орундуу, актанттуу этиш деп бөлүштүрүлүп, предметтик баардык компоненттер бир класстагы компонент катары – актант катары эсептелет [Ибрагимова, 2017, 16].

Келтирилген пикирде актанттардын кыймыл-аракеттин, ал-абалдын субъектисин, объектисин, б.а. кырдаалдын предметтик компоненттерин көрсөтөрү айтылган. Формалдык-структуралык синтаксисте сүйлөмдүн тутумундагы тилдик бирдиктердин грамматикалык байланыштарын аныктоодо, баш жана айкындооч мүчөлөрдү табууда да сүйлөмдүн семантикалык жактан уюшулушуна көңүл бурбоо ар кандай жаңылыштыктарга алып келери бышык. Айталы, ал-абал этиштери тутумдаш баяндоочтук милдет аткарып, татаал этиштик турпатта келгенде грамматикалык ээни табуу чаташууларга алып келүүсү мүмкүн. Анткени формалдык-структуралык синтаксисте каралчу сүйлөм мүчөлөрүнүн кызматы менен семантикалык синтаксисттеги сөздөрдүн актанттык, предикаттык же сирконстанттык кызматтары дайыма эле бири-бирине дал келе бербейт. Маселен, төмөндөгү белгилүү жактуу сүйлөмдүн семантикалык жактан уюшулушун карап көрөлү: *Анан башы айланып, бүткөн бою оор тартып, буту чалыштап жер көчүп, кулап түшкүсү келди, сулап жаткысы келди, уктап калгысы келди* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 110). Жогоруда келтирилген пикирде айтылгандай, формалдык “классикалык” же “традициялык” талдоодо *айланып, тартып, чалыштап, көчүп, жана* үч ирет кайталанган *келди* деген сөздөр баяндоочтор, ал эми *башы, бүткөн бою, буту, жер, кулап түшкүсү, сулап жаткысы, уктап калгысы* деген сөздөр ээлер катары туура эмес аныкталып калышы мүмкүн эле. Ал эми ушул эле сүйлөмдү семантикалык синтаксистин өңүтүнөн алганда, ал-абалдын субъектисин билдирген актант (илик жөндөмөсүндөгү ал жактама ат атоочу,

т.а, анын) сүйлөмдүн курамынан орун алган жок. Ал эми семантикалык жактан алып караганда, жогорудагыдай мүчөлөштүүгө жол берилбейт. Анткени *башы айланып, бүткөн бою оор тартып, буту чалыштап жер көчүп, кулап түшкүсү келди, сулап жаткысы келди, уктап калгысы келди* өңдүү адамдын ал-абалын туюндурган предикаттар катары каралышы керек. Маселен, *кулап түшкүсү*-актант, ал эми *келди*-предикат деп карай албайбыз. Анткени мындан мурунку параграфтарда сөз болгондой, *келди* жардамчы этиши десемантизацияга, андан соң грамматикализацияга кириптер болуп, сөз болуп жаткан сүйлөмдүн тутумунда *кулап түшкүсү, сулап жаткысы, уктап калгысы* деген сөз тизмектери менен келип, ал-абалдык предикаттын уюшулушуна катышты. Демек, *кулап түшкүсү келди, сулап жаткысы келди, уктап калгысы келди* деген татаал этиштер ал-абалдык предикаттын милдетин аткарды. Сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы сөз болуп жаткан актанттар, сирконстанттар, предикат өңдүү семантикалык компоненттердин саны боюнча дагы ар кандай позициялар бар. Маселен, окумуштуу Ж.Элчиев семантикалык компоненттердин катарына предикат, актант, сирконстант деген семантикалык компоненттерди бөлүп көрсөтүп, актанттарды субъектилик жана объектилик актанттарга ажыраткан. Субъектилик актанттарга агенсти, коагенсти, каузаторду, күчтү, фуктивди киргизсе, объектилик актанттарга адресатты, пациенсти, паративди, объективди, инструментти киргизген. Ошону менен эле бирге кыргыз тилиндеги предикатты этиштик жана атоочтук предикат деп экиге бөлүп, этиштик предикаттардын төмөндөгүдөй классификациясын сунуштаган:

1. Кыймыл-аракеттик предикаттар: *басты, учту, кулады* ж.б.
2. Иш-аракеттик предикаттар: *курду, жазды, байлады* ж.б.
3. Кабылдоочу предикаттар: *көрдүм, түшүндүң, билди* ж.б.
4. Сезимдик предикаттар: *сагындым, эңседи, жактырдың* ж.б.
5. Табигый процесстик предикаттар: *жел сокту, жаан жаады* ж.б.
6. Ал-абалдык предикаттар: *үшүдү, чарчадың, сергидим* ж.б.
7. Психикалык предикаттар: *чочуду, кубандым, таарындың* ж.б.

8. Мамилелик предикаттар: *жардамдашты, учураштым, күттүң* ж.б.
9. Максаттык предикаттар: *окумакмын, жетсең экен, иштемекчи* ж.б.
10. Терс түшүнүктүк предикаттар: *келбейм, барган жок, окубады* ж.б.
11. Модалдык предикаттар: *көрсө керек, айткан бейм, келген го* ж.б.

Этиштик предикаттардын мындай маанилик түрлөрү сүйлөмдүк мазмунга ылайык жагы бир нече өзгөчөлүктөрдө берилиши мүмкүн [Элчиев, 2021, 406].

Семантикалык компонент катары абал этиштери ал-абалдык, сезимдик, табигый процесстик, психикалык предикаттардын кызматын аткарат. Ошону менен эле бирге ал-абалдык предикаттарды эмоционалдык, социалдык, физиологиялык абал предикаттары деп андан ары бөлүштүрүүгө да болот деген ойдобуз. Маселен, социалдык абал этиштердин предикаттык кызматына төмөндөгүдөй сүйлөмдөрдү мисал келтирүүгө болот: *Ой оногу Иванофтун келгенде эки чаваданы, келпейген боз шапкеси, кубаңдаган купайкеси бар эле...адам ей, **батырап байып кетти!*** (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 114). Абал этиштеринин психо-эмоционалдык предикаттын кызматында да келет: *Ошол замат Чотурга болгон кыжырым тарап, өзүм бушайман жетим* (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 168).

Биологиялык, физикалык абалды, физиологиялык процесстерди билдирген абал этиштери да предикаттык кызмат аткарат: *Кардын тойгузуп алган Авдий чуваш жыттанган тангак-таңгак жүндүн арасында **уктап калды*** (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 186). *Акбара али **тирүү болчу**, анын жанында көкүрөгүн ок көзөп өткөн бала **сулк жаткан эле*** (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 335).

Демек, жогорто белгиленгендей, синтаксистик семантика өңүтүндө иштеп жүргөн изилдөөчүлөр сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы компоненттердин семантикалык функциялары боюнча ар түрдүү санды көрсөтүп жүрүшөт. Эмне үчүн мындай деген суроонун жаралышы да ыктымал. Бул багыттагы пикирлерди салыштырып карасак мындай бир жагдай көрүнөт: ар бир изилдөөчү семантикалык компоненттердин

семантикалык функцияларын ар түрдүүчө жиктештирет; бири өтө майдалап жиктештирсе, экинчилери андай майдалабайт, аларды типтештирип гана карайт да, Н.Н. Арват белгилегендей, ар бир семантикалык компонент (субъект, предикат, объект, атрибут, конкретизатор) өзүнүн ичинен жиктештирилип, семантикалык функция, ролдун ички системасын түзөт [Ибрагимова, 2017, 18].

Айрым окумуштуулар этиштик валенттүүлүктүн теориясына ылайык, сүйлөмдүн бардык компоненттерин этиш-предикатка болгон катышына карап бөлүштүрүшөт: этиш-предикатка багынычтуу позициядагылар (актанттар, аргументтер, толуктоочтор, партнерлор, комплементтер) жана эркин позициядагылар (сирконстанттар), эркин таратуучулар (свободные распространители), адъюнкты, (бышыктоочтор) [Кибардина, 1988, 36]. Ал эми окумуштуу Л.Теньер семантикалык компоненттерди айрым сөз түркүмдөрү менен шайкеш келтирүүгө аракеттенген. Маселен, формасы боюнча актанттар зат атоочторго, ал эми сирконстанттар тактоочторго туура келип, бышыктоочтук милдет аткарат. Маанилик жактан алып караганда, сирконстанттар факультативдик элементтин кызматын аткарып, ал эми актант этиш менен биримдикти түзүп, анын маанисин толуктап турат [Теньер, 1988, 14].

Кыргыз тилиндеги абал этиштер субъект катары семантикалык кызмат аткара тургандыгын төмөндөгүдөй сүйлөмдөрдөн көрүүгө болот: *Бул кыйналганы өтүп кетер, кайра калыбына келип, камактын капаатында калгандарга жардам бериш үчүн эптеп бир айла табаарын күттү* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 194).

*Базарбайга Бостондун бир да жери жакпай турду, – кырбуусуна кара тармал көрпө жээктелип, келиштире тигилген тону да, анын дагдайган кең көкүрөгүнүн топчуланбай ачык турушу да, ден соолугу чың, залкайган тулкусу да, өткүр көздөрү да, каралжын тарткан жез түспөлдөнгөн иреңи да – карабайсыңбы, Базарбайдан беиш жаиш улуу болсо да, анысы жүзүнөн билинбейт – ушунун баары, атүгүл кечээ болду-болбоду*

*Гүлүмкан менен бир төшөктө жатканы –мындайынан алганда буерде мунун эч кандай тиешеси деле жок деп койчу, бирок ошо да – иши кылып баары жакпай турду* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 261).

Биринчи сүйлөмдө **“кыйналганы”** деген физиологиялык абалды билдирген этиш сөз субъектилик кызмат аткарса, ал эми экинчи сүйлөмдө позициялык абалды билдирген **“кең көкүрөгүнүн топчуланбай ачык турушу да”** деген фраза субъектилик позицияда келди. Ал эми абал этиштери сирконстанттык, формалдык-структуралык синтаксистик өңүттөн алганда, бир өңчөй бышыктоочтук кызматында да келет: *Гүл чаңынын уусун улам окшуп, муун-жүүнү бошоп калчылдап, түпкүчтөй түйүлүп, жанталаша онтоду: “О, Жараткан, токтот азабыңды, жетишет! Эч качан, эч качан наша дегенди чогултпайм* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 189). Сирконстанттык кызматы жалаң эле адамдын физиологиялык абалын билдирген абал этиштер аткарбастан, жансыз предметтерге карата колдонулган абал этиштери да аткарат: *Чотур ичкери секирип түшүп, аткепенин турганын көрүп, ууртун ырсайта баш чайкады: — Ушуга короткон кайран күч! Эски тоокканадай үтүрөйүп, жыртылып бүтүптүр* (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 1990, 168). Бул сүйлөмдө абал этишинин сирконстанттык кызматы **“үтүрөйүп”** деген бышыктооч аркылуу реализацияланды десек болот.

Объектилик актанттарды классификациялоодо окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү адресатты, пациенсти, паративди, объективди, инструментти бөлүп көрсөтүшөт. Абал этиштери объективдик типтеги актанттардын позицияларында да келет, бирок абалды туюндурган этиштерге атоочтуктун, кыймыл атоочтун мүчөлөрү уланат: *Авдий тизеси кантип бүгүлүп, башын мыкчып кантип отура калганын өзү түк да сезбеди - ошенткенинен аман калганын аңдабады* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 111). Бул сүйлөмдө адамдын тулку-боюнун мейкиндиктеги абалын билдирген **башын мыкчып кантип отура калганын** деген абал этиштик фраза объектилик позицияда келди; *Кечиндеги түнөргөн булут каш-кабагынан*

*кыйла түрүлүп калганын байкадым, бирок көзүндө кекенч али туруптур* (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”, 1990, 134).

Жогоруда келтирилген жалпы мүнөздөгү классификациялардан тышкары объектилик типтеги актанттардын орус тил илминдеги кеңири классификациялары бар экендигин белгилөөгө болот. Маселен, окумуштуу В.В. Богданов аргументтердин он төрт семантикалык функциясы бар экендигин аныктаган:

- 1) агентив (жандуу, активдүү кыймыл-аракет жасоочу);
- 2) пациентив (аракеттин, абалдын жана мамиленин жандуу объектиси);
- 3) бенефициатив (жасалган аракеттин пайдасына же зыянына кириптер болгон жандуу адресат);
- 4) экспериенсив (предикат аркылуу туюндурулган белгилүү бир физиологиялык же психикалык абалдагы жандуу аргумент);
- 5) объектив (аракеттин, абалдын же мамиленин жансыз объектиси);
- 6) перцептив (физиологиялык же психикалык аракеттин, абалдын объектиси болгон жандуу же жансыз аргумент);
- 7) композитив (башка аргументтин ролундагы материал, зат, же кандайдыр предметтин курамы);
- 8) инструментатив;
- 9) медиатив (каражат);
- 10) элементатив (жансыз активдүү кыймыл-аракет жасоочу);
- 11) ономасиатив (жандуу же жансыз объектинин аталышы, лакап аты);
- 12) локатив (орун);
- 13) дескриптив (предикат аркылуу туюндурулган касиет ээси);
- 14) результатив (предикаттын аракетинин натыйжасы) (Богданов 1977: 51-55).

Келтирилен классификациядагы абал категориясына түз жана кыйыр байланышкан объектилик актанттарга төмөндөгүдөй мисалдарды келтирүүгө болот: *Комузду кош колдоп жогору көтөрүп, дагы бир имерип:*

—Ох... үнүңдөн үргүлөйүн-а!.. — деди, көзү жайнап, чекесинен чыбырчыктап тер көрүндү. — Үнүңдөн-а... ар кандай күүгө элпек, ченде жок бура экен...ох, бура экен... (Касымбеков, “Адам болгум келет”, 1990, 157).

Келтирилген сүйлөмдө комуз логикалык субъектинин эмоциялык абалынын жансыз объектиси катары эсептелгендиктен, аны объектив катары аныктоого болот;. *Эми эле көңүлү тынчыгансыган Бостондун кайрадан жини келди, азыр үйдөн атып чыгып, карышкырларды жердин түбүнө түшүп кеткиче кууп жөнөгүсү келди, арсыз шүмшүк Базарбайдын күндүз аны кандайча ашата сөккөнүн, кордогонун кайрадан эстеди, башын бөтөлкө менен неге жара чаппадым деп өкүндү* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 319). Бул сүйлөмдө болсо, Бостондун оор психологиялык абалынын (*кайрадан жини келди, карышкырларды жердин түбүнө түшүп кеткиче кууп жөнөгүсү келди, арсыз шүмшүк Базарбайдын башын бөтөлкө менен неге жара чаппадым деп өкүндү*) объектилери карышкырлар жана Базарбай болгондуктан, абалды туюндурган бул фразалар перцептивдик позицияда келди десек болот.

Жыйынтыктап айтканда, абал этиштеринин семантикалык компонент катары аткарган көп кырдуу семантикалык кызматтары, анын валенттүүлүк потенциалы контекст менен да тыгыз байланыштуу экендиги, ошол себептүү абал этиштеринин себеп, натыйжа, мазмун өңдүү пропозициялык актанттарын изилдөө азыркы кыргыз тил илиминде актуалдуу мүнөзгө өттү.

### **III бап боюнча тыянактар**

Изилдөө ишибиздин үчүнчү бабында жалпы этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларына, абал этиштеринин метафоризациясына, абал категориясынын вербалдык жана бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулушуна, абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугуна, этиштердин сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык компонент катары аткарган предикаттык кызматына, абал этиштеринин

валенттүүлүгүнө байланышкан негизги маселелер каралып, төмөндөгүдөй тыянактар чыгарылды.

- Этиш сөздөрдү маанилик жактан классификациялоонун татаалдыгы алардын көп аспектүүлүгү, атап айтканда, семантикалык, функционалдык-синтаксистик, формалдык-грамматикалык, деривациялык, психолингвистикалык ж.б. аспектилер аркылуу да түшүндүрүлөт. Аталган аспектилерге байланыштуу тил илиминде лексема, семема, семантема өндүү бир катар борбордук түшүнүктөр бар экендигин белгилүү. Семема өзүнө семаларды камтыган инварианттык маанилик бирдик болсо, ал эми сөздүн материалдык жагы лексема түшүнүгү аркылуу туюндурулат. Окумуштуу В.Г.Гактын пикиринде, семантема мазмундук деңгээлдеги маанилик бирдик катары мүнөздөлсө, айрым изилдөөлөрдө аталган термин көп маанилүү сөздүн маанилеринин жыйындысын түшүндүрөт [Гак 1966, 14]. Мындан тышкары архисема, дифференциалдык, интегралдык сема өндүү өзөктүү түшүнүктөр бар. Архисема интеграциялоочу тектик семаны түшүндүрсө, ал эми дифференциалдык сема семантикалык белгини дифференциялоочу, б.а., аны башка маанилерден айырмалап көрсөтүүчү сема дегенди билдирет. Ал эми интегралдык сема архисема менен дифференциалдык семанын ортосундагы түшүнүк катары каралуу менен, ал дифференциалдык семадан кененирээк болуп, кайсы бир лексика-семантикалык топко кирген сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн өзүнө камтыйт.
- Туюм этиштеринин жасалышын өбөлгөлөгөн айрым тууранды сөздөрдү туюм тууранды сөздөр катары кароого болот. Ошондой болсо да кыргыз тилинин грамматикасынын маселелерине арналган салыштырмалуу жаңы эмгектерде, маселен, И.Абдувалиев жана Т.Садыков тарабынан жазылган “Азыркы кыргыз тили:морфология” аттуу эмгекте сөз болуп жаткан класстагы сөздөр “Туюу сезиминин негизинде пайда болгон сөздөр” деген теманын алкагында өзүнчө бөлүнүп каралып, төмөндөгүдөй учкай маалымат берилген: “... Сан жагынан өтө эле аз, пайда болушу жагынан

адамдын жыт, даам сезимдери менен байланышат. М и с а л ы: . *дүр, былп-былп, болк-болк, зыр-зыр, зырп-зырп, лук-лук, дүр-п бур-р ж. б. Жыпар гүлдүн жыты аралаш жылуу төшөктөн туруп келген аял денесинин жыты бур этти.* (Ч. Айтматов) *Башым лук-лук, сөөгүм зыр-зыр ооруйт, жүрөгүм болк-болк согот, бүткүл денем муздак суу сепкендей дүр этет ж. б.* Көрүнүп тургандай, бул топтогу сөздөр маанилик жактан адамдын көзүнө көрүнгөн элести эмес, анын туюу сезимдери аркылуу кабылданган ар кандай элести имитациялайт. Колдонулушу жагынан өйдөкү топтогу сөздөргө дээрлик окшош, туундулук катышы жагынан көбүнчө *-ылда*, кээде *-кы-ра*, *-ай* курандыларын кабыл алып, андан жасалган туунду этиштерге түзүүчү негиз болот: *былпылда, болкулда, лукулда, лакылда, зыркыра, дүркүрө, буркура, одурай ж. б.* [Абдувалиев, Садыков, 1996, 267]. Туюм этиштерге *уктап калуу* (колдун же буттун чымыроосу), *тоңуу-* (колдун, буттун же денененин абдан үшүүсү), *дүңгүрөө-* (кулактын дүңгүрөшү), *дирилдөө, түрсүлдөө, жымыроо, зырылдөө, дуулдоо* өндүү этиштерди киргизүүгө болот. Жогоруда сөз болгон эмгекте айтылгандай, туюм этиштери пайда болушу жагынан адамдын жыт, даам сезимдери менен байланышса, алар эмне үчүн сезим же кабылдоо этиштеринин алкагында каралбашы керек деген пикир жаралышы ыктымал. Анткени адамдын жыт, даам сезимдерине байланышкан кабылдоо этиштеринин семантикасында (жытта, иске, кара, көр ж.б.) конкреттүү аракет болсо, ал ал эми туюм этиштери туюм тууранды сөздөр аркылуу имитацияланган биологиялык, физиологиялык сигналдарды билдирет. Мында субъектинин туюму эң башкы, аныктоочу критерийдин ролун аткарат. Жасалышы жагынан туюм этиштер табыш тууранды жана элес тууранды сөздөрдүн катышуусу менен жасалган этиштердин моделдерине туура келет.

- Түркология, анын ичинде кыргыз тил илими жаатында этиштердин классификациясындагы абал этиштери жалпы тил илиминдеги,

ошондой эле орус тил илиминдеги этиш сөздөрдүн классификациясына негизделген. Жалпы жана орус тил илими жааттарындагы этиш сөздөрдүн классификацияларынын дээрлик бардыгында абал этиштери өзүнчө лексика-семантикалык топ катары каралган. Кыргыз тил илиминде абал этиштери орус тил илиминдеги “глаголы состояния” деген семантикалык топко шайкеш келет.

- Жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги абал этиштеринин классификацияларындагы концептуалдуу, өзөктүү көз караштарды эсепке алуу менен, биздин ишибизде кыргыз тилиндеги абал этиштеринин төмөндөгүдөй классификациясы сунушталды:

1. Жандуу жана жансыз предметтердин мейкиндиктеги абалын, ошондой эле узакка созулган абалын билдирген абал этиштери: *туруу, отуруу, жатуу, калуу, илинүү, түнөө* ж.б.

2. Логикалык субъектинин кыймыл-аракетинин ар кандай абалын, көлөмдүк-сапаттык, түстүк өзгөрүүлөрүн билдирген абал этиштери: *күчөө, пастоо, кызуу, кыйыңдоо, татаалдануу, акырыңдоо, азаюу, көбөйүү, узаруу, кыскаруу, жумшаруу, суюлуу, коюлануу, агаруу, бозоруу, караруу, көгөрүү, кубаттануу, ылдамдануу* ж.б.

3. Адамдын жана жаныбарлардын организмдеги биологиялык, физикалык абалды, физиологиялык процесстерди билдирген абал этиштери: *чарчоо, алсыздануу, арыктоо, дене табы көтөрүлүү, үргүлөө, толуу, кансыроо, кызаруу, кубаруу, начарлоо, саргаюу, тоюу, уктоо, картаюу, жетилүү, өлүү, чаңкоо, ишишүү, азуу, жашарауу, тоюу*, ж.б.

4. Адамдын ар кандай оң жана терс психо-эмоционалдык абалына, психикалык ишмердүүлүнгүнө жана рухий жашоосуна байланышкан процесстерди билдирген абал этиштери: *ачуулануу, коркуу, өкүнүү, сүйүнүү, ыңгайсыздануу, таңдануу, кубануу, өкүнүү, таарынуу, каардануу, толкундануу, муздоо (көңүл калуу), жийиркенүү, ирээңжүү, рахаттануу, тынчсыздануу, сагынуу, шайырлануу, сабырсыздануу, кысылуу, эстөө, ойлонуу, көрүү, угуу, жыт сезүү, туюу* ж.б.

5. Социалдык абалды, процесстерди туюндурган абал этиштери: *баяу, жакырлануу, ээлөө, үйлөнүү, өнүгүү, стабилдешүү, бузулуу, өркүндөө, баш ийүү, муктаж болуу, кыйроо, талкалануу (маселен, экономика)* ж.б.

Биз сунуштап классификацияда абал этиштеринин бардык колдонулуу чөйрөлөрү, алардын бардык топтору, подкласстары, семантикалык оттенектору камтылды деп айтууга болбойт.

- Абал категориясы грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, метафоралар өңдүү ар кандай тилдик каражаттардан тышкары ольфакциялык, кинесикалык, гаптикалык, фонациялык өңдүү бейвербалдык каражаттардын, симптоматикалык ымдоо-жаңсоолордун (симптоматические жесты) катышуусу менен да туюндурулат. Аталган каражаттар аркылуу абал категориясынын туюндурулушунда образдуулук, эмоционалдуулук, экспрессивдүүлүк өңдүү белгилер басымдуулук кылат.
- Реалдуулуктун ар кандай фрагменттерин метафоралык интерпретациясы тилде метафоралык талаанын түзүлүшүн өбөлгөлөйт. Ал метафоралык талаага кеңейүү тенденциясы мүнөздүү. Натыйжада, метафоризацияга кириптер болгон тилдик каражаттар менен колдонулушу турукташып калган метафоралардын ортосунда өткөөл катмарлар жаралат. Белгилүү болгондой, метафоризация тышкы турпат, орун, кыймыл-аракет, тигил же бул предметтин аткарган кызматы өңдүү параметрлерге ылайык ишке ашат. Ал эми этиш сөздөрдүн, анын ичинде абал этиштеринин семантикасынын кеңейиши менен метафора түзүүчү белгилерден башат алган экинчи лексикалык парадигма түзүлөт. Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин метафоризацияланышы субъектилик жана объектилик типтерге бөлүнөт.
- Изилдөө ишинде эврисемия, полифункционалдуулук, синсемантизм, десемантизация жана грамматикализация тилдик кубулуштарына байланыштуу айтылган пикир, көз караштарды эске алуу менен, уңгу, туунду, кош сөздөргө ошондой эле алардын ар кандай

грамматикалык формаларына уланып, абал категориясына байланышкан маанилерди туюндурууга катышкан *эт, кыл, де, ал, бер, кел, кал, сал, отур, жат, тур, бол, кой* деген өңдүү жана башка жардамчы этиштер алгач десемантизацияга андан кийин грамматикализацияга кириптер болуп, натыйжада, алар негизги этиштер катышкан синтаксистик конструкциялардын курамында акырындап жардамчы этиштик функцияга өткөн.

- Абал этиштери сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык компонент катары дээрлик бардык позицияларда келүүсү ыктымал. Абал этиштеринин мындай өзгөчөлүгүн алардын башка сөздөр менен тизмектешүү мүмкүнчүлүгүнүн жогорулугу катары кароого болот.

## **ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ**

Изилдөө ишибиздин киришүү бөлүмүндө сөз болгондой, тил илиминин тарыхында этиштик лексиканы изилдөөнүн ар дайым актуалдуу болуп келгендиги этиштердин адамдын жашоосу үчүн зарыл болгон кыймылды, аракетти, процесстерди туюндургандыгы аркылуу да түшүндүрүлөт. Ошол себептүү окумуштуулар тарабынан этиштердин семантикалык табияты сүйлөмдүн тилдик алкактан сырткаркы семантикалык мазмундук түйүнү, сүйлөмдүн семантикалык структурасынын борбору, семантикалык конструкциялардагы сөздөрдүн өз ара айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктаган өзөгү катары мүнөздөлөт. Ушул негизгизден чыгып, биздин изилдөө ишибиздин мазмундук өзөгү коргоого коюлуучу төрт негизги жобого ылайык аныкталып, төмөндөгүдөй тыянак-натыйжалар алынды.

Этиштердин лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүнүн бирдей эместиги, дегеле этиштерди семантикалык жактан классификациялоонун татаалдыгы, алардын маанилик табиятынын көп кырдуулугу, ар бир семантикалык класстын ичиндеги этиштердин ортосундагы маанилик байланыштардын көп жактуулугу, сүйлөм тутумунда алардын ар кандай

семантикалык мутацияларга, трансформацияларга кабылышы өндүү факторлор аркылуу түшүндүрүлөт. Ошону менен эле бирге этиш сөздөрдү маанилик жактан классификациялоонун татаалдыгы алардын көп аспектүүлүгү, атап айтканда, семантикалык, функционалдык-синтаксистик, формалдуу-грамматикалык, деривациялык, психоллингвистикалык ж.б. аспектиери аркылуу да түшүндүрүлөт. Мындан тышкары этиштерди семантикалык өңүттөн классификациялоодо денотаттык, парадигматикалык, синтагматикалык, хроноструктуралык принциптерден тышкары, семантикалык, сигнификативтик өндүү принциптердин колдонулушу ар кандай классификациялардын жаралуусун шарттайт. Ал эми бир эле этиш сөз же анын сөз формалары эки башка лексика-семантикалык топко кирип калуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги алардын көп маанилүүлүгүнө (полисемия), кең маанилүүлүгүнө (эврисемия), семантикалык структурасындагы мутациялык өзгөрүүлөргө, эки лексика-семантикалык топтордун ортосундагы өткөөл катмарлардын түзүлүшүнө байланыштуу түшүндүрүүгө болот.

Абал категориясы вербалдык каражаттардан тышкары бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу мүмкүн. Бейвербалдык каражаттарды изилдөөгө арналган айрым эмгектерде бейвербалдык каражаттар баарлашуу процессинин белгилүү бир кептик кырдаалдарында тизмектешип келе тургандыгы, ошондон улам алар да бейвербалдык “сүйлөмдөрдү” түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги белгиленет. Сөздөрдүн актуалдашкан мааниси кеп агымында, асыресе, сүйлөм тутумунда аныктала тургандай эле, жесттердин да маанилери өз ара тутумдашкан “сүйлөмдөр” же кинесикада “чынжырлар” деп аталган эки же андан ашык татаал кыймыл-жаңсоолордун тутумунда туура аныкталышы мүмкүн. Ушул негизден алып караганда, валенттүүлүк тилдик каражаттардын ортосунда эле эмес, бейвербалдык каражаттардын ортосунда да болуусу мүмкүн деген тыянак чыгарууга болот.

Абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми да ишибизде өзүнчө жобо катары коюлган. Негизи, десемантизация, полифункционалдуулук, синсемантизм кубулуштары эврисемияга, б.а., кең маанилүүлүккө мүнөздүү белгилер катары сыпатталат. Көп маанилүүлүктө же полисемияда сөздөрдүн маанилеринин кеңейишине карата эврисемия деген термин колдонулуп, бул термин кең маанилүүлүк (широкозначность) дегенди билдирет. Эврисемия окумуштуу Н.Н.Амосов тарабынан илимий айлампага киргизилип, бул термин сөздүн семантикалык көлөмүнүн кеңейишин түшүндүрөт. Көп маанилүүлүк же полисемия менен эврисемиянын өз ара карым-катышы боюнча тил илиминде эки башка көз караш бар. Атап айтканда, В.М. Соколова, А.А. Уфимцева, Н.С. Димова, О.Н. Судакова, А.М. Аралов өндүү окумуштуулар эврисемияны полисемия менен түздөн-түз байланыштагы кубулуш катары карашат. Ал эми экинчи көз карашты тутунган окумуштуулар эврисемияны сөздөрдүн өзгөчө, спецификалык тобун бириктирген лексика-семантикалык категория катары мүнөздөшөт. Ошол себептүү алар полисемия менен эврисемияны эки башка тилдик кубулуш катары карашат. Абал маанисин туюндурууга катышкан айрым жардамчы этиштерди акырындап лексикалык маанилерин жоготуу менен, алгач десемантизацияланып андан сон грамматикализацияланып кеткен деген ойдобуз.

Абал этиштеринин тизмектешүү мүмкүнчүлүгүнүн жогорулугун анын сүйлөмдүн семантикалык структурасында предикаттык позицияда гана келбестен, сирконстанттык, субъектилик, объектилик кызматтарды аткаргандыгы менен түшүндүрүүгө болот.

## Пайдаланылган адабияттар

1. Абдиев, Т. К. Конструкции с казуативными глаголами в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / Т. К. Абдиев. – СПб., 1996. – 16 с.
2. Абдувалиев, И. Азыркы кыргыз тили. (Морфология) [Текст] / И. Абдувалиев Т. Садыков. – Бишкек: [б-сыз], 1997. – 150 б.
3. Абдрахматова, Н. К. Особенности межъязыковой транспозиции фразеологических единиц [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Н. Г. Абдрахматова. – Бишкек, 2011. – 22 с.
4. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова [Текст] / Н. С. Авилова. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
5. Ананьев, Б. Г. Психология чувственного познания [Текст] / Б. Г. Ананьев. – М.: Наука, 2001. – 279 с.
6. Арутюнова, Н. Д. Предикат [Электронный ресурс] / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М., 1990. – Режим доступа: <https://tapemark.narod.ru/les/392b.html>. – Загл. с экрана.
7. Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
8. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М.: Яз. рус. культуры, 1980. – 896 с.
9. Арутюнова, Н. Д. Метафора и дискурс [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры / общ. ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журиной. – М., 1990. – С. 5–32.
10. Артыкова, Ж. А. “Манас” эпосундагы бейвербалдык каражаттардын туюнтулуш өңүттөрү [Текст]: филол. илим. канд. ... автореф.: 10.02.01 / Ж. А. Артыкова. – Бишкек, 2015. – 12 б.
11. Адмони, В. Г. Пути развития грамматического строя в немецком языке [Текст] / В. Г. Адмони. – М.: Высш. шк., 1973. – 175 с.

12. Алтаева, Д. И. Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы [Текст]: филол. илим. канд. ... автореф. дис.: 10.02.01 / Д. И. Алтаева. – Бишкек, 2019. – 24 б.
13. Асылбекова, А. Ч. Линвосемантические аспекты соматических фразеологизмов в немецком и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. Ч. Асылбекова. – Бишкек, 2021. – 24 с.
14. Асонова, Г. А. Особенности обучения лексико-семантической группе глаголов движения в практическом курсе РКИ на подготовительном факультете [Текст] / Г. А. Асонова // Журн. пед. исслед. – 2019. – Т. 4, № 3. – С. 70–115.
15. Атакеева, А. А. Структурно-семантические особенности глаголов лексико-семантической группы чувства «любить» (на материале английского, немецкого и кыргызского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. А. Атакеева. – Бишкек, 2007. – 25 с.
16. Афанасьева, Е. Н. Переносное значение слова в якутском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.06 / Е. Н. Афанасьева. – Якутск, 1996. – 18 с.
17. Бабенко, Л. Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке [Текст] / Л. Г. Бабенко. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 184 с.
18. Баев, Б. Ф. Психология внутренней речи [Текст]: автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Б. Ф. Баев. – Л., 1967. – 29 с.
19. Баранов, А. Н. Русская политическая метафора (материалы к словарю) [Текст] / А. Н. Баранов, Ю. Н. Караулов. – М.: Ин-т рус. яз. РАН, 1991. – 193 с.
20. Батманов, И. А. Грамматика киргизского языка [Текст]: в 3-х вып. / И. А. Батманов. – Фрунзе; Казань: Киргосиздат, 1940. – Вып. 3: Типы отглагольных образований и их функции. – 71 с.

21. Бирдсли, М., Метафорическое сплетение [Текст] / М. Бирдсли // Теория метафоры / общ. ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журинской. – М., 1990. – С. 201–218.
22. Блэк, М. Метафора [Текст] / М. Блэк // Теория метафоры / общ. ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журинской. – М., 1990. – С. 153–172.
23. Биркенбил, В. Язык интонации, мимики, жестов [Текст]: пер. с нем. / В. Биркенбил. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 214 с.
24. Бекиров, Р. А. Грамматические особенности глагольных фразеологизмов современного арабского языка [Текст]: учеб. пособие / Р. А. Бекиров. – Симферополь: Тавр. изд. дом, 2016 – Ч. 2. – 96 с.
25. Боровик, М. А. Развитие значений глаголов do и make в английском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: (10.00.00) / М. А. Боровик. – Л., 1958. – 362 с.
26. Болганбаев, А. Лексикология казахского языка [Текст] / А. Болганбаев. – 2-е изд., испр. и доп. – Алма-Ата: [б. и.], 1988. – 147 с.
27. Бондарко, А. В. Теория морфологических категорий и аспектологические исследования [Текст] / А. В. Бондарко. – М.: Яз. славян. культур, 2005. – 620 с.
28. Бондарко, А. В. Аспекты анализа глагольных категорий в системе функциональной грамматики [Текст] / А. В. Бондарко // Глагольные и именные категории в системе функциональной грамматики: сб. материалов конф. 9-12 апр. 2013 г. – СПб., 2013. – С. 22–26.
29. Борисенко, Т. Л. Из опыта работы с бесприставочными глаголами движения в практике преподавания РКИ [Текст] / Т. Л. Борисенко // Учен. зап. нац. о-ва прикл. лингвистики. – 2019. – № 2 (26). – С. 61–66.
30. Ботобекова, А. Т. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору [Текст] / А. Т. Ботобекова. – Бишкек: [б-сыз], 2007. – 188 б.
31. Буланин, Л. Л. Категория залога в современном русском языке [Текст] / Л. Л. Буланин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 88 с.

32. Бурлхоз, М. А. К вопросу об эмоциях и средствах их языкового выражения [Текст] / М. А. Бурлхоз // Вопр. языкознания. – 1979. – № 3. – С. 47–59.
33. Васильев, Л. М. Семантические классы *глаголов* чувства, мысли и речи [Текст] / Л. М. Васильев // Очерки по семантике русского *глагола*. – Уфа, 1971. – С. 213–266.
34. Вежбицкая, А. Сравнение – градация – метафора [Текст] / А. Вежбицкая // Теория метафоры / общ. ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журиной. – М., 1990. – С. 133–152.
35. Виноградов, В.В. Русский язык [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Высш. шк., 1972. – 337 с.
36. Виноградов, В. В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове) [Текст]: учеб. пособие для вузов / В. В. Виноградов; [отв. ред. Г. А. Золотова]. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
37. Воронина, Т. М. Образные семантические модели русских глагольных предложений [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Т. М. Воронина. – Екатеринбург, 2001. – 256 с.
38. Гак, В. Г. Беседы о французском слове (из сравнительной лексикологии французского и русского языков) [Текст] / В. Г. Гак. – М.: Междунар. отношения, 1966. – 351 с.
39. Гак, В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания [Текст] / В. Г. Гак // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М., 1971. – С. 78–96.
40. Гак, В. Г. К проблеме семантической синтагматики [Текст] / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. 1971. – М., 1972. – С. 367–395.
41. Гак, В. Г. О семантической организации текста [Текст] / В. Г. Гак // Лингвистика текста. – М., 1974. – Ч. 1. – С. 61–66.
42. Ганжа, Р. С. Изучение глагольной семантики [Текст] / Р. С. Ганжа // Рус. яз. в шк. – 1970. – № 4. – С. 33–39.

43. Гайсина, Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке [Текст] / Р. М. Гайсина. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1981. – 195 с.
44. Гарипова, Н. Д. К лингвистической характеристике глагольных метафор в современном русском языке [Текст] / Н. Д. Гарипова // Вопросы теории и методики русского языка: тр. XI зонал. науч. конф, каф. рус. яз. вузов Сред. и Ниж. Поволжья. – Ульяновск, 1969. – С. 305–313.
45. Гвоздева, А. Н. Глагольная метафора в произведениях М. А. Шолохова [Текст] / А. Н. Гвоздева // Лингвистический сборник. – М., 1977. – Вып. 9. – С. 140–146.
46. Гайсина, Р. М. Общая характеристика семантического поля глаголов ощущения [Текст] / Р. М. Гайсина // Исследования по семантике: межвуз. науч. сб. – Уфа, 1975.
47. Глушкова, Л. В. Сравнение в системе художественной речи А. Толстого [Текст] Л. В. Глушкова // Вопросы теории и методики изучения русского языка. – Саратов, 1965. – С. 229–232.
48. Гончаренко, С. Б. Взаимосвязь слова и жеста в развитии лексического значения [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / С. Б. Гончаренко. – Киев, 1984. – 25 с.
49. Горелов, Н. Н. Невербальные компоненты коммуникации [Текст] / Н. Н. Горелов; отв. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Изд-во ЛКИ, 2009. – 104 с.
50. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
51. Даниленко, В.П. От предъязыка к языку. *Введение в эволюционную лингвистику* [Текст] / В. П. Даниленко. – СПб.: Алетейя, 2015. – 387 с.
52. Дмитриев, Н. К. Строй тюркских языков [Текст] / Н. К. Дмитриев. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – 607 с.
53. Долинина, И. Б. Синтаксически значимые категории английского глагола [Текст] / И. Б. Долинина. – Л.: Наука, 1989. – 215 с.

54. Дружинина, А. Ф. О метафоризации личных форм глагола в современном русском языке [Текст] / А. Ф. Дружинина // Учен. зап. Моск. област. пед. ин-та им. Н. К. Крупской. – 1966. – Т. 163: Русский язык, вып. 12. – С. 78–108.
55. Дрозд, А. Ф. Семантические классы глаголов-производящих баз имен деятеля в современном английском языке [Текст] / А. Ф. Дрозд // Актуальные вопросы филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков: сб. науч. тр. – СПб., 2013. – Т. 1. – С. 35–45.
56. Ефремова, Н. В. Изучение глаголов обозначающих перемещение или положение в пространстве на занятиях по изучению русского как иностранного [Текст] / Н.В. Ефремова // Проблемы становления профессионала: теоретические принципы анализа и практические решения: IV междунар. науч.-практ. конф. – Прага, 2016. – С. 31–32.
57. Жамшитова, Г. Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Г. Ж. Жамшитова. – Бишкек, 2000. – 20 с.
58. Железнова, Т. Т. Национальная специфика невербального поведения носителей немецкого языка [Текст] / Т. Т. Железнова. – М.: Наука, 1991. – 108 с.
59. Джусаев, Ж. Грамматические средства выражения категории модальности в кыргызском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ж. Джусаев. – Фрунзе, 1984 – 167 с.
60. Жусаев, Ж. Азыркы кыргыз тилиндеги модальдуулук категориясын билдирүүчү грамматикалык каражаттар [Текст] / Ж. Жусаев. – Бишкек: [б-сыз], 2000. – 149 б.
61. Ибрагимова, Т. Г. Кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасы [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Т. Г. Ибрагимова. – Бишкек, 2017. – 154 б.

62. Илюхина, И. А. Метафора и фразеологические единицы [Текст] / И. А. Илюхина // Филол. науки. Вопр. теории и практики. – 2010. – № 1 (5), ч. 1. – С. 139–142.
63. Исаев, А. Соматические фразеологизмы узбекского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: (10.02.02) / А. Исаев. – Ташкент, 1977. – 23 с.
64. Исмаилова, З. А. Эмотивдүү соматикалык фразеологизмдер (Түгөлбай Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы боюнча) [Текст] / З. А. Исмаилова // Изв. вузов Кыргызстана. – 2023. – № 3. – 244-249 б.
65. Касевич, В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология [Текст] / В. Б. Касевич. – М.: Наука, 1988. – 309 с.
66. Кедрова, Е. Л. Вербальное обозначение жестов персонажей при передаче прямой речи в художественном тексте: на материале прозы А. П. Чехова [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е. Л. Кедрова. – Ростов н/Д., 1980. – 29 с.
67. Кибардина, С. М. Выражение множественности ситуаций в немецком языке [Текст] / С. М. Кибардина // Типология итеративных конструкций / отв. ред. В. С. Храковский. – Л., 1989. – С. 174–177.
68. Киселева, Л. А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения [Текст] / Л. А. Киселева // Проблемы семантики. – М., 1974. – С. 28–50.
69. Косовский, Б. И. Типы значений слова [Текст] / Б. И. Косовский // Методы изучения лексики / под ред. А. Е. Супруна. – Мн., 1975. – С. 22–38.
70. Кобозева, И. М. Лингвистическая семантика [Текст]: учеб. пособие / И. М. Кобозева. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 350 с.
71. Колобаев, В. К. Слова широкой семантики и способы их конкретизации в английской научной литературе (на материале медицинских публикаций) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / В. К. Колобаев. – Л., 1983. – 34 с.

72. Комлев, Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова [Текст] / Н. Г. Комлев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 192 с.
73. Колшанский, Г. В. Паралингвистика [Текст] / Г. В. Колшанский. – М.: Наука, 1974. – 81 с.
74. Методика преподавания русского языка как иностранного [Текст]: VII Междунар. конгр. преподавателей рус. яз. и лит. / [авт.-сост.: О. Д. Митрофанова, В. Г. Костомаров]. – М.: Рус. яз., 1990. – 267 с.
75. Кустова, Г. И. Когнитивные модели в семантической деривации и система производных значений [Текст] / Г. И. Кустова // Вопр. языкознания. – 2000. – № 4. – С. 85–109.
76. Кулиев, Г. К. Семантика глагола в тюркских языках [Текст] / Г. К. Кулиев. – Баку Элм, 1998. – 205 с.
77. Кулиев, Г. К. Семантические группы глаголов (на материале юго-восточной группы тюркских языков) [Текст] / Г. К. Кулиев // Сов. тюркология. – 1975. – № 3. – С. 8–16.
78. Кузнецова, Э. В. О пересекающемся характере лексико-семантических групп слов [Текст] / Э. В. Кузнецова // Семантика и структура предложения: Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа, 1978. – С. 7–13.
79. Кузнецова, Э. В. О принципах и методах выделения объема семантических классов русских глаголов [Текст] / Э. В. Кузнецова // Классы слов и их взаимодействие. – Свердловск, 1979. – С. 5–12.
80. Кузнецова, Э. В. Лексикология русского языка [Текст] / Э. В. Кузнецова. – М.: Высш. шк., 1989. – 216 с.
81. Кузнецова, Е. Г. Изучение глаголов движения в переносном значении на занятиях по русскому языку как иностранному (язык специальности) [Электронный ресурс] / Е. Г. Кузнецова // Соврем. проблемы науки и образования. – 2020. – № 2. – С. 74. – Режим доступа: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=29742&ysclid=m3rfn264no266932104>. – Загл. с экрана.

82. Кокошникова, О. Ю. Семантическая структура многозначного глагола в хакасском языке в сопоставлении с тюркскими языками Южной Сибири [Текст] / О. Ю. Кокошникова. – Новосибирск: Сова, 2004. – 144 с.
83. Кыдыев, К. У. Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч. Айтматова (на материале русско-кыргызских и кыргызско-русских текстов) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / К. У. Кыдыев. – Бишкек, 2000. – 24 с.
84. Лебедева, Е. К. Причинно-следственные конструкции со значением эмоционального состояния человека и их речевые реализации [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е. К. Лебедева. – М., 1992. – 18 с.
85. Левицкий, Ю. А. От предложения – к высказыванию [Текст]: моногр. / Ю. А. Левицкий. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1995. – 196 с.
86. Леонтьев, А. А. Психолингвистика [Текст] / А. А. Леонтьев. – Л.: Наука, 1967. – 118 с.
87. Леонтьев, А. А. Язык, речь, речевая деятельность [Текст] / А. А. Леонтьев. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.
88. Лурия, А. Р. Язык и сознание [Текст] / А. Р. Лурия. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 320 с.
89. Структура события и семантика глагола в карачаево-балкарском языке [Текст] / [Е. Лютикова, С. Татевосов, М. Иванов и др.]. – М.: ИМЛИ им. А. М. Горького РАН, 2006. – 463 с.
90. Маманов, И. Вопросы казахского языкознания [Текст] / И. Маманов. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 с.
91. Маразыков, Т. С. Унчукпоо тибиндеги тексттин табияты [Текст] / Т. С. Маразыков // Кыргыз тили жана адабияты. – 2004. – № 7. – 11-б.
92. Медведева, С. Н. Метафорические проекции глагола в английском языке [Текст] / С. Н. Медведева // Актуальные проблемы современной лингвистики. – СПб., 2019. – С. 54–61.

93. Молотков, А. И. Основы фразеологии русского языка [Текст] / А. И. Молотков. – Л.: Наука, 1977. – 282 с.
94. Мусаев, С. Ж. Структурно-функциональные типы и семантика причастных конструкций в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.06 / С. Ж. Мусаев. – М., 1983. – 20 с.
95. Мусаев, С. Ж. Вопросы теоретического синтаксиса киргизского языка [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Илим, 2014. – 160 с.
96. Мусурманова, Г. С. О некоторых вопросах семантической классификации глаголов русского и отдельных тюркских языков [Текст] / Г. С. Мусурманова // Наука, новые технологии и инновации. – Бишкек, 2007. – № 3/4. – С. 22–24.
97. Мусурманова, Г. С. Глаголы ощущения в русском и киргизском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / Г. С. Мусурманова. – Худжанд, 2005. – 27 с.
98. Мырзакматов, А. А. Вербалдык эмес компоненттердин киргиздын этикетиндеги орду [Текст] / А. А. Мырзакматов // Наука. Образование. Техника. – Ош, 2000. – 14-16-б.
99. Назаров, А. П. Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц (на материале киргизского языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.06 / А. П. Назаров. – М., 1985. – 26 с.
100. Навасартян, Л. Г. Основные трудности изучения глаголов движения русского языка (на примере занятий с туркменскими студентами) [Текст] / Л. Г. Навасартян // Лингворитор. парадигма: теорет. и прикл. аспекты. – 2019. – № 24. – С. 183–185.
101. Назаров, А. П. Фразеологизмдердин натыйжалуулугун жогорулатуучу ыкмалар [Текст] / А. П. Назаров // Эл агартуу. – Бишкек, 1987. – № 6. – 53–55-б.

102. Назаров, А. П. Фразеологизмдердин экспрессивдүүлүгүнүн көркөм негизи [Текст] / А. П. Назаров // Эл агартуу. – Бишкек, 1984. – № 5. – 45–49-б.
103. Назаров, А. П. Фразеологизмдер, алардын идентификаторлорунун стилистикалык максаттарда катар колдонулушу [Текст] / А. П. Назаров // Эл агартуу. – Бишкек, 1989. – № 3. – 55–57-б.
104. Найманова, Ч. К. Валентность и уровни языка [Текст] / Ч. К. Найманова // Вестн. Иссык-Кул. гос. ун-та им. К. Тыныстанова. – 2010. – № 26 (3). – С. 274–281.
105. Найманова, Ч. К. Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков) [Текст] / Ч. К. Найманова. – Бишкек: [б. и.], 2004. – 182 с.
106. Накашидзе, Н. В. Кинесика и ее вербальное выражение в характеристике персонажей художественного произведения: на материале англо-американской художественной прозы XX века [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Н. В. Накашидзе. – М., 1980. – 156 с.
107. Николаева, А. М. Метафоры состояния души человека в якутском языке [Текст] / А. М. Николаева // Вестн. Челяб. гос. ун-та. – 2012. – № 6 (260): Филология. Искусствоведение, вып. 64. – С. 90–93.
108. Никитин, М. В. Основы лингвистической теории значения [Текст] / М. В. Никитин. – М.: Высш. шк., 1988. – 168 с.
109. Нарынбаева, Б. Б. Француз жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү [Текст]: филол. илим д-ру ... дис. автореф.: 10.02.20 / Б. Б. Нарынбаева. – Бишкек, 2017. – 43 б.
110. Олышанский, И. Г. Парные сочетания слов современного немецкого языка (семантика, структура, сочетаемость) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Г. Олышанский. – М., 1965. – 25 с.

111. Олышанский, И. Г. Валентный анализ устойчивых словосочетаний [Текст] / И. Г. Олышанский // Учен. зап. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореца. – 1964. – Т. 30. – С. 167–177.
112. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 1997. – 942 с.
113. Оразов, М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері [Текст] / М. Оразов. – Алматы: Мектеп, 1980. – 174 б.
114. Орузбаева, Б. О. Формы прошедшего времени в киргизском языке [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1955. – 62 с.
115. Орузбаева, Б. О. Русско-киргизский словарь лингвистических терминов [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Фрунзе: Илим, 1972. – 425 с.
116. Орузбаева, Б. О. Кыргызский язык: краткий грамматический очерк [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. – 72 с.
117. Осмонова, Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы [Текст] / Ж. Осмонова. – Каракол: [б-сыз], 2007. – 178 б.
118. Осмонова, Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.
119. Павлов, В. М. Понятие лексемы и проблема отношений синтаксиса и словообразования [Текст] / В. М. Павлов. – Л.: Наука, 1985. – 299 с.
120. Павлов, В. М. Полевые структуры в строе языка [Текст] / В. М. Павлов. – СПб.: Изд. С.-Петербур. ун-та экономики и финансов, 1996. – 115 с.
121. Панкина, М. Ф. Семантические максимумы сочетаемости (на материале сочетаемости глаголов самостоятельного передвижения в русском и немецком языках) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / М. Ф. Панкина. – Воронеж, 1990. – 231 с.
122. Панкратова, С. М. Валентность и управление [Текст] / С. М. Панкратова // Вестн. ЛГУ. Сер. 2, История, языкознание, литература. – 1986. – Вып. 3. – С. 53–58.

123. Панкратова, С. М. Валентность и сочетаемость [Текст] / С. М. Панкратова // Вестн. ЛГУ. Сер. 2, История, языкознание, литературоведение. – 1988. – Вып. 1. – С. 58–63.
124. Панова, Л. В. Учебная экскурсия по городу как средство изучения глаголов движения: лингвострановедческий аспект в преподавании РКИ [Текст] / Л. В. Панова // Развитие соврем. образования: теория, методика и практика. – 2015. – № 4 (6). – С. 174–177.
125. Парина, И. С. Фразеожесты и кинеграммы: проблемы лексикографического описания [Текст] / И. С. Парина // Русская германистика. – М., 2017. – Т. 14. – С. 249–259.
126. Петрусевич, В. А. Типология предикатов и определение семантики их аргументов [Текст] / В. А. Петрусевич // Семантика единиц языка и речи: тез. докл. межвуз. регион. науч. конф. – Уфа, 1990. – С. 66–67.
127. Порунцова, Е. И. Примеры заданий с использованием карты мира при обучении глаголам движения с приставками на занятиях по РКИ (уровень ТРКИ 1) [Текст] / Е. И. Порунцова // Вестн. Курган. гос. ун-та. – 2018. – № 2 (49). – С. 45–48.
128. Поршнев, Б. Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии [Текст]: моногр. / Б. Ф. Поршнев. – М.: Мысль, 1974. – 487 с.
129. Рамишвили, Д. И. К природе некоторых видов выразительных движений [Текст] / Д. И. Рамишвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1976. – 127 с.
130. Сагынбаева, Б. Кыргыз тилиндеги – “эле” жардамчы этишинин көп функционалдуулугу [Текст] / Б. Сагынбаева // Вестн. Кырг. нац. ун-та. – 2017. – № 2. – 20-29 б.
131. Сагынбаева, Б. Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясынын негиздери [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / Б. Сагынбаева. – Бишкек, 1998. – 21 б.

132. Салчак, А. Я. Лексико-семантическая группа глаголов поведения в тувинском языке: в сопоставительном аспекте [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. Я. Салчак. – Новосибирск, 2005. – 22 с.
133. Семантические классы русских глаголов [Текст]: межвуз. сб. науч. тр. / Урал. гос. ун-т. – Свердловск: УрГУ, 1982. – 152 с.
134. Селивёрстова, О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикатных типов русского языка [Текст] / О. Н. Селиверстова // Семантические типы предикатов. – М., 1982. – С. 86–157.
135. Семёнова, Ж. А. Глаголы движения в современном кыргызском языке (лексико-семантический анализ) [Текст] / Ж. А. Семёнова. – Бишкек: [б. и.], 2011. – 124 с.
136. Сивцева, Н. А. Семантическая классификация глаголов бытия, состояния, качества в якутском языке [Текст] / Н. А. Сивцева // Вестн. науки и образования. – 2020. – № 24 (102), ч. 2. – С. 44–47.
137. Сильницкий, Г. Г. Семантика. Грамматика. Квантитативная и типологическая лингвистика [Текст]: в 2-х т./ Г. Г. Сильницкий. – Смоленск: ЦНТИ, 2006. – Т. 1. – 255 с.: Т. 2. – 362 с.
138. Смирнова, Н. С. О метафорическом употреблении глаголов. (На материале романа А. М. Горького «Мать») [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Н. С. Смирнова. – Красноярск, 1966. – 369 с.
139. Степанченко, И. И. Об изучении метафор стиля на экспериментальной основе [Текст] / И. И. Степанченко // Вопросы лексической семантики. – М., 1980. – С. 96–112.
140. Степанова, М. Д. О "внешней" и "внутренней" валентности слова [Текст] / М. Д. Степанова // Иностр. яз. в shk. – 1967. – № 3. – С. 13–19.
141. Степанова, М. Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике [Текст] / М. Д. Степанова // Иностр. яз. в shk. – 1973. – № 6. – С. 12–22.

142. Степанова, М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке [Текст] / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М.: Высш. шк., 1978. – 258 с.
143. Стернин, И. А. Актуализация сем и выразительность текста [Текст] / И. А. Стернин // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1980. – Вып. 9. – С. 59–69.
144. Танаева, Н. Ш. Вербалдык эмес каражаттардын көркөм текстте маалымат берүүчүлүк өзгөчөлүгү [Текст]: филол. илим канд. ... дис. автореф.: 10.02.01 / Н. Ш. Танаева. – Бишкек, 2022. – 23 с.
145. Татаринцев, Б. И. Смысловые связи и отношения слов в тувинском языке [Текст] / Б. И. Татаринцев. – М.: Наука, 1987. – 196 с.
146. Телия, В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция. Метафора в языке и тексте [Текст] / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1988. – 543 с.
147. Улльман, С. Семантические универсалии [Текст] / С. Улльман // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5. – С. 250–299.
148. Усубалиев, Б. Ш. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст] / Б. Ш. Усубалиев. – Бишкек: [б-сыз], 1994. – 79 б.
149. Уфимцева, А. А. Семантический аспект языковых знаков [Текст] / А. А. Уфимцева // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 31–46.
150. Уфимцева, А. А. Лексическое значение: Принципы семиологического описания лексики [Текст] / А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
151. Уфимцева, А. А. Опыт изучения лексики как системы [Текст] / А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1988. – 287 с.
152. Филичева, Н. И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов [Текст] / Н. И. Филичева // Вопр. языкознания. – 1967. – № 2. – С. 118–125.
153. Фролова, М. В. Семантические изменения в смысловой структуре глаголов межличностных отношений (на материале повести

- «Котлован») [Текст] / М. В. Фролова // Аспект. – 2007. – № 1. – С. 159–163.
154. Харитонов, Л. Н. Типы глагольной основы в якутском языке [Текст] / Л. Н. Харитонов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – 312 с.
155. Хасенова, А. Казіргі казак тондеп өтістік категориясы [Текст] / А. Хасенова. – Алматы: Мектеп, 1951. – 220 б.
156. Хомский, Н. Синтаксические структуры [Текст] / Н. Хомский // Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. 2. – С. 412–527.
157. Храковский, В. С. Два подхода к анализу синтаксических конструкций: «лексико-семантический» и «конструкционный» (опыт сопоставления) [Текст] / В. С. Храковский // Acta Linguistica Petropolitana: тр. Ин-та лингвист. исслед. РАН. – 2014. – Т. 10, ч. 2. – С. 25–40.
158. Чертыкова, М. Д. Глаголы со значением психической деятельности в хакасском языке (системно-семантический аспект) [Текст]: автореф. дис., д-ра филол. наук: 10.02.02 / М. Д. Чертыкова. – М., 2016. – 45 с.
159. Чокубаева, А. К. Лексико-семантический анализ глаголов движения в английском языке и их сопоставление с русским и кыргызскими языками [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. К. Чокубаева. – Бишкек, 2007. – 23 с.
160. Чойбекова, Н. Т. Англис, немис тилдериндеги модалдык этиштер жана алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Н. Т. Чойбекова. – Бишкек, 2022. – 23 с.
161. Чугунекова, А. Н. Глаголы состояния как функционально-семантический класс слов хакасского языка [Текст] / А. Н. Чугунекова // Мир науки, культуры, образования. – 2010. – № 2 (21). – С. 213–216.
162. Чудинов, А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000) [Текст] / А. П. Чудинов. – Екатеринбург: [б. и.], 2001. – 242 с.

163. Чыманова, Ж. Ж. Структурносемантические особенности глаголов речи в английском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Ж. Ж. Чыманова. – Бишкек, 2009. – 23 с.
164. Шекеева, Ч. А. Структурно-семантический анализ английского предлога to get и его соответствия в кыргызском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Ч. А. Шекеева. – Бишкек, 2009. – 23 с.
165. Шаршеев, Н. Модальность и модальные слова в кыргызском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Шаршеев. – Фрунзе, 1969. – 29 с.
166. Холл, Э. Как понять иностранца без слов [Текст] / Э. Холл // Фаст Дж. Язык тела. Как понять друг друга без слов. – М., 1997. – С. 225–430.
167. Эгембердиев, Р. “Манас” эпосундагы фразеологизмдер [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Р. Эгембердиев. – Фрунзе, 1979. – 170 с.
168. Юдахин, К. К. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст]: сөздүктө 40 000ге жакын сөз бар / К. К. Юдахин. – Бишкек: Шам, 1999. – 975 б.

#### **Иллюстративдик материалдар алынган булактар**

1. Айтматов, Ч. Т. Кылым карытар бир күн [Текст]: роман / Ч. Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 438 б.
2. Айтматов, Ч. Т. Гүлсарат [Текст]: повесттер / Ч. Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 644 б.
3. Айтматов, Ч. Т. Кыямат [Текст]: роман / Ч. Т. Айтматов. – Фрунзе: Адабият, 1988. – 352-б.
4. Айтматов, Ч. Тоолор кулаганда (Кызкайып) [Текст]: роман / Ч. Айтматов. – Бишкек: Бийиктик: Турар, 2008. – 272 б.
5. Абдышев, К. Ыр дүйнө [Текст]: ырлар-поэмалар / К. Абдышев. – Бишкек: Университет, 2012. – 476 б.
6. Касымбеков, Т. Сынган кылыч [Текст]: тарыхый роман / Т. Касымбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 565 б.

7. Кыргыз поэзиясынын антологиясы [Текст]: 2-томдон турат / түз.: С. Акматбекова, С. Тургунбаев, Т. Самудинов; сүрөтчүсү Т. Курманов. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 2000. – 2 китеп. – 528 б.
8. Манас [Текст]: баатырдык эпос / С. Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш; түз. жана даярдаган С. Мусаев; А. Акматалиев жалпы ред. астында. – Бишкек: Турар, 2014. – 8/9-китеп. – 800 б.
9. Накыл сөз казынасы [Текст]: кыргыз элинин макал-лакап жана учкул сөз түрмөктөрү / түз.: Г. Тажиева, А. Курманбекова. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 728 б.
10. Султанов, О. Жан берели сүйүүгө [Текст]: роман, поэмалар, ырлар / О. Султанов. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 282 б.

#### **Электрондук ресурстар**

1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.instagram.com/kyrgyzgeographic/reel>. – Загл. с экрана.
2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://www.instagram.com/rahat\\_amanbaevaa/p/](https://www.instagram.com/rahat_amanbaevaa/p/). – Загл. с экрана.
3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.facebook.com/posts/>. – Загл. с экрана.
4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org>. – Загл. с экрана.
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ok.ru/kyrgyzch/topic/>. – Загл. с экрана.
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/32720858.html>. – Загл. с экрана.
7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://el-sozduk.kg/>. – Загл. с экрана.
8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://govori.tv/bishkek>. – Загл. с экрана.

